

Innholdsfortegnelse

1. Senterpartiet sitt verdigrunnlag	7
<i>Ansvar og friedom</i>	7
<i>Fellesskap og fordeling</i>	7
<i>Forvaltning, verdiskaping og berekraftig utvikling</i>	7
<i>Folkestyre og desentralisering</i>	8
2. Det Senterpartiet vil med Norge	9
<i>Nasjonalstat og folkestyre</i>	10
<i>Arbeid og velferd der du bor</i>	10
<i>By og land – hand i hand</i>	12
<i>Forvaltning, fordeling, og desentralisering</i>	12
3. Eit levande folkestyre og aktive lokalsamfunn	14
3.1. <i>Senterpartiet vil bygge samfunnet nedanfrå</i>	14
3.2. <i>Den gode kommunen</i>	15
3.3. <i>Aktive og attraktive lokalsamfunn</i>	16
3.4. <i>Det regionale nivået</i>	17
3.5. <i>Det nasjonale nivået</i>	18
4. Økonomisk politikk	19
4.1. <i>En økonomisk politikk for å nå politiske mål</i>	19
4.2. <i>Skattepolitikken</i>	20
4.2.1. <i>Formueskatten</i>	21
4.2.2. <i>Avgifter</i>	22
4.3. <i>Finanspolitikken</i>	22
4.3.1. <i>Investering i framtida</i>	22
4.3.2. <i>Pengepolitikken</i>	23
4.3.3. <i>Kapitalforvaltning</i>	23
4.4. <i>Konkurranse og frihandel</i>	23
5. Miljøvern og naturforvaltning	25
5.1. <i>Eit moderne naturvern</i>	25
5.2. <i>Ei aktiv rovviltforvaltning</i>	27
5.3. <i>Strengare kjemikalpolitikk</i>	28
5.4. <i>Avfall</i>	29
5.5. <i>Forsvarleg vekst og rett forbruk</i>	30
5.6. <i>Aktiv bruk av naturen - friluftsliv</i>	31
5.7. <i>Bioteknologi</i>	31

6.	En skole for kunnskap og fellesskap	33
6.1.	Grunnskolen	33
6.1.1.	Kunnskapsbegrepet	33
6.1.2.	Innhold	33
6.1.2.	Læreren	35
6.1.3.	Tilpasset opplæring	35
6.1.4.	Struktur	36
6.1.5.	Entreprenørskap og IKT	36
6.1.6.	SFO	37
6.1.7.	Styrket skolehelsetjeneste	37
6.1.8.	Rådgivningstjenesten	38
6.2.	Videregående utdanning	38
6.2.1.	Variert videregående opplæring i hele landet	38
6.2.2.	Yrkesfag og lærlinger	39
6.2.3.	Frafall i videregående skole	40
6.2.4.	Fagskoler, folkehøgskoler og private skoler	40
7.	Høgare utdanning og forskning	41
7.1.	Utdanning og forskning for framtida	41
7.1.1.	Kvalitet i utdanninga	41
7.1.2.	Finansiering av institusjonane	42
7.1.3.	Studenten	42
7.2.	Forskning	43
7.2.1.	Grunnforskning	43
7.2.2.	Forskarutdanning og -rekruttering	44
7.2.3.	Forskning, samfunn og næringsliv	44
7.2.4.	Internasjonalisering for bedre forskning	45
7.3.	Livslang læring	45
8.	Velferd – trygghet – helse	47
8.1.	Folkehelse – fra reparasjon til forebygging	47
8.1.1.	Kosthold og ernæring	48
8.1.2.	Fysisk aktivitet og kultur gir bedre helse	48
8.2.	Rusmiddelmisbruk	49
8.2.1.	Alkohol	50
8.2.2.	Tobakk og snus	50
8.2.3.	Narkotika	51
8.3.	Kommunehelsetjenesten	51
8.3.1.	Eldreomsorg	52
8.3.2.	Demens	53
8.3.3.	Omsorgslønn	53
8.3.4.	Forsterkede sykehjem	53
8.3.5.	Psykatri	54
8.3.6.	Rehabilitering	55
8.3.7.	Egenandeler	55
8.3.8.	Tannhelse	55
8.4.	Samhandling mellom kommunehelsetjenesten og spesialisthelsetjenesten	55
8.5.	Spesialisthelsetjenesten - sykehussektoren	57
8.5.1.	Sykehusøkonomi	57
8.5.2.	Lokalsykehus - for en desentralisert sykehusstruktur	57
8.5.3.	Høy kvalitet	58

8.6.	<i>Etiske konflikter fra livets begynnelse til livets slutt</i>	59
9.	Arbeid og velferd	60
9.1.	<i>Et arbeidsliv for alle</i>	60
9.1.1.	Eit likestilt arbeidsliv	60
9.1.2.	Inkluderande arbeidsliv	61
9.1.3.	Seniorpolitikk	61
9.1.4.	Sosial dumping	62
9.2.	<i>Alderspensjonistane</i>	62
9.3.	<i>Eit inkluderande og tilgjengeleg samfunn</i>	63
9.4.	<i>Sosial rettferd</i>	63
9.4.1.	Stønad ved sjukdom	63
9.4.2.	Hjelp tilbake på jobb og ut i jobb	63
9.5.	<i>Sosial bustadpolitikk</i>	64
10.	Familie-, likestillings- og forbrukerpolitikk	65
10.1.	<i>Trygg oppvekst</i>	65
10.2.	<i>Barnehage</i>	65
10.3.	<i>Barnevern</i>	66
10.4.	<i>Likestilling og antidiskriminering</i>	66
10.5.	<i>Forbrukerpolitikk</i>	67
11.	Innvandring og integrering	69
11.1.	<i>Asyl- og flyktningpolitikk</i>	69
11.2.	<i>Integreringspolitikk</i>	70
11.2.1.	Utdanning og arbeid	70
11.2.2.	Deltakelse i organisasjonsliv	71
12.	Kulturpolitikk	72
12.1.	<i>Frivillig arbeid</i>	72
12.2.	<i>Lokale, regionale og nasjonale institusjonar og kulturskular</i>	73
12.3.	<i>Idrett</i>	74
12.4.	<i>Kultur og næringsutvikling</i>	74
12.5.	<i>Kultur gjev helse</i>	75
12.6.	<i>Kulturbygg og møteplassar</i>	75
12.7.	<i>Språk, identitet og tilhørsrel</i>	76
12.8.	<i>Mediet</i>	76
12.9.	<i>Biletkunst, kunsthåndverk og design</i>	76
12.10.	<i>Kulturminne og kulturminnevern</i>	77
12.11.	<i>Bibliotek, museum og arkiv</i>	78
12.12.	<i>Film</i>	79
13.	Kirke og livssyn	80
13.1.	<i>Folkekirken</i>	80

13.2.	Mangfoldet	81
13.3.	Religionen som kulturbærer	81
14.	Samferdsel for ei berekraftig framtid _____	83
14.1.	Trafikktryggleik	83
14.2.	Samferdselspolitikk for eit betre klima	84
14.2.1.	Kollektiv	84
14.2.2.	Bilbruk for framtida	85
14.2.3.	Miljøvennleg drivstoff	85
14.3.	Veg	85
14.4.	Jernbane	86
14.5.	Samferdsel på vatnet og i lufta	87
14.5.1.	Sjøfart	87
14.5.2.	Luftfart.....	87
14.6.	Post og elektronisk kommunikasjon	88
15.	Næringspolitikk _____	89
15.1.	Skaperlyst	89
15.1.1.	Lavere skatter og avgifter for næringslivet	89
15.1.2.	Behov for mer arbeidskraft og kompetanse.....	90
15.1.3.	Mer forskning, utvikling og innovasjon i norsk næringsliv	91
15.1.4.	Forenkling.....	91
15.1.5.	Reiseliv.....	92
15.1.6.	Maritime næringer	92
15.1.7.	Nordområdepolitikk	93
15.1.8.	Industri og anlegg	94
15.1.9.	Flere kvinner inn i næringslivet	95
15.2.	Ny giv for norsk landbruksproduksjon	95
15.2.1.	Mat til en økende befolkning	95
15.2.2.	Stopp nedbygging og gjengroing	96
15.2.3.	Økt lønnsomhet.....	96
15.2.4.	Miljøvennlig landbruk.....	98
15.2.5.	Sikre matmangfold og spre matglede	98
15.2.6.	Ta hele landet i bruk.....	98
15.2.7.	God skogskjøtsel er godt miljøvern	99
15.3.	Marine næringer – fiskeri og havbruk	100
15.3.1.	Bærekraftig forvaltning og fordeling av fisk og arealer	100
15.3.2.	Balansert strukturutvikling i fiskeflåte og fiskeindustri	101
15.3.3.	Langsiktig balanse i produksjonen av oppdrettsfisk.....	102
15.3.4.	Utvikling og markedsføring – styrking av konkurransevnen	103
16.	Energi og klima _____	105
16.1.	Senterpartiet tek klimatrugsmålet på alvor	105
16.1.1.	Noreg må ta sin del av ansvaret	106
16.1.2.	Internasjonal klimapolitikk	106
16.1.3.	Noreg som lågutsleppssamfunn	106
16.2.	Ny fornybar energi skal overta for fossil energibruk	107
16.3.	Effektiv energibruk og energisparing	108
16.3.1.	Energiløysingar i bygg	108

16.4.	<i>Klimatiltak i industrien .....</i>	109
16.5.	<i>Fangst og lagring av CO2 .....</i>	110
16.6.	<i>Fornybar elektrisitet til sokkelen .....</i>	110
16.7.	<i>Vasskraftressursane - eit viktig gode.....</i>	110
16.7.1.	Nett.....	111
16.8.	<i>Utvinning av olje og gass .....</i>	111
16.8.1.	God ressursutnytting.....	112
16.8.2.	Petroleumsverksemd og miljø.....	112
16.8.3.	Tildelingspolitikk.....	113
16.8.4.	Statleg eigarskap	113
16.9.	<i>I tet på energi- og miljøkompetanse.....</i>	113
17.	Justispolitikk	115
17.1.	<i>Forebygging av kriminalitet .....</i>	115
17.2.	<i>Handlekraft.....</i>	116
17.3.	<i>Nærhet til loven.....</i>	117
17.4.	<i>Grunnlovsforvar, sivil trygghet og et åpent samfunn.....</i>	118
18.	Forsvar, tryggleik og vernebuing - eit forsvar forankra i folket	120
18.1.	<i>Tryggingspolitikk og utfordringar i nordområda.....</i>	120
18.2.	<i>Eit truverdig forsvar av og for folket.....</i>	121
18.3.	<i>Internasjonalt samarbeid og deltaking.....</i>	122
19.	Den samiske befolkningen	124
19.1.	<i>Det moderne samiske samfunnet .....</i>	124
19.1.1.	Samiske næringer	124
19.1.2.	Språk og kultur	125
19.2.	<i>Sametinget.....</i>	125
19.3.	<i>Internasjonalt samarbeid.....</i>	126
20.	Internasjonal politikk	127
20.1.	<i>Nye globale utviklingstrekk.....</i>	127
20.2.	<i>Forvaltning av dei globale fellesgoda våre .....</i>	128
20.3.	<i>Solidarisk global miljø- og klimapolitikk .....</i>	128
20.4.	<i>Ein ny internasjonal matpolitikk.....</i>	129
20.5.	<i>Handel som utjamnar .....</i>	130
20.6.	<i>Bistand.....</i>	131
20.6.1.	Institusjonsbygging.....	131
20.6.2.	Jordbruk i bistanden	132
20.7.	<i>Eit sterkare FN.....</i>	133
20.8.	<i>Samarbeid mellom likeverdige statar .....</i>	134
20.8.1.	EU og EØS	134
20.8.2.	Norden.....	135
20.9.	<i>Tyngdepunkt i polarområdet .....</i>	135

20.10. Nedrusting og tryggleik	136
20.11. Noreg sine internasjonale militærbidrag	137
20.12. Midtausten	138
Stikkordregister _____	139

1. Senterpartiet sitt verdigrunnlag

Senterpartiet vil byggje samfunnet nedanfrå. Senterpartiet sitt mål for det politiske arbeidet er å utvikle eit samfunn av frie sjølvstendige menneske som med tru på egne evner tek ansvar for sitt eige liv, for fellesskapet og for natur og miljø. Skal den einskilde kunne verkeleggjere draumane sine, må vi ha nærmiljø som er laga av og for enkeltmenneske og der rettferd, tryggleik og likeverd er berande prinsipp. Samtidig må rettene til den einskilde sjåast i lys av rettane til andre. For stor fridom for nokon fører til mindre fridom for andre. Gode lokalmiljø i by og bygd er prega av samvirke, skaparevne og stor grad av jamstilling mellom ulike grupper.

Senterpartiet vil at Noreg skal byggje framtida på den kristne og humanistiske kulturarven. Partiet sitt menneskesyn har utspring i det kristne verdigrunnlaget og humanistiske verdiar i pakt med dette. Kvart menneske er unikt og uerstatteleg, og respekten for menneskeverdet er overordna alle andre verdiar. Senterpartiet ser heim og familie som ei grunnleggjande sosial eining og vil sikre ekteskapet si stilling i samfunnet.

Ideologien til Senterpartiet byggjer på ideane om ansvar, fellesskap og ei langsiktig og berekraftig forvaltning av naturen og miljøet. Eit levande folkestyre og desentralisering av eigedomsrett, makt, kapital og busetjing er grunnleggjande element i Senterpartiet sin politikk.

Ansvar og fridom

Senterpartiet vil ha fridom for enkeltmennesket. Alle skal ha likeverdige høve uavhengig av kjønn, alder, seksuell orientering, funksjonsnivå, sivilstand, buplass, livssyn og etnisk tilhøyrse. Rammene om den personlege fridomen er det ansvaret og dei pliktene den einskilde har som medlem av eit fellesskap. Alle har medansvar for å medverke til å skape gode lokalsamfunn gjennom arbeidsliv, kultur, organisasjonsliv og det sosiale fellesskapet.

Fellesskap og fordeling

Senterpartiet ser på enkeltmennesket som ukrenkjeleg. Individet har visse rettar i kraft av å vere eit menneske og borgar. Staten skal sørge for at enkeltindivid har det vernet og tryggleiken som einkvar har krav på i ein rettsstat. Senterpartiet meiner det er fellesskapet sitt ansvar å sørge for at kvart individ får oppfylt rettane sine som borgarar i samfunnet, og at fellesskapet stiller opp for dei som har behov for hjelp. I eit fellesskap må også ressursane fordelast slik at alle har likeverdige sjansar til å skape seg eit godt liv. Senterpartiet står for ei utjamning av ressursar og levekår mellom samfunnsgrupper, mellom landsdelar og mellom rike og fattige land. Senterpartiet ser det ikkje som noko mål at stat og kommune skal ta seg av ei kvar fellesoppgåve som skal løysast, mykje kan løysast på ein god måte i rommet mellom marknad og det offentlege.

Forvaltning, verdiskaping og berekraftig utvikling

Senterpartiet ser mennesket og naturen i eit langsiktig forvaltarperspektiv. Dei store naturrikdomane landa vårt har, gjev oss eit grunnlag for verdiskaping og sysselsetjing som vi må ta vare på for komande generasjonar. Næringslivet medverkar avgjerande til å skape vekst og velstand og skal også i framtida få gode rammevilkår. Jorda, som vi har arva av forfedrane våre, skal vi forvalte for etterkomarane våre. Utviklinga skal vere berekraftig og langsiktig, og omsyn til naturgrunnlag og miljø må derfor overordnast kortsiktige omsyn. Vi må forvalte verdiane slik at etterkomarane våre får same tilgang til reint vatn, reint hav, rein luft og ei dyrkbar jord som vi har hatt.

Folkestyre og desentralisering

Senterpartiet vil ha eit samfunn prega av debatt og deltaking frå alle innbyggjarane. Vi vil ha sterke, demokratiske institusjonar som kan tryggje interessene til individet og fellesskapet og medverke til fordeling og problemløysing. Samtidig må offentleg sektor vere open, ha god service, minimalisert byråkrati og enkle system. Nærleik, oversikt og kort avstand mellom dei som fattar vedtak, og dei som vedtaka gjeld, er føresetnader for eit levande og aktivt folkestyre. Senterpartiet vil derfor desentralisere makt og avgjerder slik at flest mogeleg kan ta del i viktige avgjerder og medverke til samfunnsbygginga. Senterpartiet ser det som vesentleg at eigedomsrett og kapital er spreidde på mange hender.

Varig fred mellom folkeslag og nasjonar byggjer på gjensidig respekt for ulike kulturar og levesett. Det internasjonale samarbeidet må vere tufta på respekt for kvar enkelt nasjon sin kultur og eigenart, men menneskerettane, sosial utjamning, folkestyre, og omsynet til ei berekraftig utvikling må liggje til grunn for internasjonal politikk. Vår nasjonale sjølvråderett er grunnlaget for eit aktivt internasjonalt engasjement.

2. Det Senterpartiet vil med Norge

Norge er et land med store muligheter. Gjennom de hundre åra Norge har vært et selvstendig land, har vi utviklet oss fra å være et av de fattigste landa i Europa, til å bli et av de rikeste. Vi ser i dag resultatene av politisk styring, grunnet på solid kunnskap og et levende demokrati. Denne styringa har sikket inn mot å skape en god balanse mellom offentlig sektor, privat næringsliv og organisert frivillig arbeid. Samtidig har den demokratiske kontrollen med bruken av landets naturressurser vært avgjørende.

Fra EU og fra ledende vestlige stormakter har budskapet de siste tiåra gått på tvers av det vi mener er en grunnpilar for samfunnslivet. Budskapet har vært å fjerne flest mulig av de nasjonale reguleringene. Det er blitt hevdet at politisk styring hindrer utviklinga av vekst og velstand, og at politikken heller skal legge til rette for fri flyt av kapital, arbeidskraft, varer og tjenester. Det er også sagt at Norge ikke har noe valg annet enn å følge denne oppskrifta. Men vi kan velge. Velger vi ren markedsliberalisme kunne vi nok i en periode ha opplevd ennå større økonomisk vekst. Men kostnadene i form av økonomiske kriser, store sosiale forskjeller og rovdrift på naturen kan Senterpartiet aldri godta. Derfor velger vi en samfunnsmodell der hensynet til miljøet og sosial rettferdighet er overordnet et frislipp av markedskrefter med sikte på kortsiktig økonomisk gevinst.

Finanskrisa høsten 2008 har vist at en samfunnsmodell som er forankret i at markedet styrer alene, fører nasjoner, bedrifter og folkegrupper ut i store kriser. Den langsiktige styringa med tydelige og forutsigelige politiske rammer for markedsaktørene som Senterpartiet står for, har vist seg å være et langt bedre alternativ, både for næringslivet og for folk flest. Senterpartiet står fast på en blandingsøkonomi der vi vil fremme individuell frihet, privat initiativ og produksjon, men det må skje innenfor rammer som sikrer langsiktig ressursforvaltning og sosial rettferdighet.

I løpet av de siste åra har vi opplevd ei klimakrise, ei matkrise og ei finanskrisa. Nå haster regjeringer over hele verden med å reparere skadene etter tiår med en uansvarlig økonomisk politikk. Også vi i Norge merker krisa, men vi har stått bedre rusta. Også i tida som kommer må vi forberede oss på store endringer og kriser av globalt omfang. Det er en av grunnene til at Senterpartiet vil trygge landets styringsevne. Vi vil føre en politikk der vi ikke overlater til markedet alene hva slags næringsliv vi skal ha, hva slags kultur som skal prege våre liv, hvor folk skal bo, og hva slags velferdsordninger vi skal ha.

Vi vil legge forholdene til rette for et produksjonsliv og ei bosetting som tar utgangspunkt i de verdier som ligger i ei langsiktig utnyttelse av landets rike naturressurser. Vi vil bygge på, og utvikle videre den kompetansen som finnes i vårt arbeids- og næringsliv. Både klimakrisa og matkrisa tilsier at vi må være i stand til å prioritere i næringspolitikken – også for å sikre rekruttering og inntektsgrunnlaget i strategisk viktige næringer. At vi må regne med ei viss nedbygging av sysselsettinga i eiendoms- og finansnæringene tilsier også at vi gjør klokt i å styrke det lokale produksjonslivet, utvikle infrastrukturen og trygge det offentlige tjenestetilbudet over hele landet.

Senterpartiet sitt særpreg ligger i vårt klare fokus på samspillet mellom natur og samfunn. Langsiktig perspektiv på utnyttelse av naturressursene, på mattrygghet og verdien av å ha et allsidig produksjonsliv ligger til grunn for vår næringspolitikk. Dette er ikke minst ei utfordring for vår politikk for nordområdene, der det både ligger store ressurser og en svært sårbar natur. Vi kan ikke styre den enkelte privatperson eller bedrift sine valg, men politisk legge til rette for bærekraft. I tråd med dette står Senterpartiet i spissen for å bygge en infrastruktur som når fram til alle deler av landet.

Nasjonalstat og folkestyre

Folkestyre og nasjonal suverenitet er avgjørende for å trygge naturmiljøet og levekårene i samfunnet. Målet for Senterpartiet er derfor å bygge ei statsmakt som tjener folket, og ikke en stat som styrer folket gjennom byråkrati og ekspertvelde. Det norske demokratiet ble skapt samtidig med at vi fikk nasjonal selvstendighet. Dette sammenfallet i tid mellom selvstyre og folkestyre har gitt demokratiet i Norge en styrke som vi skal ta vare på. Lenge før vi fikk vår nasjonale suverenitet hadde vi utviklet et levende lokaldemokrati i bygd og by. Derfor har folk i Norge i stor grad opplevd den unge staten som folket sin egen institusjon. Ekspert, byråkrati og elitenettverk omkring statsmakta har likevel i perioder overstyrt lekmannsskjønn og meningsdanninga ute i folket. Men avstanden mellom den vanlige kvinne og mann, og de som står politisk ansvarlige, er stadig vekk kort i vårt demokrati. Derfor er det avgjørende at vi ikke skaper politisk maktesløshet og fremmedgjøring. Det er helt avgjørende at de reglene som Stortinget og kommunestyra vedtar, ikke blir opplevd som noe som blir påført ovenfra. Alle viktige vedtak skal være forankret i offentlig debatt og i ei meningsdanning der alle kan delta.

Hovedårsaken til at Norge fremdeles bør stå utenfor EU, er nettopp dette: Det skal ikke være anonyme embetsmenn i en EU-kommisjon som utformer regler for samfunns- og næringslivet. Det skal være folkevalgte representanter som sørger for at folkeviljen kommer til uttrykk i lovgivinga og i måten reglene blir gjennomførte på. Ved hvert stortingsvalg må representantene stå til ansvar overfor velgerne for den politikken som er blitt ført.

Ei statsmakt som skal være forankret i folk sin hverdag forutsetter desentralisering av makt og ressurser. En styrket nasjonalstat forutsetter også institusjoner som folk kan ha tillit til, og være stolte av – og ikke oppleve som formynderi. Et levende folkestyre krever en åpen offentlig sektor, og flest mulig av de viktige debattene må ut av de lukka rom – enten de er private eller offentlige. Senterpartiet er for et sterkt internasjonalt samarbeid. Det skal være et samarbeid som forplikter statene på omforente mål, med utgangspunkt i demokratiske prosesser i hvert enkelt land. Vi setter et klart skille mellom mellomfolkelig samarbeid, og det å gi fra seg suverenitet til overnasjonale organ. Norge må medvirke aktivt til å sikre at miljø, matforsyning og utjevning blir lagd til grunn i en ny internasjonal orden.

Arbeid og velferd der du bor

Senterpartiet vil ta hele Norge i bruk. Vi vil at alle deler av landet skal ha et næringsliv i utvikling, og at folk kan bo og arbeide der de ønsker. Sentralisering fører til at verdifulle ressurser ikke blir forsvarlig utnyttet, og at store satsinger på infrastruktur kan bli liggende unyttet. I dag har vi i Norge et bosettingsmønster og en infrastruktur som gir mulighet til valg som folk i få andre land har. Vi har ei byutvikling som har skapt gode bomiljø og trivsel, og gitt et godt grunnlag for å yte spesialiserte offentlige og private tjenester. Samtidig har bosettinga utenfor byene vært robust nok til å hindre omfattende pressproblem i byene og vi er i ferd med å få et transportsystem og en infrastruktur som binder by og land sammen på en helt annen måte enn tidligere.

Mye står igjen før vi får en god balanse mellom by og land. Men satsingene som Senterpartiet står i spissen for når det gjelder vei, kollektivtrafikk, breiband og jernbane vil skape bedre vilkår for næringsutvikling og bosetting over hele landet. Senterpartiet vil ha en differensiert politikk som tar hensyn til at landet er mangeartet og at folk har ulike utfordringer der de bor. Vi vil ha en politikk som gjør at folk trives i lokalsamfunna sine uansett om det er i bygd eller by.

Skal vi skape og utvikle trygge og skapende nærmiljø i by og bygd, krever det en bevisst holdning til hvorledes vi legger til rette for arbeid, næring, velferd, miljø og aktiv deltagelse for hele folket. En næringsnøytral politikk kan ikke sikre at de rike naturressursene og folks evner og kompetanse blir godt utnyttet. Senterpartiet vil ha en næringspolitikk som kan sikre at også tradisjonelt produksjonsarbeid og tilhørende næringer blir godkjent og tilrettelagt for som framtidrettet virksomhet.

I de større byene er utfordringene annerledes enn i distriktene. Her er ikke tilgangen på arbeidsplasser det største problemet, men heller at inntekt og levekår er ulikt fordelt, og at yngre folk har store problemer med å skaffe seg sitt eget husvære. Samtidig sliter mange av byene med dårlig luftkvalitet og støy fra forurensende trafikk. Derfor har vi lagt stor vekt på å få fokus på sosiale ulikheter og hvordan de kan motvirkes, særlig gjennom nye grep i boligpolitikken. Ei storstilt satsing på kollektivtransport, gang- og sykkelfelt og jernbane er viktig for å skape et godt miljø i de store byene våre.

Men trass i at det er ført en – i internasjonal sammenheng – sterk distriktspolitikk i Norge, ser vi fremdeles tilbakegang i mange distriktskommuner og økt tilflytting til de største byene. Det som kan dempe sentraliseringa, og skape en bedre balanse i utviklinga mellom by og land, er ei satsing på infrastruktur og på å gjøre både små og større steder til **levende og attraktive lokalsamfunn** – samfunn der folk vil bo og virke. Senterpartiet er stolt over at vi har stått i spissen for breibandsatsinga, og på satsinga på havner, flyplasser, veg og jernbane. Både arbeidslivet, varetransporten og ikke minst reiselivet er avhengig av en førsteklasses infrastruktur.

Senterpartiet vil fremdeles sette søkelyset på hvordan staten organiserer sin virksomhet, sett i forhold til utviklinga mellom by og land og mellom landsdelene. Det er ingen faglige grunner til at en så stor del av de statlige arbeidsplassene skal ligge i storbyene. Så langt er det gjort små, men viktige grep for å desentralisere statlige arbeidsplasser og funksjoner, støttet av en moderne kommunikasjonsteknologi. Nå er tida inne til å høste av disse erfaringene for å se hvordan en best kan bygge opp og omfordele det godet som statlig sysselsetting utgjør for de mange by- og bygdesamfunnene. Vi vil sette et tak på dagens nivå for hvor mange ansatte departementene med underliggende etater kan ha lokalisert i Oslo.

God tilrettelegging for barn, for eldre, for de som er i arbeidslivet og de som faller utenfor, kan vi ikke løse ved hjelp av mer fagkompetanse og penger alene. For Senterpartiet handler det om å skape et godt samspill mellom næringsliv, arbeidsliv, offentlig sektor og frivillig innsats i alle bydeler, bygder og kommunesentra. Vi vet at det stadig vekk finnes lokalsamfunn der barn blir mobbet, der kvinner opplever overgrep, der funksjonshemmede ikke kan delta på like fot med andre, og der flyktninger og innvandrere ikke blir tatt med i samfunns- og arbeidsliv. I bygginga av gode lokalsamfunn og nærmiljø er det ikke forskjell på satsing i by og land: Det er de samme grepene vi må ta i bydeler som i utkantbygder: Alle fortjener å vokse opp i, arbeide i og bli pensjonist i trygge og levende nærmiljø.

Senterpartiet vil framheve hvor viktig det er med frivillige organisasjoner, fag- og næringsforeninger, velforeninger, lokalutvalg og bydelsdemokrati. Det er avgjørende for trivsel, lokal problemløsning og forebygging at det finnes frivillige organisasjoner som kan spille sammen med kommune og næringsliv for å skape den type nærmiljø som folk kjenner tilhørighet til, enten de er født der eller er innflyttere. Senterpartiet ønsker ikke at det offentlige skal styre eller overta ansvaret for nærmiljøa si utvikling. Men vi vil at det frivillige organisasjonslivet får gode økonomiske vilkår, og at kommunene har kompetanse for å opptre som støttespiller. Velfungerende lokalsamfunn i by og bygd sparer samfunnet for milliarder av kroner i sosialt reparasjonsarbeid. Den miljøpolitiske regelen "Tenke globalt, handle lokalt" må bli en sentral rettesnor for utviklings- og omstillingsarbeidet som skal gjøre nærmiljøa til viktige medspillere og redskaper i kampen for å løse klima- og miljøproblema.

By og land – hand i hand

Forholdet mellom by og land handler ikke bare om befolkningsutvikling, fordeling av jobber og økonomisk makt. I altfor mange år har det blitt nørt opp under ei ødeleggende nedvurdering av livet og livsformer i Distrikts-Norge. Resultatet av to store oppgjør om norsk EU-medlemskap ble et nederlag (1972, 1994) for en elite som opplevde at et så godt som samlet Distrikts-Norge gjorde opprør mot forsøka på å få Norge inn som medlem av Den europeiske unionen.

Når det ble nei-flertall i 1972, og særlig i 1994, var det fordi en vesentlig del av velgerne i storbyene stemte "nei". Som det eneste partiet i Norge vil Senterpartiet framheve den geografiske dimensjonen i politikk og samfunnsutvikling. Vårt utgangspunkt er at by og land er grunnleggende og gjensidig avhengige av hverandre. Over lengre tid har det skjedd ei tilnærming i levevis mellom folk i byene og folk i distriktene, mellom folk i jordbruket og i industri og service. Å flytte makt nærmere enkeltmennesker og lokalsamfunn, utjevne levekårsforskjeller, bygge ut velferd og infrastruktur og kjempe mot klimaendringene er like viktig i storbyen som i distriktene. Nye kommunikasjoner og medier bringer byregionene og distriktene stadig nærmere hverandre i levemåte. By og land er likevel forskjellige. Storbyen kan i liten grad drive mat- og kraftproduksjon. Samtidig finnes det institusjoner som det er hensiktsmessig å samlokalisere i en storby eller i hovedstaden, og som det bare trengs en av hver av. Urørt natur og nære lokalsamfunn og høy tetthet av kulturinstitusjoner og et mangfold av kulturmiljøer sikrer på hver sin måte opplevelsesrikdommen og mangfoldet i landet vårt. Byene og hovedstaden skal være en raus og inkluderende vert for de felles, nasjonale institusjoner og begivenheter som er lagt der, og for de funksjoner og den næringsvirksomhet den ivaretar for resten av landet. Distriktene skal være rause og inkluderende forvaltere av den natur- og kulturarv de har hånd om på vegne av ikke bare seg selv, men også på vegne av de som bor i landets byområder. Alle lokalsamfunn, i by som distrikt, skal ta godt i mot de som kommer dit på arbeids- eller fritidsbesøk, for utdanning eller arbeid, eller for å søke en annen livsstil enn i det lokalsamfunnet eller landet de kommer fra.

Nettopp kampen mot norsk EU-medlemskap har vist hvor viktig det er å bygge breie, folkelige allianser mot ekspertstyre og storkapital. Det er her det avgjørende politiske skillet går, ikke mellom by og land.

Forvaltning, fordeling, og desentralisering

Senterpartiet har store oppgaver foran seg i den kommende stortingsperioden. Vi setter **forvalteransvaret** i fokus. Vi viser ansvar ved å gå imot åpning av oljeboring utenfor Lofoten og Vesterålen og prioriterer livet i havet. Samtidig går vi sterkt inn for ei grønn modernisering der satsing på fornybare og utslippsfrie energiformer skal være vårt varemerke. Vi vil støtte norske bedrifter som setter seg mål om å utvikle produkt og prosesser som medvirker positivt i arbeidet med å skape vekst uten skadelige utslipp eller forbruk av ikke-fornybare ressurser.

Senterpartiet ser **fordelingspolitikk** både som et spørsmål om utjevning mellom samfunnsgrupper, mellom geografiske områder, og mellom generasjoner. Her er vårt varemerke å vise til de store mulighetene vi har til forebygging gjennom både politisk innsats og ved å vise tiltro til hva folk flest kan utrette når vi styrker vilkåra for innsats i nærmiljøet – i by og bygd. Samtidig ser vi at deler av vår velferd i dag skyldes at vi får tilgang på billige varer, gjennom ei hensynsløs utnyttelse av lavt betalt arbeidskraft, både i Det fjerne Østen og i våre geografiske nærområder. Dette kan ikke fortsette. Senterpartiet ser fordeling også som et spørsmål om makt og motmakt. Ingen gir frivillig fra seg privilegium. Fordeling handler derfor også om arbeidsfolk sin klare rett til organisering, og stater sin

rett til å verne arbeidstakerne gjennom trygging av arbeidsmiljøet og et avtaleverk som sikrer inntektene.

Senterpartiet er garantisten for **desentralisering**. Vi slår ring rundt småbedrifter i by og land, og vi vil utnytte til fulle den moderne informasjonsteknologien for å understøtte småskala produksjonsliv så vel som demokratisk deltagelse over hele landet. Vi vil ha statlige arbeidsplasser bedre fordelt i den norske geografien, og vi vil bygge infrastruktur som binder sammen by og land. Politisk vil vi ha mer makt til folkevalgte forsamlinger i bydeler, kommuner, fylke og storting. Dette står vi for, fordi vi har tro på å skape gode løsninger gjennom demokratiet, og på verdien det er for den enkelte å delta som folkevalgt. Senterpartiet har stor tro på at folk gjennom politisk deltagelse kan bidra avgjørende til å utvikle sine lokalsamfunn. Og demokratiet sine nasjonale kvaliteter kan ikke trygges uten den grunnvullen som det lokale engasjementet og det lokale ansvaret utgjør.

I tråd med Senterpartiet sine grunnverdier vil vi meisle ut en politikk for neste stortingsperiode med utgangspunkt i to overordna satsingsområder. Vi vil be velgerne vise oss tillit, slik at vi kan fremme: **Lokal velferd - grunnet på et levende folkestyre og infrastruktur – for næring, arbeid og miljø.**

3. Eit levande folkestyre og aktive lokalsamfunn

Mål

Senterpartiet vil ha eit levande folkestyre der kvar enkelt innbyggjar tek ansvar for seg sjølv og medmenneska sine. Avgjerder skal takast av innbyggjarane gjennom deira valde representantar og ikkje overlatast til byråkratar eller marknadskrefter.

Det norske politiske avgjerdssystemet skal vere inndelt i tre direktevalde nivå: kommunestyre, fylkesting og storting. Politiske avgjerder skal takast av folkevalte på lågast mogelege nivå for å sikre medverknad og bruk av lokal kunnskap.

Folkestyret skal vere representativt og spegle befolkninga med dei ulike oppfatningane, meiningane og kunnskapen som finst i samfunnet.

Makt, eigedom og ressursar skal vere spreidd og desentralisert for å hindre maktkonsentrasjon og sikre at flest mogeleg får innverknad over politiske avgjerder og dermed over samfunnsutviklinga.

3.1. *Senterpartiet vil bygge samfunnet nedanfrå*

Senterpartiet vil bygge samfunnet nedanfrå. Tillit er grunnleggjande i eit levande folkestyre. Senterpartiet har tillit til at det er dei som lever i lokalsamfunna som har dei beste føresetnadene for å løyse utfordringane sine. Vi vil ha ein politikk som flytter avgjerdsrett så nær som mogeleg dei det gjeld. Kort avstand mellom innbyggjarane og representantane deira gjer det lettare å påverke og gjer samfunnet meir oversiktleg. Senterpartiet har som mål at flest mogeleg avgjerder som vedgår oss lokalt, skal takast lokalt. Eit levande lokaldemokrati er ein føresetnad for Senterpartiets prinsipp om å ta ansvar for eiga utvikling og utviklinga i lokalsamfunnet. Senterpartiet vil derfor styrkje lokalsamfunna innanfor ramma til nasjonalstaten. Stortinget, med folket sine direkte valde representantar som det øvste politiske organet i landet, skal legge dei overordna prinsippa for utviklinga av nasjonalstaten og landet som heilskap. Samarbeid internasjonalt skal skje mellom suverene og likeverdige statar. Hovudsvaret for å vitalisere lokaldemokratiet og folkestyret generelt, er å gje alle folkevalde nivå meir reell makt over utviklinga i området sitt.

Folkestyret må forsterkast gjennom tydeleggjering av ansvar. I dag er politisk makt fjerna frå offentlege arenaer der folk kan ta del i debatten, og makta er flytt inn i lukka styrerom. Innbyggjarane mister dermed høve til å påverke og til å ta grep om eiga utvikling. Eit grunnleggjande demokratisk prinsipp er at folk skal kunne attvelje eller byte ut makthavarane ved val. Når viktige avgjerder som gjeld basisfunksjonar i eit velferdssamfunn blir fatta i marknadsstyrte føretak, kommunale aksjeselskap eller i byråkratiet, er det vanskeleg og nærmast umogeleg å plassere ansvaret der det høyrer heime. Denne utviklinga må snuast og derfor vil Senterpartiet styrkje det lokale folkestyret. Vi treng ikkje færre folkevalde, vi treng å flytte meir makt tilbake til folket og deira valde representantar.

Eit av kjenneteikna på demokratiet vårt er at det er ope og har innsyn. Avgjerder skal takast i dei opne romma, og på ein slik måte at alle kan delta i debatten og kontrollere avgjerdene. Offentleg sektor skal vere open og effektiv. Det er eit mål for Senterpartiet at det skal vere enkelt å orientere

seg i det offentlege byråkratiet. Vi vil derfor arbeide for ei forenkling i offentleg sektor slik at einkvar innbyggjar har kunnskap om rettane sine og vil gje enkeltmennesket rom til å utvikle seg. Organisasjonar og frivillig verksemd som er basert på medlemsdemokrati har solide røter i norske lokalsamfunn. Senterpartiet meiner at kommunane i langt sterkare grad bør oppmuntre innbyggjarane til å gå saman om slik samfunnsnyttig aktivitet som ikkje er offentleg styrt.

Senterpartiet vil:

- Grunnlovsfeste det lokale sjølvstyret.
- Basere oppgåvefordelinga mellom forvaltingsnivåa på at oppgåver skal løysast på lågast mogelege effektive nivå.
- At kommunesamanslåing berre skal skje frivillig.
- Alle avgjerder som krev politisk skjøn skal avgjerast av folkevalde.
- Oppretthalde dagens røysterettsalder på 18 år.
- Styrkje demokratiopplæringa i grunnskulen.
- Sikre ungdomspartia og politiske organisasjonar rett til å utøve politisk aktivitet på dei vidaregåande skulane, etter avtale med dei respektive skular, og på ein slik måte at undervisninga ikkje blir forstyrra.
- At det blir lagt praktisk og økonomisk til rette for å etablere ungdomsråd der det er initiativ frå ungdomen sjølv, og der ungdomsråd har høyrings- og uttalarrett i saker som rådet sjølv ønskjer.
- Forenkle kontroll- og rapporteringssystema innanfor det offentlege slik at meir ressursar kan brukast til tenesteproduksjon.
- Legge til rette for at frivillige organisasjonar kan behalde og styrkje rolla si i løysinga av mange fellesoppgåver.
- Arbeid for meir forenkling av lover, forskrifter og skjema for å gjere kvardagen enklare for enkeltmenneske, organisasjonar og næringsdrivande.
- Rydje opp i skjemaveldet og sørgje for forenkling ved revidering og utarbeiding av skjema.
- Sikre at offentleg byråkrati og prosessar er opne og har innsyn.

3.2. *Den gode kommunen*

Vi blir fødde som individ inn i ein familie, blir del av eit fellesskap i eit nærmiljø og innbyggjarar i ein kommune. Kommunen vi bur i fyller fleire viktige roller i liva våre: Kommunen er den viktigaste berebelken i velferdssamfunnet og gjev tenester som vi treng kvar dag, frå vogge til grav. Kommunen er også den viktigaste arenaen vår for medverknad og påverknad. I eit levande demokrati kan vi påverke utforminga av omgivnadene våre og utvikle offentlege tenester slik vi sjølv ønskjer. Den gode kommunen legg tilrette for innbyggjarane sine gjennom aktivt samspel og samarbeid, og sikrar tenester av god kvalitet gjennom open dialog og samspel med innbyggjarar og brukarar.

Utfordringa for kommunane er å kome i møte nye krav til kvalitet og omfang på tenestene frå innbyggjarane. Evna til å fange opp ønskje og behov raskt og fornye tenestene kan skje gjennom eit godt utvikla samarbeid mellom dei folkevalde, administrasjonen og det tenesteytande personalet i kommunen.

For å sikre rekruttering og fagkompetanse over heile landet er det viktig at kommunane samarbeider der det er behov, for å gje innbyggjarane eit best mogeleg tilbod. Senterpartiet vil stimulere til meir interkommunalt samarbeid slik at fleire kommunar kan dra nytte av kompetansen til kvarandre.

Stadig fleire nasjonale standardar og krav gjer det vanskeleg for kommunane å tilpasse

velferdstenestene til lokale tilhøve og behova til innbyggjarane. Betra kommuneøkonomi gjer at høva for å gje eit betre tenestetilbod tilpassa kvar enkelt kommune og innbyggjar er blitt betre. Likevel har mange lokalsamfunn både med tilbakegang i folketalet og sterk tilflytting utfordringar når det gjeld å tilby innbyggjarane gode velferdstenester. I tillegg har mange kommunar eit stort etterslep på vedlikehald av bygningar. Ein god og sterk kommuneøkonomi gjer det mogeleg for dei folkevalde å lyfte kvaliteten på tenestene og også kunne prioritere tilbod til innbyggjarane ut over det som er pålagt ved lov.

Skal vi få til gode lokalsamfunn over heile landet, må vi føre politikk som tillèt innbyggjarane og representantane deira å løyse oppgåvene ut frå lokale føresetnader. Folkevalde i kommunane må derfor ha høve både gjennom makt og gjennom økonomi til å ha styring over eigne avgjerder og val i samsvar med ønskja til innbyggjarane. Senterpartiet vil at kommunane skal ha høve til å skaffe seg eigne inntekter og ønskjer derfor at kommunane skal ha høve til å krevje eigen skatt i større grad enn i dag, slik at innbyggjarane i kommunen sjølv kan ta stilling til omfanget av den kommunale innsatsen, og til korleis innsatsen skal finansierast.

Senterpartiet vil:

- Framleis styrkje kommuneøkonomien for å gje kommunane betre høve til å yte lokal velferd og sikre høve til vedlikehald av kommunale bygg.
- Nye kommunale og fylkeskommunale oppgåver definerte av staten, skal fullfinansierast ved iverksetjing.
- Gje kommunane høve til friare kommunalt skattøyre, eventuelt som alternativ til eignedomskatt.
- At kommunal eignedomsskatt skal oppretthaldast som ei frivillig ordning.
- Behalde kommunal valfridom i utforminga av tenesteproduksjonen med mindre det finst vektige rikspolitiske grunnar for statlege minstenormer eller rettslovgjeving.
- At staten legg til rette for ein vedlikehaldsplan av offentlege bygg med økonomiske verkemiddel for kommunane som monnar.
- Vidareutvikle "Kvalitetskommuneprogrammet" for å medverke til effektivisering og kontinuerleg forbetring i kommunesektoren.
- Leggje betre til rette for interkommunale løysingar, der dette er ønskjeleg ut frå ei lokal heilskapstenking, men sikre at dei er opne for innsyn.
- Heve kvaliteten på rapporteringsordninga "Kostra" slik at kommunane i enda større grad kan bruke systemet som verkemiddel for eiga verksemd og ikkje berre til rangering.

3.3. Aktive og attraktive lokalsamfunn

Noreg kan by på mykje fantastisk natur og vakkert kulturlandskap. I tillegg finst eit stort potensial i å utforme stadene der vi lever liva våre, slik at dei blir meir attraktive og trivelege å bu og verke i. Senterpartiet ønskjer å stimulere til utvikling av lokalsamfunn og tettstader i bygd og by til beste for innbyggjarane og tilreisande.

Aktive lokalsamfunn der privat, offentleg og frivillig sektor samarbeider, er ein føresetnad for å skape auka trivsel, bulyst og identitetsbygging i by og bygd. Senterpartiet ønskjer brei medverknad frå alle grupper i små og store planprosessar, og trur grunnlaget for identitet og eigarskap til staden der folk bur blir lagt gjennom den innsatsen ein sjølv legg ned i lokalsamfunnet sin og den byrgskapen det gjev. Frivillige organisasjonar og foreiningar har ein sentral plass i slike prosessar, og barn og unge skal takast med på råd og få tilrettelagde høve til medverknad.

Tettstadsutvikling med fokus på aktivitetar, møteplassar, estetikk, omdømmearbeid og småsamfunnsutvikling i ulike former er viktig for å auke trivsel og etableringslyst både for å bu og

skape arbeidsplassar, og gjeld i heile landet frå Groruddalen til Mehamn.

Utvikling av gode møteplassar universelt utforma, ute som inne, er viktig i dette arbeidet. Senterpartiet meiner det er kriminalitetsførebyggjande og helsefremjande å bu på ein vakker stad, der alle blir inkludert, og som ein sjølv har delteke i utviklinga og stolheita av. Arbeidet vil i tillegg byggje omdømme, og skape identitet og byrgskap for staden der livet blir levd.

Senterpartiet vil:

- Setje av 100 millionar i året til tiltak i små lokalsamfunn og bydelar som kan auke bulysta og betre bumiljøet.
- At kommunane satsar på tettstads- og småsamfunnsutvikling, for å byggje identitet, trivsel og attraktivitet.
- Stimulere til lokalsamfunnsutvikling der offentleg, privat og frivillig sektor samarbeider.
- Sikre brei deltaking i planprosessar gjennom tilrettelagde medverknadsmetodar for alle grupper i samfunnet.
- Skape nærmiljø, tettstader og bygdesentra med gode og trivelege universelt utforma møteplassar.
- Dele ut eit kvalitetsstempel til det trivelegaste lokalsamfunnet/tettstaden i landet.

3.4. Det regionale nivået

Forvaltingsreforma er ei reform som flytter makt frå sentralt nivå og statleg byråkrati til lokale folkevalde i fylkeskommunen. Dette er ei reform for meir folkestyre, mindre byråkrati og desentralisering.

Senterpartiet meiner det er behov for eit sterkt regionalt folkevalt nivå, i tillegg til kommune og stat. Dette er ikkje minst viktig for å kunne vareta ein kommunestruktur med mange små einingar. Oppgåveoverføringa i forvaltingsreforma må vidareførast med full tyngd, slik at avgjerdsrett blir desentralisert, oppgåvene blir løyste nærmare brukarane og ein sikrar høve for ein differensiert politikk. Oppgåver og ansvar som i dag ligg hos fylkesmannen bør overførast til fylkeskommunane, slik at fylkesmannen får eit reindyrka ansvar for kontroll- og tilsynsoppgåver.

Senterpartiet meiner at heile landet skal takast i bruk. Storsamfunnet har eit spesielt tilretteleggingsansvar for den verdiskapinga som skjer i distrikta. Det krev ein politikk med ulike løysingar for ulike næringer og lokalsamfunn. For at utviklingsrolla til fylkeskommunane skal vere reell i heile landet, meiner Senterpartiet at grunnfinansieringa til regional utvikling må hevast monaleg. God næringsutvikling, berekraftig utvikling, demokrati, planlegging og klok arealbruk blir løyst best med lokal kunnskap og med regional samhandling og styring. Fleire store velferdsoppgåver vil også kunne bli løyst mest effektivt på regionalt nivå.

Senterpartiet vil:

- Ha tre sterke direktevalde folkevalte nivå.
- Gje fylkeskommunane ytterlegare regionale oppgåver for å styrkje regional utvikling og demokrati, og redusere statleg detaljstyring.
- At overføring av oppgåver må fullfinansierast og sikre føreseielege og gode økonomiske rammer for det regionale folkevalte nivået.
- Overføre oppgåver frå fylkesmannen til fylkeskommunen og endre fylkesmannsembetet til eit kontor for statleg legalitetskontroll og tilsyn.

3.5.   *Det nasjonale nivået*

Nasjonalstaten har danna ramma for utviklinga av folkestyret, rettsstaten og velferdsstaten. Det er allmenn semje om at eit velfungerande demokrati føreset opne demokratiske organ som informerer samfunnsmedlemene og gjev dei høve til eit fritt ordskifte på grunnlag av ein kunnskap om samfunnet.

Informasjon må vere tilgjengeleg for alle og på like vilkår. Dersom dette skal vere mogeleg må det finnast felles forum eller medium, der debatten kan gå føre seg, og deltakarane i det politiske ordskiftet må snakke same språk. Ei vesentleg innvending mot norsk medlemskap i EU er at desse føresetnadene ikkje er til stades. Den politiske strukturen i EU med eit ikkje folkevalt organ som viktigaste styresmakt, geografisk avstand og språkleg mangfald opnar for utstrekt påverknad frå ulike lobbyar, og gjev samfunnsgrupper med pengar ein fordel framfor politiske og frivillige organisasjonar.

EØS-avtalen representerer ei utfordring for det norske folkestyret i dag. EØS-avtalen medverkar til at vi får eit samfunn med mindre folkestyre, med meir rettsleggjing og større innslag av marknadsstyring. EØS-avtalen aukar avstanden mellom sentrum og utkant og flytter makta frå grasrota til eliten. Senterpartiet går derfor inn for å erstatte EØS-avtalen med mellomstatlege avtalar etter same modell som den avtalen Sveits har inngått med EU.

Senterpartiet understrekar dei store utfordringane mot folkestyret som skjer ved at avgjerder i aukande grad blir tekne i internasjonale samanhengar, av organisasjonar og selskap på internasjonalt og globalt nivå. På ei rekkje område er det naudsynt med tettare internasjonalt samarbeid og samordning av politikken, blant anna for å løyse globale miljøproblem, nedkjempe fattigdom, skape rettferdig handel, styrkje stillinga til menneskerettane og førebyggje konflikhtar. Senterpartiet meiner det er avgjerande at internasjonalt mellomstatleg samarbeid om desse problema har ei klar folkeleg forankring og at det blir arbeidd aktivt for at folkevalde skal sikrast innsyn i og ha kontroll med den politiske verksemda på internasjonalt nivå.

WTO har utvikla seg til å bli ein viktig arena for avgjerder innan mange område knytte til handel med varer og tenester, men der konsekvensane av tiltaka som gjeld handelspolitikk og konkurranse kan vere store og strekkje seg langt ut over det som gjeld handel. Mange avgjerder blir tekne i lukka rom i uformelle samanhengar der det ikkje er innsyn og tilgjenge for ålmenta. Senterpartiet meiner WTO må bli integrert i FN-systemet som del av eit heilskapleg avtaleverk for regulering av samarbeid landa i mellom. Det er blant anna avgjerande at frihandel og dei globale miljøutfordringane blir løyste gjennom integrerte avtalar.

Det er ei utfordring for folkestyret at ei rekkje spørsmål av nasjonal verdi blir avgjorde gjennom internasjonale forhandlingar der det er lite innsyn undervegs, og der dei folkevalte berre i etterkant får høve til å seie ja eller nei til ein framforhandla avtale.

4. Økonomisk politikk

Mål

Målet for Senterpartiet sin økonomiske politikk er en bærekraftig utvikling, med vekt på verdiskaping, full sysselsetting, økonomisk og sosial utjevning. Vi vil motvirke sentralisering og redusere forskjeller i levekår mellom grupper og deler av landet, og bidra til at viktige politiske mål oppnås gjennom skatte-, avgifts- og inntektspolitikken.

Vår generasjon må få dekket sine behov uten å ødelegge mulighetene for at framtidige generasjoner skal få dekket sine behov. Det må skje en omlegging av ressursbruken nasjonalt og internasjonalt som tar hensyn til naturens grenser.

De økonomiske og sosiale forskjellene øker både nasjonalt og internasjonalt. Senterpartiet vil bidra til en utjevning av disse forskjellene. Et samfunn uten store forskjeller mellom grupper og generasjoner skaper bedre vilkår for å utvikle et mer rettferdig og solidarisk samfunn.

Senterpartiet ønsker desentralisering av kapital og eierskap, og innflytelse over økonomiske beslutninger. Den økonomiske politikken skal også bidra til desentralisering og motvirke fraflytting og pressproblemer. Sentralisering har negative følger for mange samfunnsområder, og Senterpartiet vil derfor styrke innsatsen for å bygge gode arbeids- og bomiljø over hele landet.

4.1. En økonomisk politikk for å nå politiske mål

Vi lever i et moderne, høyteknologisk og internasjonalt orientert samfunn. Senterpartiet vil bevare en nordisk velferdsmodell med sosiale sikkerhetsnett, sterke utjevningsordninger og desentralisert bosetting. Det norske samfunnet har gode resultater å vise til med høy levealder og god helsetilstand i befolkningen, høyt utdanningsnivå og stor grad av likestilling mellom kjønnene. Den materielle velstanden er stor, og vi har høy sysselsetting og lav kriminalitet. Den økonomiske krisen som nå utvikler seg internasjonalt vil stille store krav til norsk økonomisk politikk. Vi har større økonomisk evne til å håndtere disse utfordringene enn de fleste andre land.

Senterpartiet ser den private eiendomsretten som grunnleggende for en fornuftig ressursforvaltning og en sunn samfunnsutvikling. Eiendomsretten skal være et gode for de mange og ikke en eksklusiv rett for de få. Eiendomsretten øker enkeltmenneskenes frihet og ansvarsfølelse. Senterpartiet mener at flest mulig skal kunne eie sin egen bolig. Forutsetningen er et trygt privatøkonomisk fundament. Det er positivt at mange har eierinteresser i forhold til sin arbeidsplass. Dette sikrer lokalt og nasjonalt eierskap, nødvendig stabilitet og mulighet for langsiktig forvaltning. Senterpartiet vil styrke samvirke som selskapsform.

Et godt fungerende marked er en forutsetning for rasjonell vareomsetning og effektiv ressursbruk. Hovedmålene i den økonomiske politikken kan bare nås gjennom et positivt samspill mellom privat og offentlig sektor i en blandingsøkonomi.

Finanskrisen viser betydningen av klare regler og reguleringer i markedet nasjonalt og internasjonalt, og betydningen av at myndighetene fører kontroll og tilsyn med at regelverket etterleves. Det må utvikles et sterkere og mer forpliktende internasjonalt samarbeid om regelverk og tilsyn i framtida. Såkalte skatteparadis utnytter manglende internasjonalt samarbeid og undergraver regelverket.

Senterpartiet mener sparing er viktig for den enkeltes trygghet og framtid, og for å sikre en sunn nasjonal økonomi med stabilitet og handlingsrom. Norge har vært preget av at det offentlige har ivaretatt store deler av sparingen i samfunnet, mens den private sparingen har vært for liten. Senterpartiet ønsker en ansvarlig økonomisk politikk med en skattepolitikk basert på forutsigbarhet og langsiktighet i virkemidler og rammevilkår.

I den økonomiske politikken vil Senterpartiet legge vekt på langsiktige gode rammebetingelser for næringslivet, et moderat skattenivå i Norge og en god balanse mellom statens inntekter og utgifter. Senterpartiet prioriterer velferd og verdiskaping framfor lave skatter. Senterpartiet vil styrke viktige fellesskapsordninger som Husbanken og Statens lånekasse for utdanning, og forutsetter at de skal gi lånevilkår som er vesentlig bedre enn vilkårene i private finansieringsinstitusjoner.

Senterpartiet vil understreke at den absolutt fremste og mest gjennomgripende utfordring for vår økonomiske politikk er å sikre en bedre utnyttelse av samfunnets viktigste ressurs: den menneskelige kapital/arbeidskraften. Ved full sysselsetting øker det offentliges inntekter uten at skattesatsene økes, og utgiftene over folketrygda reduseres når alle er i arbeid. Derved blir det mer til velferdstjenester for eldre og unge – uten at bruken av oljepenger økes. Det er derfor viktig at vi fører en økonomisk politikk som stimulerer til høyest mulig yrkesdeltakelse.

Det er viktig at Norge opprettholder uavhengige og konkurrerende offentlige fagøkonomiske miljøer av hensyn til den offentlige debatten om den økonomiske politikken. Universitetene og høyskolene samt private stiftelser har en særlig viktig rolle som supplement til Norges Bank, Finansdepartementet og Statistisk sentralbyrå.

4.2. Skattepolitikken

Samfunnet henter inn skatt for å finansiere velferd og fellesskapsløsninger. Det skal gjøres på en måte som fremmer samfunnsøkonomisk effektivitet og bærekraftig utvikling. Derfor skal i prinsippet miljøødeleggende virksomhet og utnyttelsen av ikke fornybare naturressurser beskattes hardere, mens menneskers arbeid skal beskattes lavere. Skatter skal utformes slik at de utjevner inntektsforskjeller og oppmuntrer til at mennesker tar ansvar for egen økonomisk utvikling og egen sparing, samt nyskaping og gründervirksomhet.

Senterpartiet vil vektlegge "skatt etter evne-prinsippet" sterkere. Det betyr at skattene på høye inntekter bør økes noe, samtidig som det gis lettelser i bunnfradragene. Senterpartiet mener økt progressivitet i beskatningen kan gjennomføres uten at prinsippene som ligger til grunn for skattereformen uthules.

Senterpartiet mener det er viktig at skatte- og avgiftsgrunnlaget er bredt. Dette muliggjør relativt lave skatte- og avgiftssatser, og sikrer rettferdig fordeling av skattebyrden i tillegg til at innkrevningen blir mer samfunnsøkonomisk effektiv sammenlignet med tyngre skattlegging av færre skattekilder. Et bredt skattegrunnlag gjør også at skattesystemet kan regulere skiftende konjunkturer bedre og bidrar til automatisk stabilisering av økonomien.

De neste tiårene står Norge overfor betydelige statsfinansielle utfordringer – til tross for en voksende petroleumsmasse. Dette skyldes spesielt økende folketrygdutgifter knyttet til pensjoner. Dette gjør at det også i framtida er viktig å hegne om et bredt skattegrunnlag, slik at finansieringen av offentlige velferdsgoder ikke undergraves. Senterpartiet mener at det samlede skatte- og avgiftsnivået ikke bør reduseres ytterligere, nettopp for å sikre framtidig offentlig velferd og fellesgoder.

Senterpartiet mener at skattesystemet på lignende vis kan brukes aktivt for å fremme *desentralisering og næringsutvikling* innenfor områder eller sektorer der Norge har opplagte ressurs- og kompetansemessige fortrinn. De strategisk viktige næringene skal ha like gode vilkår som tilsvarende næringer i de viktigste konkurrentlandene. Senterpartiet mener også at skattesystemet bør kunne brukes *langt mer aktivt enn i dag* for å nå distriktpolitiske mål. Skatter og avgifter må kunne utformes slik at mulige næringsmessige ulemper i Distrikts-Norge – for eksempel knyttet til høy risiko og lange avstander til markeder, blir utjevnet. Den differensierte arbeidsgiveravgiften er et godt eksempel på et slikt tiltak som kommer distriktene til gode.

Skatte- og avgiftspolitikken må også kunne begrunnes i helse-, sosial- og kulturpolitiske målsettinger. Senterpartiet vil derfor videreføre en differensiert merverdiavgift på varer og tjenester. Offentlig tjenesteyting, kulturtilbud og mat er eksempler på områder der Senterpartiet går inn for ingen eller lav merverdiavgiftssats.

Senterpartiet vil:

- Legge hovedprinsippet om skatt etter evne til grunn for vår skatte- og avgiftspolitik.
- Formues- og inntektsskatten bør i større grad gjøres progressiv, gjennom økt skatt på høye inntekter og lettelser i bunn.
- Fremme utvikling i små og mellomstore bedrifter gjennom et skattesystem som i større grad bidrar til å beholde kapital i bedriften som kan brukes til investeringer.
- Heve frikortgrensen for skatt.
- Ikke skattlegge boliger med vanlig boligstandard.
- Heve grensen for skattefradrag for BSU-sparing til 300 000 kroner.
- Arbeide for skatte- og avgiftslettelser for private eiere av fredede og bevaringsregulerte eiendommer.
- Forbedre skattereglene for skattefradrag for bedrifter som støtter kulturtiltak.
- Ha skattefradrag for arbeidsgivere som betaler for kollektivtransport for sine ansatte.
- Innføre skattefradrag for enslige.

4.2.1. Formueskatten

Formuesbeskatningen er et viktig bidrag i fordelingspolitikken. Gjennom å utvide grunnlaget og å rette opp skjevheter i verdsettelsen av formuesobjekter, har formueskatten blitt mer rettferdig. Dette har også muliggjort økte bunnfradrag, slik at det er stadig færre som betaler formuesskatt.

For deler av næringslivet framstår formuesskatten som problematisk. Dette gjelder særlig for bedriftseiere som har store innlåste verdier for eksempel i produksjonsbygg, maskiner og eiendom som gir lav avkastning.

Senterpartiet vil fortsette å øke bunnfradragene i formuesskatten slik at færre betaler formuesskatt. Senterpartiet ønsker å innføre fritak for formuesskatt på næringskapital ("arbeidende kapital"). Denne typen skattelettelse favoriserer aktivt eierskap og private investeringer, og kan gi økt kapitaltilgang til næringslivet og dermed styrke den private sysselsettingen.

Senterpartiet vil:

- Fjerne formueskatten på arbeidende kapital.
- Heve bunnfradraget for formueskatt.

4.2.2. Avgifter

Senterpartiet mener særavgifter skal ha en klar begrunnelse og formål. Redusert matmoms er viktig av fordelingspolitiske hensyn. Det er riktig å avgiftsbelegge miljøskadelig og helseskadelig aktivitet høyt. Avgiftspolitikken skal også brukes til å bygge opp under helsepolitiske mål, og Senterpartiet vil blant annet arbeide for fullt momsfrigjøring på frukt og grønnsaker og for økte sukkeravgifter.

Senterpartiet ønsker en videre opprydding i gebyrpolitikken slik at gebyrer baseres på selvkostprinsippet. Det bør foretas en gjennomgang av statlige gebyrer og avgifter rettet mot næringslivet. Senterpartiet går inn for å fjerne revisjonsplikten for små selskaper.

Senterpartiet vil gå inn for økte bunnfradrag i arveavgiften, og tiltak som bidrar til å lette generasjonsskifter i familiebedrifter.

Senterpartiet vil:

- At kommunale avgifter skal fortsatt baseres på selvkostprinsippet. Avgiftene bør i større grad differensieres i forhold til faktisk forbruk.
- Ha økning i bunnfradraget på arveavgiften og avskrivning av arveavgiften med 20 prosent for hvert år man sitter med bedriften. På sikt ønsker Senterpartiet å fjerne arveavgiften for næringsvirksomhet.
- At arveavgift bortfaller for overtakelse av realkapital som hus, hytte og næringsvirksomhet, dersom arving selv bebor huset/hytta eller driver næringa som majoritetseier i de kommende 10 år.
- Øke avskrivingssatsene for bygninger.
- Innføre full momsrefusjon av vare- og tjenestemoms for frivillige organisasjoner knyttet til Frivillighetsregisteret.
- Videreutvikle systemet med miljøavgifter og avgifter på forbruk.
- Bruke avgiftspolitikken for å fremme salg og bruk av null- og lavutslippsbiler som el-biler, plugg inn-hybridbiler, hybrid og biodrivstoff.
- Vri avgiftene på nye biler for å få en mer trafiksikker og miljøvennlig bilpark.
- Ha 40.000 kroner i vrakpant ved bytte til miljøvennlig bil for i sikre overgang til en mer miljøvennlig bilpark.
- At rettsgebyrene blir satt ned.

4.3. Finanspolitikken**4.3.1. Investering i framtida**

Med vår forvaltning av oljeformuen og et livskraftig næringsliv har Norge stor handlefrihet i finanspolitikken. Privat forbruk har vokst langt raskere enn offentlig forbruk de siste årene. Vi vil sikre offentlig eierskap og kontroll av vei, kraftlinjer, vannkraft, vann, kloakk, jernbanenett og ta tilbake fellesskapsstyringen av fysisk infrastruktur i tele- og kommunikasjonsnett. Senterpartiet vil omplassere oljeverdiene fra sokkel til kraftfull utbygging av moderne, miljøvennlige, internasjonalt konkurransedyktige kommunikasjoner.

For å fornye og utvikle offentlige felles- og velferdsgoder, sikre god og moderne offentlig infrastruktur og bedre balansen mellom investeringer i offentlig realkapital i Norge og statens

finansinvesteringer i utlandet, er det behov for økte offentlige investeringer. Det gjelder særlig veier, jernbane, helse-, omsorgs- og rehabiliteringsinstitusjoner, skole- og utdanningsbygg, kulturbygg og idrettsanlegg og annen infrastruktur.

Vi må sikre tilstrekkelige rammer på utbyggingsprosjekter slik at det blir kontinuerlig framdrift, samt gå over til statlig langstidsbudsjettering av prosjekter for å få mer forutsigbarhet. Senterpartiet mener det må skilles mellom drifts- og investeringsformål i statsbudsjettet. I en oppgangskonjunktur må denne investeringsstrategien kombineres med redusert stimulans av private investeringer i spesielt hus, hytter og forretningsbygg.

4.3.2. Pengepolitikken

Senterpartiet mener at Norge har en økonomi og et næringsliv som tilsier at landet trenger en egen selvstendig valuta og avviser at den norske kronen skal erstattes av euro. En relativt stabil kronekurs vil sikre nødvendige rammevilkår for den konkurranseutsatte delen av norsk næringsliv. Det er prinsipielt betenkelig at pengepolitikken i økende grad har blitt gjort uavhengig av politiske myndigheter, spesielt fordi dette bidrar til mer uklare ansvarsforhold og svekket demokratisk innflytelse på en svært viktig del av den økonomiske politikken.

Erfaringer med inflasjonsstyring i pengepolitikken tilsier at kronekursen svinger mye. Dette gjør at usikkerheten øker og at rammebetingelsene for konkurranseutsatte næringer i Norge svekkes. Senterpartiet mener det er viktig at pengepolitikken ivaretar et bredt spekter av samfunnsmessige formål hvor sysselsetting, valutakurs og konkurranseevne tillegges vesentlig betydning. Vi vil opprettholde en selvstendig norsk ordning for innskuddsgaranti i bankene også i framtida.

4.3.3. Kapitalforvaltning

Inntektene fra olje- og gassvirksomheten blir i dag direkte overført til Statens pensjonsfond – Utland. Midlene til pensjonsfondet er plassert i internasjonale aksjer, obligasjoner og noe eiendom. Verdien til fondet varierer dermed med kursutviklingen på internasjonale børser og renter, samt endringer i valutakursen. Senterpartiet mener at en større del av oljeformuen bør investeres i grunnleggende infrastruktur i Norge.

Norge er blant de landene som har mest statlig kapital plassert utenlands. Forpliktende etiske retningslinjer med sikte på internasjonal utjamning, miljø og solidaritet må legges til grunn for forvaltningen av Statens pensjonsfond – Utland. Langsiktig trygg forvaltning med mindre risikoesponering bør prioriteres. Det betyr at fordelingen mellom obligasjoner og aksjer må endres for å redusere risiko.

4.4. Konkurransen og frihandel

Dagens handelspolitikk bygger på en stor grad av internasjonal arbeidsdeling. Det er viktig å endre kjøreregler for den internasjonale handelen slik at de negative miljøeffektene begrenses, og som sikrer at handelen ikke fører til større forskjeller mellom stater eller marginalisering av befolkningsgrupper. Senterpartiet mener dagens frihandelstenkning svært ofte bidrar til økte forskjeller og økte spenninger. Det er derfor nødvendig at internasjonale avtaler i langt sterkere grad sikrer at grunnleggende økologiske og sosiale hensyn ivaretas. De internasjonale institusjoner som styrer og overvåker internasjonal handel skal være åpne og demokratiske.

Senterpartiet vil arbeide for en ny internasjonal handelspolitikk basert på en mer rettferdig handel, og går inn for skattlegging av kapitaltransaksjoner over landegrensene, for eksempel gjennom avgift

på valutatransaksjoner (Tobinskatt). Konkurranslovgivningen må benyttes aktivt for å hindre private monopoler.

5. Miljøvern og naturforvaltning

Mål

Naturen er grunnlaget for alt liv og all aktivitet. Senterpartiet tek utgangspunkt i forvaltartanken og har samspelet mellom menneske og natur i sentrum for arbeidet med miljøpolitikk. Det vi har i dag skal overlatast til neste generasjon i betre stand enn da vi overtok det. Senterpartiet arbeider for ei berekraftig forvaltning av ressursane nasjonalt og globalt. Langsiktige omsyn til naturgrunnlag og miljø skal overordnast andre og meir kortsiktige omsyn. Fornuftig bruk er ofte det beste vern.

Vi vil sikre alle tilgang til reint vatn, rein luft og til å kunne bruke naturen på ein fornuftig måte. Senterpartiet vil sikre alle tilgang til naturen. Gjensidig respekt og forståing for folks levesett, livsverk og daglege verdiskaping i by og bygd må vere berebjelke også i miljøpolitikken. God miljøpolitikk må basere seg på at både fellesskapet og enkeltmenneske tek ansvar. Makt og ansvar må vere desentralisert for å sikre at også lokal kunnskap blir utnytta i miljøpolitikken.

5.1. *Eit moderne naturvern*

Framtida til menneska er avhengig av at naturen sitt samspel, produksjonsevne og mangfald blir oppretthalde. Samfunnet må forvalte ressursane til felles beste, i dag og på lang sikt. Ressursutnytting skal derfor vere framsynt og byggje på ei berekraftig forvaltning av ressursane.

I dag skjer det globalt ei storstilt utarming av det biologiske mangfaldet. Utrydning av dyre- og planteartar gjev uopprettelege skadar og set matvaretryggleiken i verda i fare. Eit samfunn som tek vare på og byggjer på det økologiske, kulturelle og menneskelege mangfaldet er best rusta til å møte denne utfordringa.

Vern og sikring av naturen er eit nasjonalt ansvar og er naudsynt for å ta vare på det biologiske mangfaldet og for at menneska kan hauste av jorda sine fornybare ressursar. Kommunane har ei sentral rolle ved forvaltning av det biologiske mangfaldet. Senterpartiet vil ha auka lokal kompetanse og større lokalt fokus på ivaretaking av artsmangfald og naturtypar. Samtidig er det etter Senterpartiet sitt syn avgjerande at forvaltninga blir basert på ei forståing av at ein berekraftig bruk av naturen ofte er den beste måten å verne om dei biologiske verdiane. Det er derfor viktig å arbeide for at bruken skjer på ein måte som tek vare på mangfaldet, samtidig som dei fornybare ressursane i størst mogeleg grad kan bli utnytta. Bruken må vere meir enn einseitig vern av eit vesentleg areal og ei drift av andre areal etter forretningsomsyn. Det må gjennomførast ei konsekvensutgreiing av vernepolitikken før det blir vedteke nye nasjonalparker eller andre større freda utmarksområde.

Noko av særpreget ved Noreg, og som særleg turistane verdset, er det velhaldne kulturlandskapet. Mange stader i landet er aktiviteten i landbruket så sterkt redusert at viktig kulturlandskap gror igjen. Tradisjonelt kulturlandskap er viktig som leveområde for mange truga artar. Det er også ei utfordring at størstedelen av dei sårbare og truga artane i kulturlandskapet lever i utmarksområde som har vore viktige for landbruket tidlegare. Mange av desse områda er ikkje lengre i aktiv bruk og fell stort sett utanfor alle noverande verkemiddel. Naturressursane bør i størst mogeleg grad forvaltast av dei som har ressursgrunnlaget som basis for virket sitt. Forvaltninga må byggje på den kompetansen som ligg i dei naturbaserte næringane og vere forankra gjennom demokratiske kanalar lokalt. Arealvern må

gjennomførast slik at det er lokal forståing for verneformål og vernetiltak.

Etter at vernepolitikken dei siste tiåra har ført til eit unødig høgt konfliktnivå, må det takast nye grep. For å utvikle ein ny forvaltingsstrategi må det arbeidast for å skape ei felles forståing hos ulike aktørar og samfunnsgrupper om kva utfordringar vi står overfor, kva tiltak som er naudsynte og ulike måtar desse kan gjennomførast på. Nøkkelen til løysing ligg i å skape gjensidig respekt og forståing mellom dei ulike gruppene. Omsorg og respekt for folks levesett, livsverk og daglege høve til verdiskaping må vere ein berebjelke i miljøpolitikken. Senterpartiet er ikkje nøgd med kartlegginga av sårbar natur slik den blir gjort i dag. Det har vore lite ny kartlegging og viktige verneverdiar er i ferd med å gå tapt.

Senterpartiet vil føre ein politikk som sikrar vern av dei mest verdifulle vassdraga våre. Samla plan og verneplanane må framleis vere styringsreiskap for forvaltninga av norsk vassdragsnatur.

Den heilskaplege forvaltingsplanen for Barentshavet inneber ei ny form for økosystembasert forvaltning av havområde. Han legg opp til systematisk overvaking og oppfølging av havmiljøet, og inneber at dei ulike typane aktivitetar som fiskeri, oljeverksemd og skipsfart, skal bli tilpassa kvarandre og til miljøet i havområda. Senterpartiet vil følgje opp forvaltingsplanen for Barentshavet og for Norskehavet og Nordsjøen.

Noreg har særlege plikter, også internasjonale, når det gjeld forvaltninga av dei store fjellområda våre. For å markere at desse pliktene blir tekne på alvor og for å styrkje samarbeidet med dei lokale fjellforvaltingsstyresmaktene, ønskjer Senterpartiet at dei fjellforvaltingsoppgåvene som i dag ligg til Direktoratet for naturforvaltning, blir lagt til eit nyoppretta direktorat for fjellforvaltning. Senterpartiet ønskjer ei fjellforvaltning som medverkar til å fremje det lokale sjølvstyret.

Senterpartiet vil:

- At Artsdatabanken og kommunane må tilførast dei midlar som trengst for å registrere og kartfeste det biologiske mangfaldet.
- Halde fram arbeidet med å utvikle nasjonale handlingsplanar for truga artar. Planane skal utviklast i samarbeid med grunneigarar, kommunar og andre berørde partar.
- Nedkjempe framande artar som er kunstig innførde i norsk natur og som uroar den naturlege balansen i økosystema.
- Etablere eit stramt regelverk som hindrar import og etablering av framande artar i norsk natur.
- Prioritere skjøtsel av noverande verneområde.
- Sikre, verdifulle naturområde, kulturlandskap og dyrka mark i og nær tettbygde strøk mot trugsmål om nedbygging.
- Betre eventuelle verneprossar gjennom å lovfeste at dei skal gjennomførast i samarbeid med lokalsamfunn og grunneigarar.
- Vere tydelegare på kva som er formålet med vernet i dei ulike områda.
- Verneområde som er oppretta for å ta vare på enkeltartar bør reviderast jamleg for å vurdere om dei framleis fyller formålet med vernet.
- Sørgje for at det samtidig med vedtak om vern blir løyvt pengar til utarbeiding av forvaltingsplan og skjøtsel av området i åra som kjem.
- Vidareføre ordninga med frivillig vern i samarbeid mellom Miljøverndepartementet, skogeigarane og dei einskilde fylka gjennom samarbeidsorgan der alle partar er representerte, og der ein i størst mogeleg grad vurderer alternativ til vern.
- Flytte ansvaret for områdevern frå fylkesmannen til regionalt folkevalt nivå.
- Endre ordninga med mellombels vern slik at skog ikkje kan vernast mellombels i meir enn eitt år.

- Gje full erstatning for areal som blir verna eller mellombels verna etter naturvernlova og innføre ei ordning med nærings- og naturfond der det er aktuelt.
- At både nasjonalparker og landskapsvernområde skal kunne forvaltast lokalt der det er ønskje om dette. Med lokal forvaltning og tilrettelegging vil ein oppnå å skape større forståing for kva verneområda har å seie i lokalsamfunna rundt dei store verneområda. Oppgåva til staten må primært vere å føre tilsyn med den lokale forvaltninga.
- Auke støtta, både den som gjeld økonomi og kompetanse, overfor kommunar som har fått store areal verna av staten. Støtta blir bruka til forsvarleg forvaltning, som også medverkar til næringsutvikling i kommunen.
- La midlane som blir løyvde til skjøtsel og bruk av verneområdet gå direkte til den lokale eller regionale vernestyresmakta, slik at denne kan vurdere om midlane skal nyttast til stillingar eller tiltak.
- At verna område i større grad skal kunne nyttast til friluftsmål og tradisjonell hausting av ressursar og turistverksemd så lenge aktiviteten ikkje forringar naturverdiane som vernet blei oppretta for å ta vare på
- Gjere det attraktivt for grunneigarar og lokalsamfunn å delta med god forvaltning, skjøtsel og vern om norsk natur.
- At i den grad det er naudsynt å verne meir skog enn gjennom frivillige avtalar, skal dette i fyrste rekkje skje på eigedomane til Statskog og Opplysningsvesenets fond. Ved vern av område på statleg grunn skal eventuelle bruksrettar bli erstatta på lik line med privat grunn. Rettar som ikkje blir omfatta av vernet skal vidareførast.
- Styrkje innsatsen med å ta vare på verneverdig kulturlandskap. Eit aktivt landbruk over heile landet er det beste verkemiddelet i dette arbeidet, men ein må også sjå på tiltak for å sikre kulturlandskapet i utmarksområde som i dag ikkje er i aktiv drift.
- Føre ein restriktiv jordvernpolitikk med sterke avgrensingar og føringar for omdisponering av dyrka mark. Heimle varig vern av dyrka jord gjennom jordlova.
- Ha ei betre regulering av hjortestamma slik at ein reduserer avlingsskade og at stamma er tilpassa vinterbeitet til dyra.
- Ha større lokal styring over motorferdsel i utmark. Kommunar må blant anna få høve til å opprette avgrensa løyper for fritids- og rekreasjonskøyring med snøskuter gjennom prosessar heimla i plan- og bygningslova.
- At motorferdselslova må ta omsyn til næringsutvikling i utmark, og dessutan til utøving av kulturbasert tradisjonell hausting og at ei ny motorferdsellov er så ubyråkratisk som mogeleg.
- At det blir oppretta eit nytt direktorat for fjellforvaltning som overtek oppgåver knytte til fjellforvaltning som i dag ligg til Direktoratet for naturforvaltning.
- Omorganisere SNO slik at ein i (verne)område med statsallmenningar lovfestar retten til lokale fjelloppsyn underlagte fjellstyra/interkommunale utmarksstyre. SNO kan vareta skjøtsel og oppsyn på område utanfor statsallmenningar.

5.2. *Ei aktiv rovviltforvaltning*

Senterpartiet vil ha ei ny rovviltforvaltning som er forankra i lokalsamfunna og som sikrar artsmangfaldet gjennom eit felles internasjonalt ansvar for å forvalte rovviltbestandane. Ein aktiv bruk av utmarka er mange stader øydelagd på grunn av ein feilslått rovviltpolitikk. Bruk av utmarka er ei miljøvennleg form for verdiskaping som også er viktig for å oppretthalde det biologiske mangfaldet. Noreg treng aktive utmarksnæringar både for å ha eit landbruk i heile landet og vareta eit kulturlandskap som er særskilt viktig for å utvikle reiseliv som næring i Distrikts-Noreg.

Vi må ha ein politikk som kan skape tillit mellom forvaltinga og lokalsamfunnet. Senterpartiet vil derfor ha ei folkevalt og lokal forvalting. Dei som kjenner problema på kroppen, må også ha innverknad på korleis den praktiske forvaltinga skal vere. Det skal vere trygt å bu i heile landet og rovvilt skal ikkje forringe livskvaliteten til innbyggjarane. Uttak av rovvilt er staten sitt ansvar og uttaket må skje på ein effektiv måte når fellingsløyve er gjeve.

Senterpartiet vil:

- Arbeide for internasjonalt samarbeid når det gjeld sikring av levedyktig bestand. Bernkonvensjonen opnar for at "kontraherande" partar (land) kan samarbeide.
- Ha eigne norske bestandar av jerv, bjørn, ørn og gaupe, men storleiken på desse må kunne regulerast ut frå lokale omsyn, slik at det ikkje blir ulemper for beiting og annan bruk av utmarka.
- Ikkje ha ynglingar av ulv i Noreg på lik line med innvandra artar som til dømes mårhund og villsvin.
- Ha maksimum fem årlege ynglingar av bjørn og maksimum femten årlege ynglingar av jerv.
- Redusere bestandsmålet som er vedteke for bjørn.
- Styrkje lokal og folkevalt styresmakt i den praktiske rovviltforvaltinga.
- Ha ein sterkare nødverjerett som gjeld alle artar, også ved åtak på hund.
- Ta ut rovvilt som oppheld seg i busette område.
- Ha ei betre bestandsregistrering. Det må utarbeidast årlege estimat av faktisk bestand som skal liggje til grunn for forvaltinga, i tillegg til minimum dokumentert førekomst. Alt rovvilt i Noreg må telje med i bestandsregistrering og om målet er nådd.
- Ikkje ha forvaltingsområde som kjerneområde eller soner, det vil seie kunstige inndelingar på kart. Praktiseringa av soneringspolitikken har vist at dette ikkje fungerer.
- Sikre økonomisk kompensasjon for enkeltpersonar, lokalsamfunn og næringsdrivande som blir berørt.
- Greie ut følgjene som rovvilt har for endra livskvalitet hos innbyggjarane, og for økonomien til enkeltpersonar, næringar, bygdesamfunn, kommunar og fylke.
- Gje Mattilsynet rett til å gripe inn i samsvar med viltlova.
- At staten skal ha det økonomiske ansvaret ved felling av rovvilt.
- At samisk og skogfinsk kultur ikkje må forringast på grunn av for stort tal rovvilt.
- Sikre naudsynte løyvingar til førebyggjande tiltak og erstatningar for alle utmarksnæringar.
- Opne for effektivt uttak av skadedyr sjølv om dei regionale bestandsmåla ikkje er nådde.

5.3. Strengare kjemikalpolitikk

Helse- og miljøfarlege kjemikal fører i dag til helseskadar hos menneske og til skadar på miljøet og økosystema. Mange arbeidstakarar er utsette for helseskadelege kjemikal på jobben. Forbrukarar blir utsette for helse- og miljøskadelege kjemikal i produkt som dei kjøper, og kan blant anna bli utsette for allergiar, kreft og ufrivillig barnløyse. Miljøgiftene hopar seg opp i næringskjedene, blir transporterte med luft- og havstraumar, og vi finn dei igjen langt frå utsleppskjeldene, ikkje minst i dei sårbare økosystema i Arktis. Alt talar for ei føre vere-haldning i kjemikalpolitikken. Senterpartiet meiner Noreg skal vere eit føregangsland.

Det må bli lettare for forbrukarane å skaffe seg informasjon om kva farlege stoff som er å finne i ulike produkt. Det er naudsynt med betre merking av varer og lettare tilgjengeleg produktinformasjon. Barn og unge er ofte spesielt sårbare for miljøgifter. Det er særskilt viktig å føre ein politikk som får miljøgifter ut av produksjonsprosessen alt i utgangspunktet. Vidare må produktkontrollen bli styrkt slik at ulovlege og miljøskadelege stoff i produkt blir oppdaga og stengt ute frå marknaden.

Senterpartiet vil:

- Forby kjemikalprodukt som ikkje har norsk bruksrettleiing og føre ein strengt føre var-politikk når det gjeld kjemiske stoff.
- Intensivere innsatsen med å rydde opp i forureina jord, spesielt i barnehagar og på leikeplassar.
- Sørge for fortgang i arbeidet med opprydning i forureina sjøbotn.
- Ha kontroll med skipslastar med farleg avfall ved å bruke stikkprøvar for å sikre betre kontroll med skip som går til og frå hamn med kjemikallast.
- Samordne informasjonen mellom Kystverket og Statens forureiningstilsyn for å sikre at anlegg på land har dei naudsynte løyva for å ta imot dei lastene som kjem.
- Krevje betre offentleg tilgjengeleg informasjon for forbrukarar om kva farlege stoff som finst i ulike produkt.

5.4. Avfall

Vi har i dei seinare åra fått betre system med kjeldesortering og gjenvinning av avfall. Det er likevel eit stort problem at den totale avfallsmengda aukar vesentleg år for år. Store mengder norsk avfall blir eksportert til Sverige for energigjenvinning fordi svenskane har ein betre vassboren infrastruktur og lågare sluttbehandlingsavgift enn hos oss. Å forbrenne norsk avfall i Noreg vil både redusere utslepp ved transport og gje oss tilgang på miljøvennleg energi.

Dei siste 20 åra har mengda avfall frå hushalda auka med 90 prosent, mens den økonomiske veksten har vore på 60 prosent. Dette kan tyde på at den økonomiske veksten vår blir stadig meir ressursløyse. Avfall må i enda større grad bli sett på som ein ressurs og eit utgangspunkt for produksjon og verdiskaping. Det må gjennomførast ei lang rekkje tiltak for å auke gjenvinningsgraden både for materialar og energi. Gjennom aktiv regulering og avgiftsbruk må det lagast rammevilkår som sikrar at dette skjer. Innføring av kjeldesortering i alle kommunar vil vere eit viktig verkemiddel.

Også forbrukarane må i framtida bere eit større ansvar for å redusere avfallsmengda og bli meir miljøvennlege. Det må leggjast aktivt til rette for produkt og forbruk som ikkje fører til auka avfallsmengder. Opplysning og fokus på dette frå styresmaktene vil vere viktig.

Senterpartiet vil:

- Leggje til rette for auka kjeldesortering, reduksjon i avfallsmengda, auke gjenvinningsgraden og utnytte energien i avfallet.
- Stimulere til å opprette fleire gjenvinningsbedrifter.
- Sørge for forsvarleg sluttbehandling av restavfall gjennom energigjenvinning i anlegg med strenge krav til utslepp. Det må byggjast forbrenningskapasitet til å handtere norsk avfall i Noreg.
- At alle kommunar må leggje til rette for kjeldesortering av avfall.
- Redusere mengda farleg avfall på avvegar gjennom å utvide systema for førehandsbetalte returordningar
- Ta initiativ til ein brei haldningskampanje mot forsøpling i samarbeid med frivillige organisasjonar.
- Setje strengare krav til produsentar om reduksjon av emballasje.
- Setje i verk tiltak for å redusere bruken av plastposar i handelen.
- Sørge for at verdiskapinga i Noreg i framtida så langt som råd skal vere utan utslepp av miljøgifter.
- Intensivere arbeidet med å redusere avrenning frå kloakk og landbruk til vassdrag og ha ei særskild satsing på naturbaserte reinseanlegg.

- At alt våtorganisk avfall skal sorterast ut for å skape ein marknad for gjenvinning. Biogass frå avfall og kloakk må kunne nyttast i straum- eller varmeproduksjon.
- Starte bygginga av eit sikkert lager for radioaktivt avfall for blant anna å ta hand om avfallet frå reaktorane på Kjeller og i Halden.

5.5. Forsvarleg vekst og rett forbruk

Med auka vekst følgjer auka forbruk, nasjonalt og internasjonalt. Dei industrialiserte landa tok på seg eit særskilt ansvar for å sikre berekraftig forbruk og produksjon alt på verdstoppmøtet om berekraftig utvikling i 1992 – Agenda 21. Berekraftig utvikling inneber ein aksept av at utviklingslanda skal ha høve til å auke velstanden sin og velferda si, samtidig som vi i det 21. hundreåret skal halde oss innanfor naturen si bereevne. Det har enda ikkje blitt nokon snuoperasjon.

I den rike delen av verda har vi fått meir kunnskap om miljøpåkjenningar og trendar, samtidig som klimaverknad, påkjenning på jord- og vassressursar, avfallsmengder og miljøgiftproduksjon aukar. Sjølv om mange menneske i fattige land har fått auka velstand er det langt igjen, og gapet mellom dei som har og dei som ikkje har, aukar.

Den internasjonale handelen, og den internasjonale arbeidsdelinga kan medverke til meir effektiv utnytting av ressursane, men den aukar også forbruket og transportbehova, og dermed klimautsleppa. Den økonomiske globaliseringa medverkar, saman med omfanget av dagens teknologiske nivå og økonomiske aktivitet, til at vi i den industrialiserte verda kan få stadig billigare varer. Dette skjer utan at vi i dag merkar nemneverdig til den overutnytting av natur og menneske som det medfører i andre delar av verda og for komande generasjonar.

Arbeidskraftressursar går til å auke forbruket framfor å reparere varer og styrkje dei tenestene som kan gje betre velferd. Senterpartiet vil styrkje garantiordningane og stimulere til større grad av reparasjon av produkt for å redusere bruk og kast.

Senterpartiet vil medverke til å snu trenden, ikkje gjennom ei moralistisk tilnærming, men gjennom ein dugnad der eit folkeleg engasjement gjev politisk mandat til sterkare verkemiddel og tilrettelegging for eit endra forbruksmønster. Tiltaka skal rette seg både mot teknologibetringar og innovasjon, og mot endra åtferd.

Senterpartiet vil:

- Ha miljøretta krav ved offentlege innkjøp og investeringar, og om naudsynt tøyse grensene for internasjonale konkurransekrav til beste for miljø og fordeling.
- Gjeninnføre og utvide område der pantssystem og ombruk kan redusere materialbruk og forureining.
- Arbeid for gjenbruk av bygningar og bygningsmaterialar.
- Ha stimuleringsiltak for å etablere reparasjonspraksis og krav om dele- og reparasjonsgaranti.
- Utforme eit system der ein aktivt må registrere seg for å motta uadressert reklame på dør og i postkasse.
- At staten og kommunane gjer rettferdige innkjøp som solidaritetshandling, og for å spreie kunnskap om prosessar som hindrar velstandsutvikling i utviklingsland.
- Forby import av regnskogtømmer som ikkje er sertifisert eller som ikkje er frå eit berekraftig skogbruk.
- Innføre miljøindikatorar som ein del av kommunane si Kostra-rapportering.
- Ha forbrukarrettleggning med vekt på miljørett forbruk, alternativ til materielt forbruk og meir

rettferdig forbruk.

5.6.   *Aktiv bruk av naturen - friluftsliv*

Senterpartiet vil at flest mogleg skal ha tilgang til og ha høve til å drive med friluftsliv. Eit aktivt friluftsliv skaper trivsel, gjev betre helse og ei større forståing for kor viktig det er å ta vare på naturmiljøet. Vi blir stadig meir stillesitjande og passive, og i tillegg fører dette med seg dårlegare kunnskap om natur og miljø hos barn og unge. Eit aktivt friluftsliv for innbyggjarane fører med seg ei rekkje positive effektar som alle innbyggjarane og fellesskapet vil dra nytte av.

Naturen blir truga frå mange hald og privatisering og sterke utbyggingsinteresser trugar landbruks- og friluftsområde. Utmarksareala er ein del av produksjonsgrunnlaget i bygdene. Eigedom retten og forvaltaransvaret til grunneigarane skal liggje fast. Der staten er grunneigar, må lokalsamfunnet ha fyrsteretten til bruk. Friluftsløva må framleis sikre ålmenta rett til fri ferdsel i utmark og høve til å plukke sopp og bær. Organisert kommersiell verksemd på annan mann sin grunn er derimot ikkje ein del av allemannsretten.

Senterpartiet vil:

- Verne om allemannsretten.
- Ha ein differensiert politikk for å verne viktige rekreasjonsområde i pressområde og sikre ein fornuftig bruk i spreiddbygde strøk.
- Arbeid for auka tilgjeng for alle gjennom å leggje til rette for ferdsel i utmark uavhengig av funksjonsnivå.
- Stimulere til at byar kan leggje til rette for grøne område og friluftsområde for innbyggjarane.
- Sikre og leggje til rette for etablering av fleire kolonihagar.
- Fortette busetjinga i tettstader og byar for å skjerme viktige naturtypar og matjord.
- Halde fram arbeidet med statleg stønad til sikring og oppkjøp av mykje brukte friluftsområde. Offentlege friluftsområde må i større grad oppgraderast og gjerast tilgjengeleg for alle.

5.7.   *Bioteknologi*

Gena, arvematerialet, er grunnlaget for vidare liv på jorda. Eit genetisk mangfald er heilt naudsynt for produksjon av mat og til dømes medisinar. Når artar dør eller nye blir skapt, kan det påverke det økologiske systemet på ein måte som vi ikkje har oversikt over. Det er knytt store forventningar til bruk av bioteknologi innan mange felt, slik som human- og veterinærmedisin, landbruk, havbruk, industri og avfallsbehandling.

I dag er det forskning på celle- og genmateriale både i offentlege forskingsinstitusjonar og private laboratorium. Senterpartiet vil ha eit strengt lovverk på felt som omfattar bioteknologien og som opnar eller kan opne for problemstillingar når det gjeld samfunn, etikk, økologi og tryggleik. Noreg må arbeide for restriktive internasjonale avtalar innanfor genteknologi.

Farane ved utsetjing av genmodifiserte organismar (GMO) i naturen er store og kunnskapen om dette er framleis liten. Vi veit ikkje nok om kva effektar GMO vil ha på naturen eller på folk si helse. Omsynet til moglege negative effektar på helse og miljø tilseier strenge krav til bruk av genmodifiserte organismar også i laboratorieverksemd.

Senterpartiet vil:

- Ikkje gje høve til å ta patent på liv, planter, dyr og mikroorganismar. Norsk patentlovgeving må skjerpast for å vareta dette. Dette inneber både ein gjennomgang og revurdering av dei

avtalar som Noreg er ein del av (EU sitt patentdirektiv og den Europeiske patentorganisasjonen), og det inneber at dei avbøtande tiltaka som finst i Noreg i dag skal brukast aktivt.

- Innføre lovforbod mot utsetjing av genmodifiserte organismar i friluft.
- Forby import og omsetjing av genmanipulerte matvarer, i fyrste omgang ved å innføre eit mellombels forbod. Dette vil gje oss tid både til å skaffe fram sikrere kunnskap om verknadene av genmanipulerte matvarer, og sikre ein brei diskusjon.
- Medverke, gjennom nasjonalt og internasjonale regelverk, til at det ikkje blir lov med såkalla genrøveri, og at lokalsamfunn får rettferdig del i utkoma av økonomisk gevinst av genressursane deira.
- Revidere patentregelverket i Verdas handelsorganisasjon (WTO), og støtte utviklingslanda i kravet deira til revisjon.

6. En skole for kunnskap og fellesskap

Mål

Senterpartiet vil at skolen skal gi muligheter for den enkelte til å realisere sine evner gjennom kunnskap og ferdigheter. Skolen skal også være et sosialt og kulturelt lim i lokalsamfunnet og nasjonen. Utdanningen skal i tillegg til å gi faglig kunnskap, ha en moralsk, sosial og etisk opplæring. Skolen skal ha et klart og tydelig verdigrunnlag, med utgangspunkt i våre kristne og humanistiske tradisjoner.

Det skal fastsettes nasjonale læringsmål, men kommunene og fylkeskommunene har hovedansvaret for organisering og må prioritere slik at nasjonale mål og elevenes rettigheter blir oppfylt. Skolen må utnytte de lokale og regionale fortrinnene for å ha skoler som er tilpasset elevenes behov og muligheter.

Senterpartiet vil at alle, uavhengig av sosial bakgrunn, personlige forutsetninger og økonomisk evne skal ha likeverdig mulighet til utdanning. Senterpartiet ser det som en grunnleggende demokratisk rettighet at alle skal sikres god basiskunnskap. Senterpartiet vil derfor ha en sterk offentlig skole som er gratis for å sikre alle like muligheter for å skaffe seg kunnskap og ta del i det nasjonale fellesskapet.

6.1. Grunnskolen

6.1.1. Kunnskapsbegrepet

Skolen skal være en arena for læring og mestring. Målet med undervisningen som gis elevene er at de skal oppleve at de selv kan være bidragsyttere og anvende sin kunnskap i arbeidslivet og samfunnet for øvrig. Fokus på grunnleggende ferdigheter, samfunnsforståelse og sosiale ferdigheter må ligge i bunnen. Senterpartiet vil at skolens nasjonale rammeverk skal gjenspeile et kunnskapsbegrep som omfatter både teori og praksis. Senterpartiet har et helhetlig syn på hva læringsarbeidet skal omfatte.

Senterpartiet vil:

- At læreplanen skal være rammebasert, ikke detaljbaserte med ensidig vektlegging av teoretiske fag.
- At rammene i læreplanene skal legge til rette for at lokale fagplaner kan utvikles på den enkelte skole og at lokale/regionale særpreg speiles i skolens læringsarbeid.
- At læreplanene skal utformes slik at elever/elevgrupper kan bygge opp kompetanse gjennom et mangfold av læringsmetoder.

6.1.2. Innhold

Senterpartiet mener at kunnskap og fellesskap skal være de to sentrale bærebjelkene i den norske grunnskolen. Vi vil ha en grunnskole som fremmer kunnskap om både fag og samfunn og som legger et godt grunnlag for å utvikle kompetanse, kunnskap og sosiale ferdigheter i framtida. Det er viktig at dette skjer i en fellesskapskole i eget nærmiljø. Disse bærebjelkene må ses i sammenheng og styrkes for at skolen skal få et nødvendig kvalitetsløft. Alle barn skal sikres en god skolegang uavhengig av sosial bakgrunn, personlige forutsetninger, bosted og foresattes økonomi.

Senterpartiet ønsker ikke en utvikling i retning av flere private skoler. Senterpartiet vil opprettholde dagens privatskolelov. Det skal være krav til formål i form av alternativ pedagogikk eller livssyn for å få offentlig godkjenning eller tilskudd. Lokal forankring og oversiktighet gir trygghet og gode muligheter for utvikling og læring.

Den norske skolen skal ha felles lærings- og kompetansemål fastsatt nasjonalt. Skolene og kommunen må få stor frihet når det gjelder hvordan de når disse målene, og må ta en aktiv rolle i utformingen av lokale læremål. Vi ønsker å gi grunnskolen tid til å videreutvikle reformer som allerede er satt i gang, men vil sette inn nødvendige tiltak og innsats for å sikre at reformene får ønsket effekt. Skolen skal stille tydelige krav til elevene gjennom nasjonale og lokale læringsmål og sikre elevene gode betingelser for læring. Senterpartiet mener at nasjonale prøver skal brukes som hjelp for den enkelte skole, skoleeier og de sentrale skolemyndigheter til kvalitetsutvikling og tilpasset opplæring. Forutsetningen er at prøvene er godt tilpasset læreplanen. Resultatene for den enkelte skole skal ikke offentliggjøres. Fysisk aktivitet og et næringsrikt måltid på skolen hver dag er viktig både for å bedre læringsevnen og få bedre helse.

Ungdomstrinnet trenger et spesielt fokus. Dette gjelder både tilgang på ressurser, pedagogisk utvikling og gode lokaler som tilfredsstillende kravene til et godt arbeidsmiljø og som gir nødvendig fleksibilitet ved valg av undervisningsmetoder og -organisering. Tiltak som er satt i gang for å bedre rekruttering av lærere i realfag og språkfag må følges opp. En må ha et spesielt fokus på motivasjon hos elevene og legge til rette for mer praktisk læring for de som har behov for det. En god overgang fra barneskole til ungdomsskole er viktig for at man ikke skal falle utenfor.

Senterpartiet vil:

- Prioritere ressurser til økt lærertetthet framfor utvidet skoledag og la SFO være et frivillig tilbud.
- Ha oppmerksomhet rettet mot tidlig mestring i lese- og skriveopplæringen, samt matematikk og engelsk.
- Styrke kvaliteten i estetiske fag ved å øke lærerens kompetanse, ruste opp lokalene til dette formålet og gi barna gode materialer å jobbe med.
- At kristendom fortsatt skal utgjøre den kvantitativt største andelen av lærestoffet i det nye faget religion, livssyn og etikk. Faget skal reflektere den stillingen kristendommen har og har hatt i Norge.
- Bedre skolebibliotektilbudene og bedre samarbeidet mellom skole og de kommunale bibliotekene.
- At lærebøker i grunn- og videregående skole ikke skal inneholde og finansieres av reklame.
- At leirskoleopphold skal være gratis.
- Sikre tilbudet om morsmålsundervisning til elever med minoritetsbakgrunn.
- Sikre sidemålsundervisningen med sidestilt eksamensordning både for hovedmål og sidemål i to skilte eksamener.
- Beholde karakterer på ungdomstrinnet.
- Legge til rette for en mer praktisk orientert opplæring i ungdomsskolen for de som har gode praktiske ferdigheter.
- Tilby leksehjelp på mellomtrinnet.
- At alle kommuner og fylkeskommuner oppfordres til å utarbeide årlige kvalitetsmeldinger for grunn- og videregående skole. Dette skal være et redskap for lokalpolitikere når de skal utvikle og forbedre kvaliteten.
- Arbeide for sunne måltider i skole og SFO.
- Ha rent, kaldt drikkevann og frukt og grønt i skolen.
- Gradvis innføre skolemåltidet.
- At alle elever skal gis mulighet til minimum én time fysisk aktivitet daglig i skoletida.

6.1.2. Læreren

Læreren er en nøkkelperson i elevenes læring, derfor må lærerutdanningen styrkes. Flere lærere i skolen vil i større grad bidra til en tilpasset opplæring gjennom tettere oppfølging av hver enkelt elev. Utover å øke lærertettheten er det også positivt å få andre yrkesgrupper inn som medarbeidere på skolene.

Senterpartiet vil bedre lærernes arbeidsvilkår og gi dem mulighet og plikt til kontinuerlig faglig utvikling. En kvalitetsmessig god lærerutdanning er avgjørende for å få den gode skolen vi ønsker. Lærere må få tid til å konsentrere seg om læringsarbeidet. Rapportering, dokumentasjoner og tester må holdes på et fornuftig nivå. Lærerne må trygges i sin rolle som leder i klasserommet. De skal være en voksenperson med autoritet. Senterpartiet vil ha mer fokus på viktigheten av god skoleledelse, og rektors rolle for at vi skal få en enda bedre skole.

Senterpartiet mener at foreldrene har det grunnleggende ansvaret for oppdragelsen av sine barn, og at skole og hjem sammen har ansvar for barns opplæring. Derfor er det viktig å styrke samarbeidet mellom hjem og skole. Alle foreldre kan bidra til sine barns læring. Foreldre må sees på som en ressurs i skolen. Et godt skole-hjem-samarbeid kjennetegnes av at foreldre har reell medvirkning og medbestemmelse.

Senterpartiet vil:

- Prioritere flere lærere framfor utvidet skoledag og gjennomføre et kompetanseløft innen grunnskolen og videregående skole i kommunene og fylkeskommunene gjennom å styrke kommuneøkonomien.
- Styrke læreren som pedagog og sikre rett og plikt til gjennomføring av videreutdanning og kompetansehevende tiltak som for eksempel hospitering. Desentraliserte tilbud er viktig for å nå dette målet.
- At allmennlærerutdanningen beholdes fireårig, men styrkes ved å legge større vekt på pedagogikk og praksis.
- Styrke pedagogikkfaget i allmennlærerutdanningen.
- Ta i bruk intervju ved opptak til lærerutdanningen.
- Ha krav om minst 4 i norsk, matematikk og engelsk for å komme inn på lærerutdanningen.
- Utvikle allmennlærerutdanningen i retning spesialisering for undervisning for 1. til 7. trinn og 4. til 10. trinn.
- At undervisningspersonell ved lærerutdanningene skal ut i praksis i skolene hvert femte år for å ha en praktisk oppdatering på skolehverdagen.
- Gi nyutdannede lærere tilbud om personlig veiledning i rollen som klasseleder.
- Stille større krav til kompetanse innenfor ledelse og organisering for dem som er rektorer.
- At det skal tilbys kurs for foreldre som vil lære om elevenes skolehverdag, sin egen rolle i barnas opplæring, og ansvarsfordeling mellom foreldre og lærere.

6.1.3. Tilpasset opplæring

Tilpasset opplæring er et grunnleggende prinsipp i den norske skolen. Opplæringen skal være tilpasset evner og forutsetninger hos elevene og krever et godt samarbeid mellom skole og hjem, samarbeid med en rekke instanser i grunnopplæringen og at en spiller på ressurser utenfor skolen. Alle skoler må foreta kartlegginger som fanger opp elevenes faglige utvikling slik at opplæringen kan tilpasses elevens behov. Enhver elev skal få en opplæring som sikrer at han eller hun får utnyttet sine evner fullt ut. Elevene må få utfordringer som stimulerer til utvikling av mer kunnskap gjennom hele skoleløpet.

Det er viktig at en mer kunnskapsorientert skole ikke utelukkende fokuserer på teoretisk kunnskap, men også praktiske ferdigheter. Mange elever har behov for en opplæring som er mer praktisk innrettet. Både i forhold til den enkelte elev og læringsmiljøet generelt er det viktig at retten til spesielt tilrettelagt undervisning blir sikret. Denne undervisningen skal være et tilbud for elever med særskilte behov, som ikke kan dekkes innenfor rammen av det ordinære undervisningstilbudet. Der dette behovet er til stede må tiltak settes inn så tidlig som mulig. Senterpartiet ønsker ikke en utvikling med flere spesialskoler enn det nivå vi har i dag.

Senterpartiet vil:

- At ekstra tiltak mot elever settes inn tidlig i utdanningsløpet.
- Gi mulighet for en mer praktisk rettet opplæring fra 9. skoleår.
- At elever har mulighet til å gå raskere gjennom pensum og til å lese pensum på høyere trinn i skolen.
- Ha tettere samarbeid mellom barnehage, grunnskole og videregående for å lette overgangen for den enkelte elev.
- Styrke PP-tjenesten og stille kompetansekrav til personell som arbeider i tjenesten.
- Ha raskere saksbehandling og raskere hjelp for elever som kommer under PPT.
- Fjerne hindringer for rask og effektiv oppfølging av elever med særskilte behov ved overgangene i utdanningsløpet.

6.1.4. Struktur

Mange skoler er fortsatt preget av manglende vedlikehold, læremidler som ikke er oppdaterte og mangel på utstyr. Dette gir dårligere forutsetninger for god læring. Skolebygg må bygges med fleksible løsninger for variert undervisning, men muligheten for vanlig klasseromsundervisning må alltid sikres.

Å gå på skole i nærmiljøet bidrar til å skape trygge rammer for den enkelte elev og til å bli sosialisert inn i sitt nærmiljø. Senterpartiet ønsker en desentralisert skolestruktur for å oppfylle dette målet.

Det er viktig at den politiske og administrative organiseringen i kommunene ivaretar sitt ansvar som skoleeier. Med nye reformer gjennom de siste årene og et betydelig delegert ansvar for skolen, er det viktig at skoleeierne (kommunene og fylkeskommunene) satser på å skaffe seg kunnskap både om skoleledelse og om hvordan de nasjonale målene skal settes i verk både pedagogisk og organisatorisk.

Senterpartiet vil:

- Opprettholde en desentralisert skolestruktur.
- At alle elever skal tilhøre en fast klasse/gruppe med kontaktlærer. Dette skal ikke gå ut over mulighetene til tilpasset opplæring og fleksibel organisering på tvers av elevgruppene
- At alle skoler sikres godkjent inneklima. Senterpartiet vil opprettholde rentekompensasjonsordningen for skolebygg.
- Styrke den lokalpolitiske involveringen og ansvar i skolepolitikken.
- Oppfordre mindre kommuner til å styrke sin skolefaglige kompetanse gjennom å samarbeide med nabokommuner om felles skolefaglige utfordringer.

6.1.5. Entreprenørskap og IKT

Det må legges til rette for at alle skoler får tilstrekkelig tilgang til nye læremidler og oppdatert informasjonsteknologi. Elevene må trenes i å innhente og bearbeide informasjon kritisk. Det er viktig at det settes fokus på sikker og fornuftig bruk av elektronisk kommunikasjon i skolehverdagen og

som ikke skader en selv eller andre.

Entreprenørskap må tidlig bli en del av skolehverdagen, og elevene skal møte de utfordringer og muligheter entreprenørskap gir gjennom hele skoleløpet. Gjennom arbeid med elevbedrift skal evne til samarbeid, nytenkning og ansvar trenes og utvikles.

Senterpartiet vil:

- At entreprenørskap skal være en viktig del av skolen, og at alle elever skal få være med på å etablere og drive en elevbedrift.
- Styrke organisasjonen Ungt entreprenørskap økonomisk.
- At det skal være fokus på fornuftig bruk av ny elektronisk teknologi, og at elevene skal lære om etikk og konsekvenser av ufornuftig bruk.

6.1.6. SFO

Senterpartiet ønsker ikke en utvikling mot obligatorisk heldagsskole. Skolefritidsordningen (SFO) må videreføres som et frivillig tilbud og videreutvikles som en fritidsarena med rom for allsidig lek, allidrett og tilbud i samarbeid med blant annet idrettslag og kultur- og musikkskoler. Organiseringen av SFO må være et lokalt ansvar, men det må utarbeides veiledende retningslinjer for SFO som omhandler fysisk tilrettelegging og bemanningstetthet.

Senterpartiet vil:

- At SFO-ledere må ha formell pedagogisk eller barnefaglig kompetanse.
- Arbeide for å øke antall faglærte i SFO.
- At SFO skal tilby leksehjelp i samarbeid med skole og frivillige organisasjoner.
- At SFO hver dag tilrettelegger for fysisk og kulturell aktivitet, gjerne i samarbeid med kulturskole eller frivillige organisasjoner.

6.1.7. Styrket skolehelsetjeneste

Skolehelsetjenesten er viktig både for å legge grunnlaget for god helse hos barn og unge, men også for å forhindre frafall i videregående skole. Senterpartiet vil ha en helhetlig gjennomgang av skolehelsetjenesten som tilbys på ungdomsskole og videregående skole. Målet er å styrke tilbudet gjennom mer tilstedeværelse, tettere kontakt med ungdommene og tydeligere anbefalinger av hva innholdet i skolehelsetjenesten skal være. Skolehelse- og PP-tjenesten må styrkes både gjennom å få ressurser til å ha åpne dører til barn og unge som søker hjelp, og gjennom allment forebyggingsarbeid i skolene.

Senterpartiet vil:

- Sørge for at lett tilgjengelige helsestasjoner for ungdom finnes med åpningstider som er tilpasset ungdom.
- Sørge for at helsesøster er mer tilgjengelig ute på den enkelte skole.
- Prioritere ungdomspsykiatrien sterkere. Det må bli et klarere ansvarsforhold mellom helsestasjon, fastlege og spesialisthelsetjenesten.
- Bedre seksualundervisningen og prevensjonsveiledningen. Skolehelsetjenesten har erfaring og tillit blant unge og må være sentrale i dette.
- Styrke veiledningstjenesten og informasjonsarbeidet rettet mot ungdom som blir ufrivillig gravide. Det er viktig at samfunnet stiller opp både medisinsk, sosialt og økonomisk.

6.1.8. Rådgivningstjenesten

Overgangen mellom ungdomsskole og videregående og mellom videregående og høyere utdanning oppleves ofte som vanskelig. Mange ender opp med å velge feil og falle ut av systemet. Det er svært viktig at elevene i disse overgangsfasene gis mest mulig kunnskap om valgmulighetene som finnes, får svar på spørsmål og har profesjonelle å snakke med. Norske elever fortjener en rådgivningstjeneste som motiverer og som gir gode utdanningsvalg.

Senterpartiet vil:

- Opprette en egen utdanning for rådgivere.
- At tjenesten må være todelt, i en sosialpedagogisk del og en yrkes- og karriererådgivningsdel.
- At fylkeskommunene skal ha et helhetlig ansvar for rådgivningstjenesten i grunn- og videregående skole.
- Etablere "din egen rådgiver" fra 8. klasse og ut videregående, der det er hensiktsmessig.
- Innføre rådgivningstjeneste på nett.

6.2. Videregående utdanning

6.2.1. Variert videregående opplæring i hele landet

Videregående opplæring er grunnlaget for videre studier, forberedelse til yrkeslivet, samt en fullverdig yrkesutdannelse for elever som tar et utdanningsløp som leder fram til fagbrev. Det er derfor viktig at den videregående skolen gir elevene trening i å innhente og ta stilling til informasjon på egen hånd, ta ansvar for egen læring, og arbeide selvstendig og sammen med andre. Senterpartiet vil ha tydelig fokus på kunnskap på de studieforberedende linjene og større vekt på praktiske ferdigheter i de yrkesrettede studieretningene. Undervisningen må være målrettet og elevene må oppmuntres og få motivasjon gjennom kunnskap om egen læring og gjennom egne læringsmål. Alle videregående skoler må sikres tilstrekkelig vedlikehold og godkjent inneklima.

Et bredt tilbud over hele landet er viktig for å gi alle et godt utdanningstilbud og muligheten til å bo hjemme mens de går på videregående skole. Videregående utdanning med studiespesialisering innenfor enkelte spesialområder må ha mulighet til å rekruttere elever fra hele landet. Begrunnelsen er å opprettholde god faglighet og kvalitet. For å oppnå kvalitet og levedyktighet, må en sikre opptaksmuligheter i større geografiske områder enn dagens mulighet innenfor fylkesopptak. Dette er i stor grad desentraliserte linjer som ikke konkurrerer om elever mellom fylkene. Disse må gis status som landslinjer og finansieres av staten over statsbudsjettet. I fylkesgrenseområder der det er mer praktisk for eleven å gå på skole i nabofylket må elevene stilles likt uansett fylkestilknytning med hensyn til inntak også for ordinære linjer.

Entreprenørskap i utdanningsløpet er viktig både som læringsarena, og for å gi viktig kunnskap om – og lyst til – å skape nye arbeidsplasser. Et sterkt og levedyktig arbeidsliv i hele landet krever arbeidskraft som er tilpasset lokale forhold. Et nært samarbeid mellom skole og arbeidsliv er nødvendig både for å bedre kvaliteten på kunnskapen og utnytte ressursene best mulig. Forholdene må legges til rette for oppdragsopplæring og samarbeid med kultur- og foreningsliv. God rådgivning er avgjørende for at ungdom skal kunne ta de beste valgene for å få en utdanning.

Ingen skal være nødt til å betale for reise til og fra skolen. Egenandel på skoleskyss rammer særlig ungdom fra utkantene, og er i strid med prinsippet om lik rett til utdanning. Ordninger med såkalte «miljøkort» eller «ungdomskort» er gode tiltak for mange unge, men må være basert på frivillighet.

Senterpartiet vil:

- Videregående opplæring skal være gratis og ha et bredt til bud over hele landet. Ungdom skal ha rett på plass.
- Jobbe for en fullstipendiering for elever i den videregående skolen, ved blant annet å heve borteboerstipendet og ha et lærmiddelstipend som dekker utgifter i forbindelse med skoleutstyr.
- Styrke språkopplæringen. Gode kunnskaper i norsk og fremmedspråk er viktig både i videre studier og i arbeidslivet.
- At den videregående skolen skal ha tett kontakt med næringslivet for å fremme entreprenørskap i skolen.
- Styrke den yrkesrettede undervisningen og anerkjenne behovet og betydningen av mer praktisk rettet undervisning.
- Ha større deler av kjøreopplæringa inn i videregående skole.
- At opplæringen i norsk skal ta sikte på å utvikle elevenes praktiske ferdigheter i begge målformer. Vi vil derfor fortsatt ha opplæring, karakterer og eksamen i sidemål. Opplæringen kan bedres ved å ta sidemålet i bruk også i andre fag enn norsk. Sidemålet skal også komme tidligere inn i undervisningen enn i dag.
- Verne elevenes rett til å bruke sitt eget språk i skolen. Nynorsk må sikres som fullverdig bruksspråk i den videregående skolen. Dette forutsetter blant annet at lærebøker og arbeidsbøker foreligger på begge målformer til samme tid og samme pris, og at det utvikles programvare på nynorsk.
- Arbeide for større variasjon i opplæringsformer i videregående skole. Dette forutsetter blant annet god tilgang til bibliotek tjenester, internett-tilknytning, tilstrekkelig IKT-utstyr på alle skoler, samt etter- og videreutdanning av lærere.
- At fravær fortsatt skal føres på vitnemålet. Antall permisjonsdager utvides til 20 dager. Det skal gjelde tillitsvalgte både på riks-, regionalt og lokalt plan, deltakelse ved idretts- og kulturarrangement på krets- og/eller landslagsnivå.
- Sikre VG-linjer innenfor små fag rett til inntak av elever fra hele landet.

6.2.2. Yrkesfag og lærlinger

Staten og partene i arbeidslivet må ta ansvar for å skape gode vilkår for yrkesfagene, og sørge for at ungdom gis god informasjon om hvilke muligheter som ligger i en slik utdanning, og at det også finnes nok lærlingeplasser.

Senterpartiet vil:

- Øke lærlingetilskuddet.
- Fjerne arbeidsgiveravgiften for lønnsutbetalinger til lærlinger.
- Ha krav om at bedrifter som vinner større anbud i kommuner og fylkeskommuner skal ha lærlinger.
- Skape flere lærlingeplasser gjennom økt informasjon til bedrifter, samordning mellom fylker, og ha flere lærlingeplasser i offentlig sektor.
- Etablere et samarbeid med næringslivet for å sikre verktøytilgang på de yrkesfaglige studieretningene.
- Videreføre økonomisk støtte til lærlingeplasser innenfor tradisjonelle håndverksfag.
- Gi flere elever med yrkesfag mulighet til å ta et praksissemester i et annet land i Europa i læretida.

6.2.3. Frafall i videregående skole

I dag er det stort frafall i den videregående skolen. Å få flere til å fullføre vil gi samfunnet stor gevinst og gjøre ungdommene bedre i stand til å mestre eget liv. Senterpartiet mener et bredt sett av virkemidler er nødvendig for å øke fullføringsgraden. Tiltak må være rettet inn mot økt samhandling med familiene, grunnskolen og barnevernet i forebyggingsfasen, og et tettere samarbeid med Nav, arbeidsliv, andre statlige og høyere utdanningsinstitusjoner underveis i skoleløpet. Ikke minst kreves tett og god oppfølging av skolehelsetjeneste og PPT.

Senterpartiet vil:

- At fylkeskommunene utarbeider strategier for å hindre frafall i videregående skole. Dette kan være bedre registreringssystem for fravær, tettere oppfølging fra lærere, oppfølging fra helsestasjoner og bedre oppfølging av elever som bor på hybel.
- Redusere frafallet i videregående skole ved å øke antall lærlingeplasser betydelig og la elevene beholde retten til skoleplassen sin.
- Legge til rette for alternative ordninger for elever som ikke klarer å fullføre skoleløpet innenfor normen. Det kan for eksempel være mer praksis og mindre teori, eller opplæring som fører til praksisbrev.
- Ha et samarbeid med arbeidsmarkedstiltaksbedrifter for å få elevene som har droppet ut i aktivitet.
- Tilby intensivkurs for elever som har strøket i ett eller flere fag.

6.2.4. Fagskoler, folkehøgskoler og private skoler

Fagskolene skal være et utdanningstilbud som gir fordypning i spesielle yrkesfag ut over videregående skole. Fagskolene ligger i feltet mellom videregående skole, høgskoler og universitet. De skal utdanne ledere med høy kompetanse innenfor sin bransje. Mennesker med lang yrkeserfaring sikres også en mulighet til en høyere lederutdanning. Fagskolene bør ha et tett samarbeid med næringsliv, høgskoler/universitet og regionale myndigheter.

Fagskolene må sikres finansiering som gir forutsigbare rammer og mulighet til å møte endringer. Gjennom dette må fagskolene søke å imøtekomme arbeidslivets behov for kompetanse gjennom opprettelse av nye tilbud og utvikling av læreplaner.

Folkehøgskolene er en viktig del av skolesystemet og gir en god verdi- og kulturforankring. Skolene må få mulighet til å beholde sin egenart, med vekt på kulturformidling og personlig utvikling for elevene. Fordypning i spesielle emner og interesseområder er en viktig del av folkehøgskoleundervisningen.

Folkehøgskolene utgjør et godt supplement til videregående skoler og arbeidsliv. Elevenes innsats må fortsatt verdsettes gjennom poeng for opptak til andre skoler. Senterpartiet vil arbeide for å sikre driftstilskuddet til folkehøgskolene og videreføre stipendordningen for elevene.

Senterpartiet mener kommunene og fylkeskommunene må ha et helhetlig ansvar for all utbetaling av tilskudd til både kommunale og frittstående skoler. Det innebærer at tilskuddet som i dag betales fra staten direkte til de frittstående skolene, i stedet utbetales til kommunene/fylkeskommunene. De frittstående skolene bør få tilskudd fra kommunene etter de samme prinsipper som den enkelte kommune/fylkeskommune har for tilskudd til egne skoler.

7. Høgare utdanning og forskning

Mål

Kunnskap og utvikling av ny innsikt er middelet for at vi heile tida kan utvikle samfunnet. Forsking og utvikling legg grunnlaget for verdiskaping. Vi vil ha topp motiverte og dyktige studentar og forskarar som vil medverke til å utvikle Noreg. Senterpartiet vil at alle skal ha likeverdige høve til å ta høgare utdanning og at det blir sikra ei fri og uavhengig forskning som aukar kunnskapsnivået vårt, utan at dette blir styrt av kortsiktige økonomiske omsyn.

Å gje høve til utdanning og sikre fri og uavhengig forskning er ansvaret til fellesskapet. Utdannings- og forskingsinstitusjonane har eit ansvar for å formidle kunnskap og utvikle ny innsikt til bruk i tråd med politiske prioriteringar og til beste for fellesskapet.

For å sikre tilgang til utdanning og utvikle kompetansebaserte arbeidsplassar over heile landet, er det viktig at utdannings- og forskingsinstitusjonar finst i alle delar av Noreg slik at alle skal kunne ta del i utviklinga av kunnskapsamfunnet.

7.1. Utdanning og forskning for framtida

7.1.1. Kvalitet i utdanninga

Noreg vil i framtida bli stadig meir avhengig av kunnskap og kompetanse for å hevde seg i ein internasjonal konkurranse. Vi må konkurrere på teknologi og kunnskap og treng derfor satsing på forskning og utvikling. Miljø- og klimautfordringane tilseier også at vi må satse stort på utvikling av ny teknologi og alternative energikjelder.

Senterpartiet vil ha ein utdannings- og forskingspolitikk som set klare mål og krav til studentar, og som oppmuntrar til fordjuping og forskning. Universiteta og høgskulane skal medverke til ny kunnskap og teknologi for samfunn og næringsliv. Det er viktig å sikre likeverdige sjansar til utdanning, uavhengig av økonomi, bustad og funksjonsnivå.

Senterpartiet vil:

- At generell studiekompetanse framleis skal vere hovudgrunnlaget for å bli teke opp til høgare utdanning, men at det blir lagt til rette for å bli teke opp på høgare utdanning med realkompetanse.
- Gje fyrsteårsstudentar betre oppfølging, slik at overgangen frå vidaregåande skule blir lettare.
- Sikre bruk av eksterne sensorar ved utdanningsinstitusjonen.
- At det i samarbeid med vidaregåande skular blir sett i verk tiltak for å rekruttere til realfagsstudia.
- At undervisninga ved universitet og høgskular i all hovudsak skal vere på norsk.
- Auke utvekslinga av studentar og forelesarar.
- Auke kvoten for studentar frå fattige land.
- Leggje til rette for at studentar med funksjonsnedsetjingar kan delta i fagtilbodet på lik line med andre.
- Styrkje bruken av digitale læremiddel innanfor høgare utdanning, inkludert fjernundervisning

og etterutdanning.

7.1.2. Finansiering av institusjonane

Universitet og høgskular er viktige institusjonar for utviklinga i alle delar av landet. Tal studieplassar ved dei høgare utdanningsinstitusjonane har blitt sentralisert over tid. Staten må styre denne utviklinga. Studieplassane må fordelast jamnare mellom fylka slik at det blir mogeleg å utvikle universitets og/eller høgskoletilbod i alle fylke.

Universiteta skal framleis ha eit hovudansvar for grunnforskning og forskarutdanning, og få ei finansiering som er stabil og føreseieleg. Senterpartiet vil derfor gå mot ei utvikling som blir stadig meir avhengig av ekstern finansiering, og der løyvingane i for stor grad svingar med studenttalet. Ei slik finansiering vil særleg ramme små fag som rettar seg mot særlege behov. Høg eller auka gjennomstrøyming av studentar og produksjon av studiepoeng er ikkje eit tilstrekkeleg kvalitetskriterium. For å auke kvaliteten på undervisninga vil Senterpartiet derfor arbeide for å styrkje grunnfinansieringa av universitet og høgskular.

Dei offentlege høgskulane bør få midlar til å styrkje forskingsinnsatsen innanfor dei fagområda dei har ansvaret for. Dei statlege høgskulane skal drive forskingsbaserte undervisning, og bør i større grad gjerast i stand til å tilby mastergradsutdanning på felta sine. Statlege høgskular har ei spesiell oppgåve i å utvikle relevante studium i regionar som har eit lågt utdanningsnivå, tilby eit utdanningstilbod på høgskulenivå i nærleiken av heimstaden og medverke til lokal næringsutvikling. Dette kan sikrast både gjennom eit desentralisert høgskulemønster, og ved at skulane gjev utdanningstilbod utanfor sjølve institusjonen gjennom desentraliserte og nettbaserte tilbod. Lokal variasjon og spesialisering bør prioriterast framfor å gje eit identisk tilbod over heile landet. Arbeidslivet og høgskulane må samarbeide for å gje studentane arbeidspraksis i løpet av studietida, slik at arbeidslivet får tilgang på arbeidskraft med relevant praksis. Senterpartiet meiner at tilsette i vitskaplege stillingar bør ha plikt til både forskning og undervisning.

Senterpartiet vil:

- Oppretthalde og styrkje ein desentralisert høgskulestruktur.
- Auke delen av basisløyving til institusjonen.
- At finansieringa av institusjonane skal vere mindre avhengig av tal avlagte studiepoeng ved institusjonen.
- Gje økonomisk utteljing for nettverkssamarbeid.
- Stille krav til eit visst tal uteksaminerte kandidatar frå mastgrads- og doktorgradsprogram for å oppretthalde godkjenninga til institusjonane.
- Sikre at dei statlege høgskulane utviklar eit nært samarbeid med regionalt nærings- og samfunnsliv, og på den måten får utnytta den regionale fordelene sin.
- At det blir oppretta "karrieresenter" og "gründerskular" ved alle dei statlege høgskulane.
- At fylkeskommunane og berørte kommunar i regionen som institusjonen høyrer til, må ha direkte forslagsrett overfor departementet på eksterne styremedlemer til styret.

7.1.3. Studenten

For å få studentar med gode resultat og som skal medverke til å byggje kunnskapsnasjonen Noreg, må vi leggje til rette for ein god studiekvardag. Senterpartiet meiner at studentane må ha reelle sjansar til å studere på fulltid, slik at dei kan fullføre studia på normert tid med gode resultat.

Senterpartiet vil:

- Auke stipend- og lånesatsane i tråd med pris- og kostnadsveksten.
- Auke stipend- og lånesatsane vesentleg slik at det er mogeleg å vere heiltidsstudent.

- At ordninga med ettergjeving av studielån blir utvida, slik at alle låntakarar som er busette og arbeider i kommunar med differensiert arbeidsgjevaravgift, kan få ettergjeve studielån med seks prosent av opphavleg, maksimalt 15 000 kroner per år. For dei som alt er omfatta av ordninga, blant anna låntakarar som er busett og arbeider i Finnmark og Troms, blir vilkåra for ettergiving betra til 12 prosent, maksimalt 30 000 kroner per år.
- Innføre 11 månaders studiestønad.
- Fjerne formue som grunnlag for behovsprøving for studiestønad.
- At det framleis må vere høve til inntektsavhengig tilbakebetaling av studielån.
- Fjerne ordninga om at det er inntekta og formuen til foreldra som avgjer stønaden eleven får, etter at eleven er blitt myndig.
- Gjenopprette kunstfagstipendet for norske studentar i Noreg og i utlandet.
- Auke reisestipendet.
- Oppretthalde stipendet til bortebuande studentar.
- Betre dei økonomiske stønadsordningane for studentar som får barn i studietida.
- At studentrabatt på transport ikkje skal vere aldersavgrensa eller knytt til studiestad.
- At reisestønad i samanheng med studium i utlandet skal ta utgangspunkt i reisekostnader mellom studiestaden og heimstaden, det vil seie også innan Noreg.
- Auke tilgangen på studentbustader på stadene der dekningsgraden er minst. Staten bør betale 60 prosent av dei reelle kostnadene ved bygging av studentbustader
- Oppretthalde tilskot til studentbarnehagane.
- Oppretthalde studentsamskipnadsordninga.
- At alle studentar skal ha tilgang på ei heilskapleg helseteneste i regi av den lokale studentsamskipnaden.

7.2.   *Forskning*

Kunnskap er det fremste fundamentet for utvikling av sivilisasjon, kultur, samfunn og næringsliv. Grunnleggjande, langsiktig kunnskapsoppbygging krev ei fri, uavhengig og kritisk forskning. Kontakt mellom forskingsmiljøa og samfunnet elles er avgjerande for å sikre praktisk bruk av forskingsresultat i næringsutvikling og forvaltning. Formidling av forskingsresultat medverkar til ein meir opplyst samfunnsdebatt og kan reise viktige etiske problemstillingar. Etske vurderingar må derfor integrerast, særleg i forskning som rører ved liv, helse og miljø.

Å kunne omsetje forskingsresultat og utviklingsarbeid vil i framtida bli stadig viktigare for ny næringsutvikling og arbeidsplassar i Noreg. Omfanget av – og kvaliteten på – vår eiga forskning og utvikling vil ha mykje å seie for konkurranseevna. Senterpartiet står fast på målet om at forskingsinnsatsen skal opp på tre prosent av BNP. I tillegg til større løyvingar til forskning, må også næringslivet i enda større grad medverke til at målet blir nådd.

7.2.1.   *Grunnforskning*

Det offentlege har eit særleg ansvar for å vareta kåra til grunnforskinga og sikre fridomen til forskaren. Grunnforskning gjev dei teoretiske gjennombrota, som seinare dannar grunnlag for bruksforskning, utviklingsarbeid og kommersialisering. Det er viktig å sikre kåra til den frie forskinga ved universitet og høgskular, uavhengig av meir tilfeldige svingningar i studenttalet.

Senterpartiet vil:

- Auke løyvingane til vitskapleg utstyr, men samtidig krevje betre samarbeid om bruk av utstyr på tvers av forskingsinstitusjonane.
- Etablere utstyrsordning der fleire utdanningsinstitusjonar kan gå saman om felles utstyr.

- Vidareføre ordninga med Senter for framifrå forskning (SFF).
- Betre ordningar som støttar opp under samarbeid mellom utdanningsinstitusjonar.

7.2.2. Forskarutdanning og -rekruttering

Vi har behov for at det blir forska meir og at fleire forskar i Noreg. Det er eit stort behov for rekruttering til forskarstillingar, gode bygningar og utstyr. Senterpartiet vil arbeide for at forskning og forskarar får gode rammevilkår og at det blir sett inn tiltak som gjer at vi rekrutterer gode forskarar. Vi vil ha eit tettare samarbeid mellom næringslivet og offentlege institusjonar for å rekruttere kandidatar til doktorgradsstudium.

Senterpartiet vil:

- Ha fleire stipendiatstillingar med nok av driftsmiddel og tilgang på god rettleiing
- Setje krav om at hovudrettleiar for doktorgradskandidatar sjølv er aktiv forskar og også publiserer vitskaplege arbeid.
- At ved fullført doktorgrad kan doktoranden få nedskrivne studielånet.
- Styrkje forskarutdanninga ved å gje sterkere insentiv til å etablere forskarskular.
- Leggje til rette for at forskarstillingar ved utdanningsinstitusjonane blir enklare å kombinere med familie, noko som også vil betre kjønnsbalansen.
- Likestille stipendiatar med andre arbeidstakarar med omsyn til sosiale rettar ved arbeidsløyse.
- At satsinga på teknologi og realfag skal gje utslag i fordelinga av stipendiatstillingar.
- Arbeide for å behalde fleire forskarar i Noreg etter gjennomført doktorgrad.
- Ha fleire postdoc-stillingar for å halde på kompetansen innanfor det aktuelle miljøet.
- At det blir tydeleggjort kva fagmiljø som skal ha særleg ansvar for forskarutdanning innanfor feltet sitt.
- Auke stønaden til likestillingstiltak som mentorordningar, oppfølgingsprogram og nettverksbygging.

7.2.3. Forsking, samfunn og næringsliv

Ei utvikling av dei naturgjevne fordelane vi alt har her i landet bør danne grunnlag for kva forskingsfelt som bør prioriterast særskild. Eit kunnskapsbasert næringsliv fordrar tett samarbeid mellom universitet, høgskular og næringslivet sjølv. Veggen fram til kommersialiserte resultat må gjerast lett, og bedriftene må kunne nyttiggjere seg ny kunnskap og forskning.

Senterpartiet vil:

- Satse spesielt på forskning innanfor miljø og fornybar energi, vatn, olje, gass og det marine feltet, der Noreg har spesielle føresetnader.
- Styrkje forskning innanfor omsorgsfag for å heve kunnskapen og møte dei framtidige utfordringane på velferdsfeltet.
- Vidareføre ordninga med Senter for forskingsbasert innovasjon (SFI).
- Vidareutvikle Skattefunn-ordninga for å stimulere til meir forskning i – og i regi av – næringslivet.
- Styrkje forskings- og utviklingsaktiviteten på regionalt nivå i samarbeid med lokalt næringsliv.
- Styrkje forskingsformidlinga for å auke rekruttering, gjere forskinga meir synleg og tilgjengeleg og skape debatt rundt forskinga.
- Arbeide for at dei forskningsetiske problemstillingane får auka merksemd framover.
- Etablere insentiv som gjev institusjonane utteljing for forskingsformidling.
- Auke delen av basisfinansieringa frå Noregs forskingsråd til dei regionale forskingsinstitutta til same nivå som dei nasjonale samfunnsvitskaplege forskingsinstitutta.

7.2.4. Internasjonalisering for betre forskning

Auka internasjonal utveksling av studentar og forskarar/forelesarar er viktig, både for å skape gjensidig internasjonal forståing og respekt, bli kjent med kunnskaps- og forskingsresultat frå andre land, og utvide utdanningstilbodet. Impulsar og kompetanse utanfrå er viktig for å auke vår eigen kunnskap og kunne nyttiggjere seg av dette i næringslivet. Internasjonalt samarbeid bør i større grad skje gjennom utvekslingsavtalar mellom norske lærestader og utanlandske institusjonar, og med særleg vekt på fagområde der vi treng arbeidskraft og kompetanse. Samtidig er det viktig å sikre god spreiding, geografisk, sosialt og fagleg.

Senterpartiet vil:

- Betre utvekslinga av forskarar og utvikling av forskarnettverk både i Noreg og internasjonalt, og styrkje dei tverrfaglege forskingsmiljøa.
- Etablere finansieringsordningar som fremjar forskingssamarbeid med internasjonale miljø som er særleg viktig for norske prioriterte forskingsområde.
- Styrkje forskning og forskingssamarbeid som fokuserer på internasjonal fattigdomsnedkjemping, demokratisering, utvikling og menneskerettar.
- Utvikle tiltak som gjer norsk forskning og Noreg meir attraktivt for kunnskapsintensive bedrifter frå andre land.
- Forsterke den norske innsatsen i internasjonale forum der forskingspolitikken og -strategien blir utforma.

7.3. Livslang læring

Vi lever i ei tid med raske omstillingar og rask utvikling på mange område, samtidig som verda kjem oss stadig nærmare, med dei utfordringane om å tenkje både globalt og lokalt dette medfører. Utfordringane er knytte til både yrkesliv, privatsfæren og samfunnsutviklinga. Berekraft, aktivt medborgarskap og kritisk forbruk er stikkord innanfor desse områda som knyter seg til læring og kompetansebehov. Vi ser tydelegare enn før at utdanning ikkje er noko som berre høyrer til den fyrste fasen i livet. Vi må snakke om livslang læring. Samtidig ser vi store utfordringar i at såpass mange vaksne i dag manglar dei lese- og skriveugleikar dei bør ha i eit komplekst samfunn. Vidare må vi vedkjenne at altfor mange ungdommar droppar ut, eller ikkje fullfører vidaregåande opplæring. Vi kan ikkje akseptere dette, men medverke til at dei kjem tilbake til organisert læring i vaksen alder. Derfor bør læring og kompetanseutvikling hos vaksne samordnast betre med det eksisterande utdanningssystemet på alle nivå. Samtidig må ein ved utforminga av systema for vaksenlæring ta omsyn til at vaksne er i ein annan livssituasjon og har andre økonomiske plikter enn fyrstegangsstudentar.

Senterpartiet vil:

- Medverke til å styrkje program for basiskompetanse for vaksne, bl.a. med økonomisk medverknad både frå dei offentlege og partane i arbeidslivet. Opplæring som arbeidsgjevar har direkte gevinst av, bør betalast av arbeidsgjevar.
- Medverke til at det offentlege ansvaret for rett til grunnopplæring for vaksne til og med vidaregåande skule blir reelt og lik over heile landet ved at fylkeskommunane får eit samla ansvar.
- Trekkje vidaregåande skular og høgare utdanningsinstitusjonar aktivt med i utforminga av eit system for livslang læring
- Styrkje vilkåra for vaksenlæring allment, bl.a. ved å fremje samarbeid mellom studieforbund, næringsliv og offentlege styresmakter.
- Auke tilskota til studieforbunda
- Stimulere til vidareutvikling av noverande studietilbod retta mot yrkesaktive og

- vidareutvikling av nye studium ved høgskular og universitet.
- Stimulere til auka bruk av IKT for å gjere det enklare å gjennomføre studium utan å måtte flytte til studiestadene.

8. Velferd – trygghet – helse

Mål

Forebygging, trygghet ved sykdom, utjevning av helseforskjeller og et likeverdig og godt helse- og omsorgstilbud er overordnede mål for Senterpartiet. Vi vil styrke kommunehelsetjenesten gjennom en prioritering av forebyggende helsearbeid og økt satsing på desentraliserte behandlingstilbud. Målet er en "sømløs" helsetjeneste, med bedre kvalitet og helhetlige pasientforløp over institusjons- og sektorgrensar.

Senterpartiet mener at helse- og omsorgstilbudet er en fellesoppgave for kommunesektor og stat. Private helsetilbud kan være et supplement, men må reguleres og inngå i de offentlige helseplanene. Ideelle organisasjoner som er blitt en del av det offentlige tilbudet, må sikres gode vilkår.

Senterpartiets prinsipp er at all behandling skal kunne tilbys på lavest mulig effektive omsorgsnivå. Stabil tilgang til helsetjenester i nærmiljøet gir trygghet, og må være uavhengig av pasientens ressurser og bosted. Behandlingstilbud og oppfølging på beste omsorgsnivå for de største pasientgruppene, som kronikere og eldre, tilsier en oppbygging av flere distriktsmedisinske sentra, forsterkede sykehjemstilbud og styrking av de distriktspsykiatriske sentra.

Norge har fortsatt systematiske forskjeller i helsetilstand i befolkningen som skyldes ulikheter i økonomiske og sosiale bakgrunnsfaktorer, slik som utdanning og bosted. Senterpartiet mener at økt satsing på forebyggende helsearbeid må bli et sentralt virkemiddel for å utjevne helseforskjeller.

8.1. Folkehelse – fra reparasjon til forebygging

Senterpartiet vil gi folkehelsearbeidet en høyere politisk prioritet. Sunt kosthold og fysisk aktivitet er eksempler på viktige faktorer for folkehelse. Kulturaktiviteter og naturopplevelser betyr også mye, både i forebyggende arbeid og i rehabilitering. Et bo- og arbeidsmiljø som ikke utsetter innbyggere for helserisiko er også et prioritert mål for det forebyggende helsearbeidet. Boliger og uteområder der folk oppholder seg, må skjermes mot helseskadelig støy- og luftforurensning og stråling. Forebygging av skader og ulykker på arbeidsplasser må bli et prioritert felt i alle kommuner.

Foreldre, hjem og familie er vesentlig for utvikling av gode livsvaner hos barn og unge. Helsestasjoner, barnehager og skoler er andre sentrale arenaer for forebyggende helsearbeid. Både opplæring, fysisk aktivitet og inn klima er viktig for barnas framtidige helse. Tilstrekkelige arealer for gymnastikk og lek, vedlikehold av lokalene og god ventilasjon er enkle tiltak i en slik sammenheng.

Økt satsing på forebyggende helsearbeid vil lønne seg. Forebygging vil kunne redusere sosiale helseforskjeller, hindre utvikling av kroniske lidelser, gi økt tilgang på arbeidskraft, redusert behov for sykehusbehandling og gi lavere sosiale kostnader.

Senterpartiet vil at folkehelse og forebygging av sykdom skal være premissgivende for politiske beslutninger på alle samfunnsområder, både statlig, regionalt og lokalt. Mesteparten av det forebyggende helsearbeidet vil skje i kommunene. Kommunehelsetjenesten må derfor styrkes slik at forebyggende helsearbeid kan prioriteres.

Senterpartiet vil:

- Styrke det helsefremmende arbeidet ved et sektorovergripende samarbeid mellom departementene.
- Styrke forebygging i kommunene for eksempel gjennom helseråd og en folkehelsekoordinator i hver kommune, og gjennom interkommunalt samarbeid.
- At samfunnsmedisin og folkehelsearbeid må lovfestes og styrkes, blant annet i ny kommunehelselov.
- Gjennomgå og presisere kommunelegens og fastlegenes ansvar innenfor forebyggende helsearbeid i kommunene og styrke fysio- og ergoterapitjenestene i kommunene.
- Gi frivillig sektor og organisasjonene en sterkere rolle i gjennomføringen av folkehelseiltak.
- At fagutdanningene gjennomgås med hensyn til å gi forebygging og rehabilitering bredere plass.
- Ha tiltak som sikrer innbyggere mot luftforurensning og støvforurensning i lokalmiljø og fortsette arbeidet for å nå det nasjonale målet for støyreduksjon.
- At alle skoler og barnehager skal sikres godkjent inneklime.
- Utvide og styrke natteravnordningen.
- Styrke forskning på sosiale helseforskjeller.
- Arbeide for økt forskning på mulige skadevirkninger knyttet til elektromagnetisk stråling.

8.1.1. Kosthold og ernæring

Senterpartiet vil vektlegge tiltak som bidrar til at kostholdet i befolkningen endres i tråd med helsemyndighetenes anbefalinger. Det er av stor betydning å fremme gode kostvaner hos barn og unge, vaner som kan videreføres i voksen alder. Barn og unge tilbringer stadig lengre tid i barnehage og skole/ SFO. Derfor er barnehage og skole i dag viktige arenaer for å utvikle gode kostvaner.

Men også eldres kosthold trenger særskilt oppmerksomhet, da mange grupper eldre av ulike årsaker står i faresonen for å utvikle underernæring. Dette gjelder både hjemmeboende eldre og eldre som bor på institusjon eller er innlagt på sykehus.

Amming er et effektivt tiltak for å fremme helse og forebygge sykdom hos spedbarnet. Det er viktig med ordninger som bidrar til å opprettholde og styrke den positive ammekulturen i Norge.

Senterpartiet vil:

- Arbeide for at alle kommuner utvikler kompetanse og handlingsplaner for bedre ernæring i sine institusjoner og i hjemmetjenester.
- At avgiftspolitikken på matvarer bygger opp under helsepolitiske mål for å fremme sunne matvaner. Senterpartiet vil blant annet arbeide for fullt momsfratak på frukt og grønnsaker og for økte sukkeravgifter.
- Ha økt bruk av godkjent sunnhetsmerking av matvarer
- Gi alle mødre tilgang på kunnskapsbasert rådgiving og støtte angående amming. Utrede muligheten for betalt ammefri slik at alle kvinner som ønsker og har mulighet til det, kan amme i samsvar med helsemyndighetenes anbefalinger.

8.1.2. Fysisk aktivitet og kultur gir bedre helse

Det brede aktivitetsspekteret innen idrett, friluftsliv, kultur og frivillig arbeid gir i tillegg til sin egenverdi, økt livskvalitet og bedre helse for deltakerne. Sammenhengen mellom fysisk aktivitet og helse er godt dokumentert. Satsing på økt fysisk aktivitet krever tiltak på flere samfunnsområder – i barnehage, skole, arbeidsplass, transport, nærmiljø og fritid. Samfunns- og arealplanlegging er et

sentralt virkemiddel i folkehelsearbeidet. Nedbygging av sentrale grøntområder ved fortetting i pressområder er eksempel på arealutvikling som kan bidra negativt til folkehelsen. Det gjelder også trafikkfarlige skoleveier, som hindrer unge i å gå til og fra skolen. Transport- og arealplanleggingen må samordnes for å skape nærmiljø som inviterer til aktivitet, bevegelse og sunn livsstil.

Senterpartiet vil:

- Ha kraftig satsing på bygging av gang- og sykkelveier over hele landet.
- Sikre gode nærmiljø med bolignære grøntområder og lekeplasser/ ballbinger etc.
- Sikre allemannsretten og allmennhetens tilgang til frilufts- og naturområder.
- Gi alle barn tilbud om varierte idrettsaktiviteter i samarbeid med idrettslag, skolen og kommunen.
- At utemiljøene ved skolene legges til rette slik at det stimuleres til fysisk aktivitet.
- Styrke helsestasjoner og skolehelsetjenestens rolle i arbeidet for å øke aktivitetsnivået blant barn og unge.
- At alle elever skal gis mulighet til minimum én time fysisk aktivitet daglig i skoletida.
- Sikre bedre oppfølging av arbeidsmiljølovens krav om å vurdere tiltak for å fremme fysisk aktivitet blant arbeidstakere, og at bedriftshelsetjenestens kompetanse brukes aktivt i dette arbeidet.
- Tilrettelegge fysiske omgivelser med vekt på tilgjengelighet for alle (universell utforming).

8.2.   Rusmiddelmissbruk

Forebygging av rusmiddelmissbruk må stå sentralt i folkehelsearbeidet. Det trengs et kvalitetsløft på rusfeltet når det gjelder forebygging, behandling og rehabilitering både lokalt og nasjonalt. Rusmiddelavhengige har ofte dårlige levekår og store sosiale og helsemessige problemer. Mange rusmiddelavhengige har i tillegg til sitt rusproblem psykiske lidelser. Boligtilbud for alle er også en utfordring. Mangelen på boliger er en kritisk faktor for å legge til rette for overgang til en ikke-rusavhengig tilværelse. Varig bolig må tilbys fremfor bruk av hospits og andre midlertidige tilbud, og oppfølging må varieres etter behov. Erfaringer viser at det er behov for særskilte tiltak i storbyene.

Senterpartiet vil:

- Øke antall avrusningsplasser.
- At det i hver helseregion opprettes egne rus- og avhengighetsklinikker på sykehus.
- Opprette rusakuttmottak i de største byene, slik at overdoseofre og andre under akutte ruspåvirkninger kan bli lagt inn til avrusning, observasjon og utredning. Overgang herfra til ordinær utredning og behandling bør være sømløs, det vil si ingen ventetid fra avrusning til behandling.
- Ha en sterkere satsing på lavterskeltilbud og forsterket ettervern.
- Sikre retten til individuell plan.
- Styrke behandlingsskapiteten. Behandlingstilbud må møtes med kvalitetskrav og følges opp med jevnlige kontroller.
- Gjennomføre ventelistegarantien for barn og unge under 23 år med rusmiddelproblemer og/eller psykiske lidelser.
- At skolehelsetjenesten får en tydeligere rolle i forebygging og kartlegging av begynnende rusmiddelmissbruk hos ungdom.
- Sikre økt kunnskap om rusmidler blant skolelever, foreldre og lærere blant annet gjennom utvikling av læremidler og etterutdanning av lærere.
- Sikre helsearbeidere økt kompetanse om rusproblematikk og utvide tilbudet om opplæringstiltak for ufaglærte.

- Styrke forskningen omkring forebyggende tiltak og behandling og rehabilitering av rusmiddelmisbrukere.
- Bedre kunnskapen om og sikre bedre hjelpetiltak for barn av rusmiddelmisbrukere.
- Utvikle formalisert samarbeid på rusfeltet mellom skole, politi, frivillige organisasjoner og primær - og spesialisthelsetjenesten i alle fylker og kommuner.
- Arbeide for økt kommunal boligbygging til prioriterte grupper.
- Sikre økonomisk støtte til rusfrie arrangement og møtesteder.
- Videreføre ordning med tilskudd til rusmiddelpolitiske organisasjoner.
- At alle elever i ungdomsskole og videregående skoler blir involvert i rusforebyggende programmer.
- Gi økt støtte til pårørendesenter.

8.2.1. Alkohol

Alkoholforbruket er sterkt økende. Alkohol er det vanligste og mest misbrukte rusmiddel I tillegg til at alkoholmisbruk forårsaker direkte helseskader, rammes også tredjepersoner i form av trafikkulykker, voldsbruk, kriminalitet og familieoppløsninger.

Senterpartiet har som mål å redusere alkoholforbruket i befolkningen. Ved siden av et systematisk folkehelsearbeid med vekt på å fremme sunne alkoholvaner, viser kontrollert tilgang og høye avgifter seg som de mest virkningsfulle tiltakene for å begrense alkoholbruk og redusere alkoholrelaterte skader. Forebyggende arbeid blant ungdom og heving av gjennomsnittelig debutalder for alkohol har stor verdi, slik at alkoholbruk reduseres. Aldersgrense for kjøp er et viktig forebyggende tiltak.

Senterpartiet vil:

- Føre en restriktiv alkoholpolitikk og aktiv avgiftspolitik.
- Innføre strengere kontroll av skjenkesteder og hardere reaksjoner ved brudd på skjenkebestemmelsene og alkoholloven.
- Opprettholde Vinmonopolet.
- At Vinmonopolet etablerer utsalgssteder i alle kommuner som søker om det.
- Beholde tollkvotene for innførsel av alkohol.
- Ha økt fokus på forebygging av alkoholproblemer på arbeidsplasser.
- Beholde aldersgrensene for kjøp av alkohol og styrke håndhevingen av disse.
- Forsterke kampen mot illegal omsetning og smugling av alkohol.
- Øke oppslutningen om alkoholfrie soner, som på offentlige areal, i trafikken, i samvær med barn og ungdom, på idrettsarrangement i arbeidslivet og i organisert fritid.
- Sikre økt informasjon om skadevirkningene av alkoholbruk under svangerskap.

8.2.2. Tobakk og snus

Redusert tobakksbruk vil bety et stort løft for folkehelsen. Selv om antall dagligrøykende er redusert med 70 000 fra 2006 til 2007, er andel røykende fortsatt 21 prosent.

Røykeforbud, avgiftsforhøyelse for røyketobakk og kampanjer som er gjennomført i den seinere tid, er det mest kraftfulle som er gjort innen forebygging på lang tid. Denne type innsats må forsterkes.

Senterpartiet vil:

- Ha fokus på forebygging av tidlig røykestart i form av skolebaserte tiltak, salgsbegrensende tiltak og tobakksfrie oppvekstarener.
- Ha sterk satsing på tilbud om hjelp til røyke- og snuseslutt.
- Gå inn for forbud mot synlig oppstilling av tobakk og snus.

- Ha økt kunnskap og informasjon om virkninger av snusbruk særlig rettet mot ungdom.

8.2.3. Narkotika

Narkotikamisbruk er et stort samfunnsproblem i Norge. Narkotika rammer både brukere, pårørende og lokalsamfunn hardt. Senterpartiet vil ikke liberalisere narkotikalovgivningen. Forbudet mot import, omsetning, oppbevaring og bruk av narkotika skal opprettholdes. Innsatsen må målrettes for å hindre produksjon, innførsel og omsetning. Tilgangen på ulovlige narkotiske stoffer må reduseres for å hindre nyrekruttering og økt bruk. Tollvesenets og politiets innsats i det narkotikaforebyggende arbeidet må styrkes. Målet med stoffavhengighetsbehandling i Norge bør fortsatt være stoffrihet, mens LAR (legemiddelassistert rehabilitering) skal være et supplement.

Senterpartiet vil:

- Videreføre strenge straffer ved narkotikalovbrudd, og opprettholde lovforbudet mot cannabis.
- Forby bruk og besittelse av anabole steroider, styrke arbeidet mot doping i idrettsmiljøene og blant tenåringer.
- Øke innsatsen mot bruk av sentralstimulerende midler som amfetamin og kokain.
- Krav om dokumentasjon ved resept må gjelde for alle legemidler som er reseptpliktig i Norge også ved privatimport ved forsendelse.
- Øke antallet institusjonsplasser i alle helseregioner.
- At behandlingsinnsats innenfor spesialisthelsetjenesten må følges opp av ettervern og tilbud om bolig, sysselsetting, skolegang og nettverksbyggende tiltak.
- Etablere polikliniske behandlingstilbud for cannabisavhengige i de største byene, i tråd med erfaringer fra forsøk i Oslo, Kristiansand, Stavanger og Tromsø.
- Øke ressursbruken på lavterskeltiltak slik som feltpleiestasjoner eller andre lavterskel helsetilbud knyttet for eksempel til dagsentra, varmestuer eller boligtilbud.
- Sette inn økte ressurser for å redusere tilgang på narkotika i fengslene.
- At flere domfelte med avhengighetsproblemer får sone i behandling sinstitusjon.

8.3. Kommunehelsetjenesten

Helse- og omsorgstjenesten i kommunene er grunnmuren i hele vår helsetjeneste og er et offentlig ansvar. Den aller største delen av forebygging og helse- og omsorgsarbeidet blir gjennomført nettopp i kommunene. De siste årene har imidlertid spesialisthelsetjenesten og sykehussektoren stått i fokus og fått mesteparten av ressursøkningen på helsebudsjettet. Senterpartiet vil nå ha et kraftig løft for å prioritere og styrke primærhelsetjenesten i kommunene. En velfungerende kommunehelsetjeneste er nødvendig dersom vi skal greie å møte fremtidens utfordringer både innen forebygging, eldreomsorg, behandling og rehabilitering. Kommunehelsetjenesten må styrkes både kapasitetsmessig og kvalitetsmessig. For å lykkes med dette er økt rekruttering til helse- og omsorgsyrkene avgjørende. Helsefagutdanningene er viktig for å kunne nå dette målet. I tillegg er det viktig at leger/sykepleiere i utdanningsforløpet har praksis i kommunehelsetjenesten og innen eldreomsorgen for å bygge opp kompetanse og som rekrutteringstiltak. Vi vil gjennomgå fastlegeordningen på ny for å få til økt tilgjengelighet og bedre samhandling med andre kommunale tjenester og med spesialisthelsetjenesten. Spesielt må fastlegens rolle innenfor eldreomsorg, rusomsorg og for pasienter med psykiske lidelser klargjøres. Parallelt må forskning og fagutvikling innen allmenntilleggsmedisin styrkes. Det er og avgjørende at det kommer på plass flere fellesløsninger og bedre samhandling mellom kommune- og spesialisthelsetjenesten for å sikre et bedre og "sømløst" omsorgs- og helsetilbud.

Senterpartiet vil:

- Styrke kommuneøkonomien slik at kommunene gjøres i stand til å utvikle gode helse- og omsorgstjenester og sikre rekruttering av nødvendig helsepersonell.
- Sikre kommunene mer midler til offentlig legearbeid for å øke legedekningen på sykehjem, i skolehelsetjenesten, helsestasjoner samt i fengsler, legevakt og akuttmottak for kommuner som har dette.
- Legge grunnlaget for utvikling av nye og bedre samarbeidsformer mellom kommunehelsetjenesten og spesialisthelsetjenesten.
- Stimulere til interkommunalt samarbeid for å sikre at alle kommuner har tilstrekkelig faglig kompetanse og gode tilbud innenfor legevakt, psykiatri, barnevern og rusomsorg.
- Styrke helsestasjonsvirksomheten og skolehelsetjenesten.
- Utvikle en ambulansetjeneste som også kan håndtere psykiatriske pasienter i større grad som en erstatning for politiet når pasienter blir lagt inn etter tvangsvedtak.
- Økt satsing og forpliktende plan for utbygging av boliger til mennesker med psykiske lidelser, rusmiddelmisbrukere eller psykisk utviklingshemming.
- At alle kommuner tilbyr ordning med voldtekstmottak. For mindre kommuner kan dette eventuelt skje i legevaktsamarbeid med andre kommuner.
- At ordning med grønn omsorg/”Inn på tunet” videreutvikles i kommunene, spesielt innen rehabiliteringsområdet.

8.3.1. Eldreomsorg

Andelen eldre i befolkningen vil øke markert i årene som kommer. Det er positivt at folk lever lenger og at de eldres helse bedres. Men utviklingen setter også krav til ”flere hender” til omsorg, høyere kompetanse blant de ansatte i eldreomsorgen og bedre kvalitet og innhold i tjenestene. Dette setter store krav til godt lederskap, kompetanseutvikling og ikke minst til rekruttering av ansatte til eldreomsorgen i kommunene. Foruten helseprofesjonene må også andre faggrupper, slik som kulturarbeidere, aktivitetører og frivillige organisasjoner, bidra til å gi flere brukere et mer tilpasset tilbud og en hverdag med større innhold.

En grunntanke for Senterpartiet er de eldre sin mulighet til å kunne bo hjemme så lenge de ønsker det. Samtidig må alle kunne ha trygghet for at eldre pleietrengende får et tilbud om institusjonsopphold når situasjonen krever det. Flere undersøkelser fra tilsynsmyndighetene har dessverre vist at mange eldre har vært henvist til egen bolig eller omsorgsbolig i påvente av sykehjemsplass. Omsorgstilbudet for eldre må være helhetlig og fleksibelt og inneholde ulike botilbud. Det må fortsatt gis statlige tilskudd til å bygge ut den nødvendige kapasiteten i heldøgns pleie- og omsorgstilbud. Også de tilhørende dagaktivitetstilbudene må dekkes av tilskuddsordningen. Mange eldre sliter med ensomhet. En helhetlig omsorgstjeneste må inkludere kultur, aktivitet og trivselstiltak for en meningsfull hverdag og forebygging av ensomhet. Kommunene bør tilrettelegge for ulike boformer for eldre som ønsker en mer sosial boform.

For å møte fremtidens utfordringer innen eldreomsorgen vil Senterpartiet sette klare kvalitetsmål på tjenestene. De eldre som har behov for omsorg skal ha krav på rett hjelp til rett tid, utført i størst mulig grad av fast helper. Vi vil ha en særskilt satsing på forebyggende helsetiltak blant eldre i kommunene og på økt kapasitet og kvalitet i hjemmetjenester/åpen omsorg. Senterpartiet vil bygge ut ordningen med ”forsterkede sykehjem” for å sikre bedre samhandling mellom helsenivåene.

Senterpartiet vil:

- Gjennomføre en kapasitetsvekst og et kompetanseløft innen eldreomsorgen i kommunene gjennom å styrke kommuneøkonomien og sette krav til kvaliteten i tilbudet. Ansatte må

sikres rett og plikt til gjennomføring av videreutdanning og kompetansehevende tiltak. Desentraliserte tilbud er viktig for å nå dette målet.

- Sikre rekruttering og gi de ansatte bedre arbeidsvilkår gjennom blant annet å tilby større stillingsprosenter og fjerne uønsket deltid.
- Bygge ut tilstrekkelig med omsorgsboliger, sykehjemsplasser og dagtilbud. Boligtilbudet må være fleksibelt. Minst 15 prosent av sykehjemsplassene bør reserveres for kortidsopphold/avlastning.
- Øke legedekningen blant annet med geriater og øke annen bemanning på sykehjem.
- Ha botilbud som bidrar til økt aktivitet og sosial omgang og motvirker ensomhet blant eldre, Slike alternative boformer kan eies av de eldre selv slik at de selv kan bestemme hvordan de vil ha det i sin alderdom.
- Ha flere aktivitørstillinger og etablere et bedre kulturtilbud for eldre gjennom en styrking av "Den kulturelle spaserstokken". Dagaktiviteter også for hjemmeboende må inkluderes i ordningen.
- Støtte opp om frivillighetssentraler, eldresentra og andre forebyggende tiltak. Det bør være frivillighetssentraler i alle kommuner.
- Styrke allmenntilleggsmedisinen og den faglige kompetansen når det gjelder geriatri, rehabilitering og forebygging.
- At alle kommuner bør gi tilbud om hjemmebesøksordning for eldre over 80 år, for en vurdering av helse- og omsorgsbehov og fysisk tilrettelegging.

8.3.2. Demens

En økende gruppe pasienter med spesielt behov for et tilrettelagt omsorgstilbud er personer med demens og deres pårørende. Senterpartiet mener det er avgjørende å utvikle og styrke demensomsorgen slik at kvaliteten i tilbudet heves. God demensomsorg innebærer tidlig diagnostisering, hjelp og bistand til å kunne bo hjemme så lenge som mulig, og tilrettelagte sykehjemstilbud eller bofellesskap ved behov. Personer med demens må møtes med respekt.

Helsearbeidere må sikres økt kompetanse om demens gjennom opplæring og videreutdanning. Gruppen med yngre demente må ha rett til et tilpasset omsorgstilbud. Hjemmeboende må få tilbud om tilrettelagt dagtilbud i sitt nærmiljø. Rettsikkerheten til personer med demens må klargjøres og sikres gjennom en ny nasjonal standard. De pårørendes situasjon, rettigheter og medvirkning må også bedres.

8.3.3. Omsorgslønn

Senterpartiet vil ha en gjennomgang av omsorgslønnsordningen. Vi vil styrke rettighetene og legge bedre til rette for dem som velger å selv utføre pleie av eldre, syke og funksjonshemmede i nære relasjoner. Omsorgslønn må være et reelt valg for den enkelte, og ikke en konsekvens av manglende tilbud fra det offentlige. Staten skal dekke minst 50 prosent av kommunenes utgifter til omsorgslønn.

8.3.4. Forsterkede sykehjem

Altfor mange eldre opplever ved sykdom å bli sendt frem og tilbake mellom sykehus, hjem og de lokale omsorgs- og helsetjenestene. Senterpartiet vil derfor innføre en reform med forsterkede sykehjem. Dette er egne institusjoner eller avdelinger som er forsterket med bred medisinsk faglig kompetanse med høyere legedekning og spesialisert kompetanse blant de ansatte. Et forsterket sykehjem vil kunne ferdigbehandle eldre pasienter som har vært innlagt på sykehus og sikre et bedre tilbud for eldre som har behov for tett oppfølging etter sykehusopphold. Utbygging av "forsterkede sykehjem" vil hindre reinnleggelser, optimalisere de eldres helsetilstand og funksjonsnivå, bedre

kvaliteten i kommunens omsorgstilbud og spare helseforetakene for utgifter. Disse sykehjemmene eller avdelingene vil kunne etableres gjennom interkommunalt samarbeid.

”Forsterkede sykehjem” skal ha et tett samarbeid med både sykehusene og primærhelsetjenesten. De skal være et supplement og komme i tillegg til en generell styrking av bemanning og bedring av legedekningen ved vanlige sykehjem. Kommunene skal ha ansvaret både for organisering og drift, mens finansiering dekkes i et spleiselag mellom kommune og helseforetakene. Senterpartiet vil ha langsiktige avtaler for finansiering av en slik ny landsdekkende ordning. Prinsippet må være at staten ved hjelp av øremerkede midler dekker merkostnadene ut over det en vanlig sykehjemsplass koster.

8.3.5. Psykiatri

Senterpartiet vil ha fortsatt økt satsing på psykisk helsearbeid – særlig knyttet til barn og unge. Senterpartiet vil at det fortsatt skal stilles krav om at veksten i ressursbruk skal være større innen psykiatri- og rusfeltet enn for somatiske sykdommer. Det må stilles mer konkrete krav til faglighet og til økt kvalitet i tilbudet. Mange som blir henvist til psykisk helsevern møter i dag ikke psykiater eller psykologspesialist, noe som igjen kan medføre mangelfull diagnosesetting, behandling og oppfølging. Rettighetene til personer med psykiske lidelser må ivaretas på en bedre måte. Økt kunnskap, holdningsendring og mer brukermedvirkning er viktig for å bedre situasjonen til mennesker med psykiske lidelser. Ventetid for behandling må reduseres betraktelig.

Det er viktig med et større fokus på forebyggende tiltak innen psykiatri. Spesielt gjelder det tidlig intervensjon i barnehage og skolesammenheng. Gode allmennlegetjenester til mennesker med psykiske problemer er avgjørende for å motvirke et langvarig sykdomsforløp

Senterpartiet vil:

- Øke rekrutteringen av psykologer og annet helsepersonell med spesialutdanning innen psykiske lidelser til kommunehelsetjenesten.
- Sikre helsearbeidere i kommunen økt kompetansen om psykiske lidelser. Det gjelder fastleger, hjemmesykepleie, skolehelsetjenesten m.m.
- Ha lavterskeltilbud i alle helseforetak og økt behandlingsskapasitet i tilbudet for akutt psykisk syke.
- Sikre rask vurdering og diagnostisering utført av kvalifisert personell.
- Arbeide for å utvikle nye behandlingsstrategier med sikte på å redusere bruk av tvang i psykiatrien.
- Styrke samhandlingen mellom de distriktskykiatriske sentraene (DPS) og kommunehelsetjenesten for eksempel med ambulerende team.
- Etablere tverrfaglig skolehelsetjeneste, hvor ulike faggrupper skal være representert, og der en etablerer fast veiledning mellom BUP (barne- og ungdomspsykiatrien) og skolehelsetjenesten i kommunene.
- Bedre pasientrettigheter for psykisk syke.
- Arbeide for større åpenhet rundt psykiske lidelser.
- Økt fokus på de psykiske følgene ved bruk av visse typer rusmidler.
- Styrke helse- og omsorgstjenestene til pasienter med kombinert rus- og psykiatriproblematikk.
- Styrke samarbeidet mellom barne-, ungdoms- og voksenpsykiatri slik at overgangen blir lettere for den enkelte.
- Bygge ut tilstrekkelig med institusjonsplasser innen barne- og ungdomspsykiatrien.
- Gi tilbud om oppfølging til pårørende av psykisk sjuke.

8.3.6. Rehabilitering

Alle som trenger det, må få tilbud om rehabilitering etter sykdom. Rehabilitering øker livskvaliteten og bidrar til at pasienter raskere blir selvhjulpne og eventuelt også kan komme tilbake til arbeidslivet. Senterpartiet vil arbeide for en opptrappingsplan for rehabilitering som etterfølges av konkrete tiltak og reell kapasitetsøkning. Økt kvalitet i tilbudet, styrking av fagmiljøet og rekruttering av fagpersoner er sentrale utfordringer. Spesialisert rehabilitering, som for eksempel gis på Sunnaas for trafikkskadde, må ivaretas. Finansieringsordningene må gjennomgås. Tilbudene ved de private rehabiliterings- og opptreningsinstitusjonene må sikres med en forutsigbar finansiering. For å sikre en mer individuell tilrettelagt rehabilitering må bruk av individuell plan styrkes. Grønn omsorg/Inn på tunet der rehabilitering knyttes opp mot for eksempel landbruket, er et viktig og nyttig tiltak og må styrkes.

8.3.7. Egenandeler

Det store flertallet i Norge er godt i stand til å betale for helsetjenestene. Men høye egenandeler på helsehjelp kan hindre grupper med dårlig betalingssevne i å ta kontakt med helsevesenet for sine helseplager. Høye egenandeler kan slik bidra negativt og forsterke de sosiale helseforskjellene i Norge. Senterpartiet ønsker en gjennomgang av egenandelssystemet med sikte på mer differensierte satser, bedre skjerming av utsatte grupper og bedre innretning i forhold til helsepolitiske prioriteringer. Det vil også innebære høyere egenandeler for "ikke-prioritert" behandling.

8.3.8. Tannhelse

Senterpartiet vil arbeide for at tannhelse på sikt blir en del av helsetjenestene som dekkes av Folketrygda og at tannlegebehandling legges inn under frikortordningen. Vi vil imidlertid ha flere tiltak på kort sikt for å bedre tannhelsen til større deler av befolkningen og sikre at de som har behov for et bedre tannhelsetilbud fanges opp.

Senterpartiet vil:

- Senke terskelen for offentlig støtte og innføre offentlig finansierte tannhelsetjenester for personer i rusmiddelomsorgen, innsatte i fengsel og personer med spesielle behov.
- Ha gratis tannlege fram til fylte 21 år.
- Innføre en større informasjonskampanje rundt god tannhelse i grunnskolen, der et tett samarbeid mellom den lokale tannhelsetjenesten og skolen er elementært.
- Trekke tannlegen mer aktivt med i opplæringen i barnehage og grunnskole for å forebygge tannproblemer.

8.4. Samhandling mellom kommunehelsetjenesten og spesialisthelsetjenesten

Senterpartiet ønsker å endre strukturen i pasientbehandlingen. Vi vil ha tettere samarbeid mellom de som gir helsetjenestene på alle nivå, og mellom profesjonene i behandlingsskjeden. Vi vil gjennomgå den lovmessige og ressursmessige oppgavefordelingen mellom de kommunale helse- og omsorgstjenestene og de statlige helseforetakene. Samhandlingen mellom kommuner og helseforetak må lovfestes for å styrke helsetilbudet blant annet innen rusomsorg, eldreomsorg, psykiatri, svangerskapsomsorg og rehabilitering. En slik ansvarsreform skal sikre innbyggerne bedre kvalitet i de lokale helse- og omsorgstjenestene og gi det forebyggende helsearbeidet et kraftig løft.

Det er avgjørende at man greier å utvikle en helhetlig og sammenhengende behandlingsskjede med et forpliktende samarbeid mellom kommunehelsetjenesten og spesialisthelsetjenesten. En ubrutt behandlingsskjede fra stedet pasienten befinner seg, gjennom kommunehelsetjenesten til sykehuset er best for pasienten. Senterpartiet vil etablere flere distriktsmedisinske sentre og distriktpspsykiatriske sentre og andre intermediære tilbud.

Det er viktig at profesjonene i helsetjenesten deltar i planlegging og tilrettelegging av et helhetlig og sammenhengende helsetilbud og utvikler et bedre partnerskap til beste for pasientene. Kommunene og staten må i større grad styre tilbudene slik at helsesektoren kan utvikle nye løsninger.

Senterpartiet vil:

- Ha lovbestemt samhandling mellom nivåene
- Utvide det kommunale helsetilbud på nivå som i dag ligger mellom kommunehelsetjenesten og spesialisthelsetjenesten.
- Ha forsterkede sykehjem med bedre legedekning og bedre samarbeid med sykehuslegene.
- Etablere distriktsmedisinske senter og flere mobile team fra spesialisthelsetjenesten som kan bistå kommunene og primærhelsetjenesten i utredning og igangsetting av tiltak.
- At kommunehelsetjenestens ansvar for forebyggende helsearbeid styrkes blant annet gjennom at lærings- og mestringssentrene blir en kommunal oppgave, eventuelt i samarbeid med sykehus.
- Fjerne gråsonene mellom statlig og kommunal rehabilitering.
- At pasientene skal behandles på rett nivå, til rett tid og med rett kompetanse. Lavest mulig effektive omsorgsnivå (LEON-prinsippet) legges til grunn. Rutiner for innleggelse og utskriving av pasienter må forbedres.
- At fastlegeordningen tilpasses et nærmere samarbeid med sykehusene.
- At kommunelegenivået forsterkes med kompetanse innen geriatri, rus/psykiatri, og samfunnsmedisin.
- Ha IT-basert informasjonsutveksling der alle ledd deltar.

8.5.   **Spesialisthelsetjenesten - sykehussektoren**

En sterkere prioritering av forebyggende helsearbeid og av kommunehelsetjenesten og bedre samhandling med kommunehelsetjenesten vil minske presset og redusere behovet for utredning og behandling i spesialisthelsetjenesten. Ved behov må imidlertid alle sikres tilgang til spesialisthelsetjenester av høy kvalitet, uavhengig av bosted og personlig økonomi. Staten, ved storting og regjering, skal utvikle lover og rammer for en nasjonal helsepolitikk, og ha et overordnet ansvar for ressurstildeling, forskning og utdanning, men driftsansvar og lokal tilpassing må skje gjennom et desentralisert gjennomføringsansvar.

Den medisinske utviklingen går svært raskt. Dette gir oss muligheter til å hjelpe flere. Men vi stilles også overfor vanskelige etiske spørsmål knyttet til behandlingsformer, og hvor ressursinnsatsen skal settes inn. Det må foretas avveininger mellom hvilke tjenester som skal være det offentliges ansvar, og hvilke tjenester som ikke skal være det. Senterpartiet vil fortsatt styrke tilbudet innen psykiatrien og ha økt fokus på geriatri (eldremedisin), rehabilitering, rusomsorg og helsetjeneste for kronikere.

Senterpartiet var i mot statliggjøringen av sykehusene. Målet om styrket samarbeid med kommunehelsetjenesten, aksept for variasjoner ut fra lokale forhold og hensynet til demokratisk styring forutsetter en desentralisert sykehusstruktur og direkte folkevalgt styring av sykehusene. Derfor mener Senterpartiet at sykehusene må overføres til regionalt folkevalgt eierskap.

Senterpartiet vil at det skal gjennomføres en grundig evaluering og omlegging av foretaksmodellen. For å styrke den politiske styringen av sykehusene, skal Stortinget hvert fjerde år behandle en langtidsplan for spesialisthelsetjenesten med investeringsprioriteringer. Lokale myndigheter må bli direkte involvert gjennom en bred høringsrunde før behandlingen.

8.5.1.   **Sykehusøkonomi**

Senterpartiet vil at regnskapsloven skal gjelde for spesialisthelsetjenesten slik at helseforetakene har et helhetlig ansvar for både investeringer og drift. De økonomiske forutsetningene i hele behandlingsskjeden må ses i sammenheng og i samsvar med de målsettingene som skal gjelde. Senterpartiet mener det må være en sammenheng i bevilgningene til investeringer, utstyr og drift slik at eier og de enkelte sykehus kan forvalte budsjettmidlene på en måte som fremmer kvalitet og effektivitet i helsetjenesten. Finansieringen av sykehusene skal kombinere hensynet til likeverdig pasientbehandling uavhengig av lidelse og bosted, samtidig som det stimuleres til effektiv ressursutnyttelse.

Senterpartiet vil:

- At andelen innsattsstyrt finansiering (ISF) ikke skal overstige 40 prosent.
- Skille mellom sykdomstilfeller hvor ISF egner seg, og hvor det ikke er anvendelig – eksempelvis ved sammensatte og kroniske sykdommer og innenfor psykiatri og rus.
- Utvikle finansieringsordninger for kroniske sykdommer, psykiatri og rus som fremmer større fokus på og mer effektiv behandling av disse pasientene.
- Motarbeide byråkratiseringen og statlig detaljstyring i norsk helsevesen.

8.5.2.   **Lokalsykehus - for en desentralisert sykehusstruktur**

Senterpartiet vil at behandling alltid skal tilbys på lavest mulig omsorgsnivå, nærmest mulig pasientens hjem. 50-70 prosent av alle akuttinnleggelsler kan behandles på lokalsykehusnivå. Et helsevesen med en desentralisert sykehusstruktur er mest hensiktsmessig, gir nødvendig nærhet til

brukerne og bedre muligheter for samarbeid mellom sykehusene og den kommunale helse- og omsorgstjenesten.

Lokalsykehusene utgjør derfor en viktig del av spesialisthelsetjenesten, og spiller en grunnleggende rolle når det gjelder å gi folk trygghet i hverdagen. Særlig viktig er akuttmottakene, ambulansetjenesten og fødeavdelingene. Akuttfunksjoner, ambulansetjenester og tilbud til fødende må opprettholdes for å gi innbyggerne nærhet til øyeblikkelig hjelp og det må settes krav til kvaliteten i tilbudet.

Senterpartiet vil:

- Slå ring om lokalsykehusene.
- At lokalsykehusene tilføres flere oppgaver. Behandling av mindre spesialiserte sykdommer av stort omfang må desentraliseres i større grad. Høyspesialiserte sykdommer bør motsatt sentraliseres til få, større sykehus for å sikre kvaliteten i tilbudet.
- At fødetilbud må opprettholdes ved alle lokalsykehus.
- Utvikle tilbud om distriktsmedisinske sentra.
- At eldres lidelser får større fokus på lokalsykehusene gjennom styrking av geriatrisk kompetanse.

8.5.3. Høy kvalitet

Det skal være høy kvalitet i behandlingen. Dette krever satsing på forskning og utdanning, og en differensiering og ny funksjonsfordeling av behandlingstilbud. Korte ventetider, rett behandling og god pasientoppfølging må sikres.

Utdanning av helsepersonell må ta hensyn til at vi står foran økte behov innen geriatri, rehabilitering og psykiatri. Vi vil få flere kronikere og eldre med et sammensatt sykdomsbilde. Akutttilbudet må ses i sammenheng med kvaliteten i det prehospitalt tilbudet. En høyspesialisert ambulanse med tilstrekkelig kompetanse er en viktig del av akutttilbudet. Spesialisthelsetjenesten må tilby en sammenhengende svangerskaps-, fødsels- og barselstjeneste. Den kommunale jordmortjenesten må videreutvikles for å sikre et sammenhengende og godt faglig tilbud til de fødende.

Bruken av alternativ behandling er økende. Det må satses mer på forskning og informasjon om helseeffekter og mulige bivirkninger av alternativ behandling.

Senterpartiet vil:

- Ha en akuttberedskap av høy kvalitet i hele behandlingsskjeden som sikrer pasientene rask og god akuttbehandling.
- At ny oppgavefordeling sikrer god kvalitet i tilbudet ved de ulike sykehusene.
- At utdanningskapasiteten av leger, sykepleiere, hjelpepleiere og annet sykehuspersonell tilpasses behovet.
- Bygge ut ambulansetjenestene slik at tiden fra man trenger hjelp til man er under kyndig behandling reduseres.
- Sikre ei god jordmortjeneste både ved oppfølging gjennom svangerskapet og ved transport i områder med avstander til fødeavdeling, og ha samarbeid med fødeavdelingene ved sjukehusene der det er hensiktsmessig.
- Gjennomføre en studie av den norske spesialisthelsetjenesten. Oppgaven skal utføres av eksterne, internasjonale eksperter.
- Styrke arbeidet med organdonasjon slik at donorpotensialet blir utnyttet og behovet for organdonasjoner blir dekket.

8.6.   *Etiske konflikter fra livets begynnelse til livets slutt*

Et befruktet egg er spiren til et nytt liv. Samfunnet har plikt til, gjennom lovgivning og på annen måte, å gi det ufødte barnet og kvinnen egnet beskyttelse.

Døden i høy alder er den naturlige avslutning av livet. God hjelp i den siste levetiden gir trygghet og livskvalitet også i denne fasen. Pleie, omsorg og lindring av smerte og andre plager er nødvendig. Flere bør få anledning til å dø hjemme eller på sykehjem. Unødvendige sykehusinnleggelses skal unngås. Forsterking av sykehjem kan bidra til dette.

Bio- og genteknologien må møtes ut fra den grunnholdningen at alle mennesker har rett til liv, uavhengig av utviklingsmuligheter og evner. Lovverket innenfor bio- og genteknologien må ivareta de positive mulighetene som ligger innenfor dette feltet, samtidig som det settes klare grenser for hva som er etisk, medisinsk og ressursmessig akseptabelt. Bruk av stamceller og terapeutisk kloning kan bli en ny måte å helbrede alvorlige sykdommer på. Med den rivende utviklingen som skjer innen bioteknologisk forskning, er det viktig at nye problemstillinger og kunnskap blir gjort tilgjengelig og lagt fram for åpen debatt.

Senterpartiet vil:

- Gå imot bruk og forskning på befrukta egg, fostervev og aborterte fostre hos mennesket.
- Ha en restriktiv politikk når det gjelder bruk av stamceller, genteknologi, men åpne for unntak når det gjelder diagnostikk for alvorlige, arvelige og livstruende sykdommer.
- Gå i mot terapeutisk kloning og genterapi.
- At fostervannsdagnostikk bare skal tilbys risikogrupper.
- Videreføre dagens abortlovgivning.
- Bygge på hospice-filosofien som tilbud til døende. Det innebærer å gi all behandling som kan lindre, og pleie og omsorg som retter seg mot de fysiske, psykiske, sosiale og åndelige behovene til pasienten.
- Ikke tillate aktiv dødshjelp.
- Lovregulere bruk av organer og vev fra døde personer.
- Bedre informasjonen om organdonasjon, slik at folk kan ta et standpunkt og registrere seg så tidlig som mulig.
- Ha en restriktiv bruk av DNA-opplysninger i offentlig virksomhet og forbud mot bruk av slike opplysninger i kommersiell virksomhet.

9. Arbeid og velferd

Mål

Grunnlaget for eit godt velferdssystem er tryggleik for inntekt og eit velferdstilbod som fangar opp dei som ikkje har høve til å skaffe seg inntekt gjennom eige arbeid. Velferdspolitikken til Senterpartiet har som mål å støtte opp under innbyggjarane si evne til å styre eige liv og få høve til å utvikle egne livsveggar.

Senterpartiet ønskjer eit velferdssystem som gjev likeverdige tenester til alle grupper i heile Noreg. Individuelle rettar skal sikrast gjennom eit lovverk som gjev tryggje rammer både for dei som mottek og dei som yter velferdstenestene. Ansvar i kommunane for sosiale tenester gjev høve til at vedtak blir fatta nær dei vedtaket gjeld, og slik blir tilpassa behovet til den einskilde.

Trygdeytingar og sosiale ytingar skal utviklast gjennom ordningar der plikt til å yte etter evne blir følgt av rett til hjelp etter behov. Arbeidsliv og velferdstenester skal utfylle kvarandre som verkemiddel for å oppnå sosial og økonomisk utjamning. Framleis forenkling av lovverk og saksbehandling skal medverke til at dei med rettar og behov får tilgang til dei tiltaka som fungerer.

9.1. *Et arbeidsliv for alle*

Aukande arbeidsløyse, særleg knytt til dei delane av arbeidslivet som er avhengige av internasjonale økonomiske konjunkturar, er ei stor velferdsutfordring. Samtidig vil Noreg i framtida ha auka behov for arbeidskraft. Det er i alle høve viktig å halde fast ved innsatsen for eit inkluderande arbeidsliv. Senterpartiet vil delta i dugnaden for å møte utfordringane knytte til diskriminering, likestilling og arbeidsmiljø på norske arbeidsplassar. Vi må sørge for at arbeidslivet i større grad enn i dag nyttiggjer seg den kompetansen personar med nedsett funksjonsevne har. Eit inkluderande arbeidsliv vil medverke positivt til verdiskapinga og til utviklinga av kompetanse og arbeidsmiljø på arbeidsplassane.

Senterpartiet meiner behov for arbeidskraft fyrst og fremst må løysast ved å få fleire av dei som i dag står utanfor arbeidslivet i arbeid. Senterpartiet ønskjer å leggje til rette for ei sunn arbeidskraftutveksling med andre land og motarbeide sosial dumping. Senterpartiet meiner arbeidet mot sosial dumping er avgjerande for å kunne ta vare på den nordiske velferdsmodellen, høg sysselsetjing og eit menneskevennleg arbeidsliv. Allmenngjering av tariffavtalar er den enkeltavgjerda som har hatt mest å seie for å førebyggje og hindre sosial dumping

9.1.1. **Eit likestilt arbeidsliv**

Senterpartiet vil:

- Følgje opp forslaget frå likelønnskommisjonen om øyremerkte lønnsmidlar i stat - og kommuneoppgjeret, for å utjamne lønnsgapet mellom utøvarar innan helse-, omsorgs- og utdanningsyrke og profesjonsgrupper med tilsvarande utdanningsløp.
- Støtte tiltak og ordningar som gjev lik lønn for likeverdige arbeid.
- Sikre arbeidstakarar som ønskjer det, retten til heiltidsarbeid.
- Ha eit landsomfattande prosjekt der alle kommunane kartlegg omfanget av deltidsarbeid, og

utarbeider tiltak med sikte på å unngå bruk av ufrivillig deltid.

- Medverke til at arbeidsgjevarar brukar tilretteleggingstilskot for å redusere sjukefråværet blant gravide, i tråd med arbeidsmiljølova og avtalen om inkluderande arbeidsliv.
- At lova om yrkesskadeerstatning skal gjennomgåast og tilpassast alle yrkesgrupper.

9.1.2. Inkluderande arbeidsliv

Senterpartiet vil:

- Utvikle eit tettare samarbeid mellom fastlege, helsestasjonar, skulehelseteneste rådgjevingsteneste og Nav for å få ned det stadig aukande talet på unge som blir uføretrygda på grunn av psykiske lidningar, over i utdanning og arbeid.
- Arbeid for at antidiskrimineringslova skal forplikte det offentlege og private arbeidslivet til å inkludere og etter behov leggje til rette arbeidsplassar for personar med nedsett funksjonsevne.
- Leggje til rette for at det blir oppretta fleire statlege program for trainear for personar med nedsett funksjonsevne og medverke til kunnskap om uføretrygd som varig lønnstilskot i norsk arbeidsliv.
- Arbeide for at integrering av personar med nedsett funksjonsevne blir gjeve høgare prioritet i avtalen om eit inkluderande arbeidsliv.
- At Nav etablerer eigne system for oppfølging av personar med nedsett funksjonsevne, som medverkar til at langt fleire får tilgang til opplæring og arbeid framfor trygd.
- Bruke næringslivet som aktiv partner i Nav gjennom nærvær.
- At ordninga med arbeidsreiser for personar med nedsett funksjonsevne skal vere eit fleksibelt og fullgodt tilbod som sikrar brukarane tilgang til arbeidslivet.
- Styrkje arbeids- og utdanningsrette verkemiddel for personar med nedsett funksjonsevne.
- Sikre gode varige tilrettelagde arbeidsplassar økonomisk slik at etterspørselen blir dekt og kvaliteten på tilbodet er godt.
- Innføre rett til lønn for alle som arbeider i ei VTA-bedrift.
- Redusere arbeidsgjevaravgifta for spesielt utsette grupper i arbeidsmarknaden.

9.1.3. Seniorpolitikk

Senterpartiet vil:

- Arbeide for at kompetansen til seniorane blir utnytta betre ved at fleire som ønskjer det kan stå lengre i arbeid.
- At staten skal vere førebilete for resten av arbeidslivet ved å setje i gong effektive seniortiltak.
- Arbeid for same høve til kompetanseutvikling gjennom heile yrkeslivet, uavhengig av alder.
- Leggje til rette for at arbeidslivet kan gje varierte oppgåver og utfordringar og større eigenpåverknad, og dessutan fleksible arbeidsvilkår når det gjeld arbeidstid og arbeidsmåtar.
- Medverke til haldningsskapande arbeid som kan synleggjere at seniorar er ønskte i arbeidslivet.
- At det skal lønne seg å kombinere pensjon med arbeid og fjerne avkortingsreglane for alle under 70 år.
- Gje langvarig innsats i ubetalt omsorg og pleie betre utteljing i pensjonsrettar.
- Medverke til forståing for at den frivillige innsatsen til pensjonistane i kulturliv og velferdstiltak styrkjer velferdssamfunnet og leggje til rette for denne innsatsen.
- Fjerne krav til aldersgrenser i lovgjevinga som innskrenkjer høva til å stå i arbeid og erstatte dette med krav til helseerklæringar.

9.1.4. Sosial dumping

Senterpartiet vil:

- Medverke til ein arbeidslivspolitik som sikrar alle arbeidstakarar i Noreg likeverdige lønns- og arbeidsvilkår og motarbeide sosial dumping.
- Støtte arbeidet med å få fleire bransjar underlagt tariffvedtak og forenkle prosedyrane for allmenngjering av tariffavtalar.
- Gje vikarar og tilkallingsvakter same vern under arbeidstilsynet som andre arbeidstakargrupper.
- Redusere høva for å erstatte langtidssjukemelde fulltidsvakter over lengre tid med vikarar i korttidsvikariat. Tilsvarande bør den aukande bruken av vikarar i staden for faste tilsette i dei permanente funksjonane og oppgåvene til verksemdene motverkast.
- Styrkje høvet for arbeidstilsynet til kontroll og gje tilsynet naudsynte sanksjonsreaksjonar for å kunne reagere raskt og effektivt på lovbrøt.
- At rettane til tilsett i sektorar med låg organisasjonsgrad skal få større fokus og prioritering i arbeidet mot sosial dumping enn i dag.
- Sørge for at lovverk og politisk initierte tiltak sikrar at ILO-konvensjonen om arbeidstakarane sine rettar som blei sett i kraft i 2008, blir overhalden.

9.2. Alderspensionistane

Den nordiske velferdsmodellen har som mål å dekkje folk sitt behov for økonomisk grunntryggleik gjennom offentlege velferdsordningar, uavhengig av personleg økonomi. Utforming av pensjonspolitikken er ein sentral del av velferdsordningane, og alderspensjon og uførepensjon gjennom folketrygda er ein av berebjelkane i velferdssamfunnet vårt.

Senterpartiet har delteke i eit breitt pensjonsforlik i Stortinget for å sikre at folketrygda også i framtida skal gje ein grunntryggleik for eldre og uføre. Senterpartiet vil følgje utslaget av reforma nøye og har som klart mål å vidareføre ei utjamning av pensjonsinntektene uavhengig av tidlegare inntekter.

Senterpartiet vil:

- At Folketrygda framleis skal vere berebjelken i inntektssikringa for pensjonistar.
- At oppsparing av inntektsavhengig tilleggspensjon skal sikre ei oppsparing i folketrygda som gjev pensjonsutbetalingar i samsvar med eigen innsats.
- At omsorgsopptening ved pass av eigne barn eller pleie av nære pårørande skal sikre kompensasjon for avbrot i inntektsbringande arbeid.
- At pensjonspremiar i alle offentlege pensjonsordningar skal vere kjønnsnøytrale og at andre kollektive pensjonsspareordningar blir kjønnsnøytralt utforma.
- At tenestepensjonsordningar skal utformast slik at dei verkar som eit supplement til folketrygda og byggjer opp under arbeidslina. Dette gjeld også AFP.
- At sjølvstendig næringsdrivande skal sikrast likeverdige høve til pensjonssparing med lønnstakarar gjennom forsikringsbaserte ordningar som supplement til folketrygda.
- At dei statlege tilskota til AFP-pensjonar må gjevast med tilsvarande effekt på pensjonsutbetalingane også for dei som ikkje blir omfatta av AFP-ordningar.
- At ulønna omsorgsarbeid etter opprettinga av folketrygda i 1967 og fram til 1992 skal gje opptening av pensjonspoeng etter 1992-reglane.

9.3. Eit inkluderande og tilgjengeleg samfunn

Eit godt samfunn er ope for alle. For Senterpartiet er det viktig at ingen blir hindra frå å delta og leve slik dei ønskjer fordi dei blir diskriminerte. Senterpartiet vil derfor arbeide for å auka tilgjenge for personar med nedsett funksjonsevne og motarbeide diskriminerande haldningar. Ofte kan fordomane til medmenneska vere årsak til utstøying frå arbeids-, fritids- og anna samfunnsliv. Målet til Senterpartiet er eit samfunn som inkluderer og er tilgjengeleg også for dei som i dag, i einskilde eller mange samanhengar, blir haldne utanfor.

Senterpartiet vil:

- Arbeide for at lovkravet i diskriminerings- og tilgjengelova skal utvidast til også å gjelde tilgjenge og service innanfor vare- og tenestesektoren.
- Sikre ei god, offentleg og lokal hjelpemiddeltjeneste, med korte ventetider for alle typar hjelpemiddel.
- Fjerne 26-års aldersgrense på hjelpemiddel til trening, stimulering og aktivisering.
- Ha ei offentleg finansiert servicehundordning.
- Styrkje TT-ordninga økonomisk og sørgje for ordningar som sikrar full fleksibilitet i bruk av ordninga over fylkesgrensene.
- Leggje til rette for at fylke og kommunar kan utvikle gode ordningar for bestillingstransport.
- Utvikle ei "eitt-kortordning", som sikrar brukartilpassing ved bruk av fritids-, sjuketransport- og arbeids- og utdanningsreiser.

9.4. Sosial rettferd

Fattigdom er knytt til helsetilstand, evne og høve til å skaffe eiga inntekt og kjønn og alder. Senterpartiet vil byggje eit førebyggingsamfunn, framfor eit reparasjonssamfunn. Rettferdig fordeling og eit godt velferdstilbod hindrar sosial marginalisering. Målet er å setje enkeltindividet i stand til sjølv å styre livet og finne sin veg ut av vanskelege livssituasjonar. Alle som har behov for det skal ha tryggleik for at samfunnet kan tilby eit fungerande sikringsnett. Senterpartiet vil styrkje innsatsen mot misbruk av velferdsordningar, og underforbruk som følgjer av at einskilde ikkje kjenner eller får tilgang til rettane sine.

9.4.1. Stønad ved sjukdom

Senterpartiet vil:

- Utvide sjukepengeperioden ut over eitt år for personar med alvorlege diagnosar som er under aktiv behandling.
- Gje sjølvstendige næringsdrivande same rettar som arbeidstakarar til sjukelønn, også ved sjukdom hos barn og andre pårørande.
- Gje pårørande rett til pleiepengar til omsorg for sjuke og sterk pleietrengande familiemedlemer, på line med dagens ordning for barn under 18 år.

9.4.2. Hjelp tilbake på jobb og ut i jobb

Senterpartiet vil:

- At utprøving, rehabilitering, kvalifisering og attføring blir sikra langvarige og føreseielege avtalar dersom tilbod blir brukt.
- At Nav-reforma kontinuerleg blir evaluert og korrigert for å unngå køar og flaskehalsar i behandlingssystemet.
- Styrkje den lokalpolitiske innverknaden over Nav-kontora gjennom lokale styre eller

brukarråd.

- Sikre at verkemiddelapparatet til Nav blir brukt slik at rehabilitering og attføring til arbeid kan starte uavhengig av om sjukemeldingsperioden er over eller ikkje
- Styrkje tilbodet med arbeidsretta rehabilitering til dømes gjennom tilbod der opptrening av helsa og arbeidstrening går føre seg parallelt.
- Styrkje samarbeidde mellom stat, kommune, frivillig sektor og partane i arbeidslivet for at intensjonen i Nav-reforma om betre samordning til det beste for brukarane skal lukkast. Sikre eit tiltaksnivå på arbeidsmarknadstiltak som har rom for lange og samansette løp.
- Utvikle og styrkje kvalifiseringsprogrammet i heile landet med mål om at alle skal få rett til individuell plan med mål om arbeid, og færrast mogeleg skal trenge sosialhjelp.
- Styrkje brukarmedverknaden i Nav-systemet.
- Sørge for auka løyvingar til produksjon av studielitteratur for synshemma og dyslektikarar for å sikre like høve til utdanning og fagleg oppdatering.

9.5. Sosial bustadpolitikk

Eigen bustad er ein viktig del av grunnlaget for eit godt liv. Senterpartiet meiner at alle skal ha rett til å eige eller leige eigen bustad til ein pris dei har råd til. Ein god bustadpolitikk er ein viktig del av velferdspolitikken og av det sosiale sikringsnettet som einkvar har rett til. Fellesskapet har eit ansvar for å sikre dei som treng hjelp til å skaffe seg bustad, og at dei får eit godt alternativ til å bu på gata eller på hospits. Veggen frå gata til eigen bustad krev fleire ulike ordningar og tiltak, og vi må ha ein heilskapleg bustadpolitikk for å sikre at alle får eige tak over hovudet. Kommunane har eit stort ansvar i bustadpolitikken og må stimulerast til å gjere ein innsats.

Ungdom og einslege er grupper som kan ha vanskar med å kome seg inn på bustadmarknaden. Senterpartiet meiner at det må førast ein bustadpolitikk som også gjer det mogeleg for dei med lågare inntekter og liten eigenkapital å skaffe seg eigen bustad. Senterpartiet vil bruke Husbanken aktivt som eit instrument i ein sosial bustadpolitikk.

Senterpartiet vil:

- Vidareutvikle bustøynaden ved å heve inntektsgrensene.
- Leggje til rette for at fleire kan få startlån i Husbanken.
- Setje i verk eit nasjonalt sjølvbyggjarprosjekt.
- Byggje fleire spesialtilpassa bustader med oppfølgingsteneste som alternativ til gata eller hospits.
- Auke talet på kommunale utleigebustader med 5000.
- Styrkje arbeidet med bustader for psykisk utviklingshemma og personar med psykiske lidningar. Gje momskompensasjon til burettslag for funksjonshemma slik at denne eigarforma blir likestilt med kommunal eller privat drift av bukollektiv.
- Ha eit statleg tilskot til installering av heis i gamle bygårdar.
- Styrkje ordninga med tilpassingstilskot for tilrettelegging av eigen bustad.
- Vurdere fleire heilskaplege bydelssatsingar for betre bumiljø i andre byar slik som det er gjennomført i Groruddalen i Oslo.

10. Familie-, likestillings- og forbrukerpolitikk

Mål

Senterpartiet vil gi barn- og unge gode og likeverdige oppvekstvilkår gjennom en bevisst familiepolitikk. Gode lokalsamfunn i by og bygd er ei viktig ramme for oppveksten, og fellesskapet skal ved å sikre og oppfylle individuelle rettigheter bidra til at alle barn får en trygg oppvekst.

Senterpartiet vil at alle skal kunne delta i yrkes- og samfunnsliv uavhengig av sosial bakgrunn, ressurser, kjønn og seksuell orientering.

10.1. Trygg oppvekst

Senterpartiet ser på familien som den grunnleggende sosiale enheten i samfunnet. Barns behov for omsorg, trygghet, ro og nærhet må tilfredsstilles der. Men også barnehage, skole, SFO, og lokale kultur- og idrettstilbud er viktige arenaer for å skape trygge og gode oppvekstmiljø.

Den moderne hverdagen legger et sterkt tidspress på dagens barn og unge. Mange barnefamilier føler at de får for lite tid sammen, ikke minst i småbarnsfasen. Det er viktig å utvikle ordninger som hjelper foreldre til å kunne kombinere yrkesaktivitet og barneomsorg. Spesielt viktig er det å legge bedre til rette for at fedre tar aktivt del i det nyfødte barnets hverdag.

Senterpartiet vil:

- Videreføre barnetrygden som en generell trygdeytelse som verken beskattes eller behovsprøves.
- Videreutvikle kontantstøtteordningen, ved å målrette den mot familier der en av foreldrene er hjemme med barn under to år.
- Innføre en tredeling av fødselspermisjonen der far må ta minst 1/3.
- Tildele fedre selvstendige rettigheter til foreldrepermisjon basert på egen yrkesaktivitet og egen lønn.
- Gi rett til forlenget og ulønnet ferie/permisjon for småbarnsforeldre.
- Styrke helsestasjonenes arbeid overfor foreldre, barn og unge, gjennom for eksempel å lage samtalegrupper for foreldre – også for foreldre med barn i grunnskole- og ungdomsskolealder.
- Øke adopsjonsstøtten til 1G.
- Bedre de økonomiske støtteordningene for studenter som får barn til minimum 1 G.
- Øke engangsstønnen til kvinner uten opparbeidede rettigheter.
- Forenkler adopsjonsprosessen gjennom blant annet enklere regelverk og kortere behandlingstid.

10.2. Barnehage

Barnehager skal bidra til å gi barn en god og trygg barndom, fylt med lek, læring og omsorg. Senterpartiet vil ha barnehager som i størst mulig grad ligger nært barnas bosted. Både for å styrke

lokalmiljøet, og å unngå unødig transport og tidsbruk. Barnehager skal kunne dra nytte av ressursene i for eksempel kulturinstitusjoner og eldrecenter i nærmiljøet.

Senterpartiet vil ha større fokus på kvaliteten og innholdet i barnehagetilbudet. Det må fokuseres på små barnegrupper, på kompetanseheving og økt pedagogtetthet i barnehagene. Barnehager bør sikres tilgang til naturområder i barnehagens nærrområde for "utebarnehage" og turmuligheter.

Senterpartiet vil:

- Sikre rekruttering av førskolelærere, og arbeide for at andel faglærte i barnehagene økes.
- Målet om 100 prosent barnehagedekning må i større byer rettest inn mot bydeler, og ikke kommunegrenser.
- Innføre stimuleringsiltak for å få flere menn i barnehagene.
- Ha obligatorisk språkttest av alle fireåringer.
- Øke andel av førskolelærere med innvandrerbakgrunn.
- Likestille tilskuddsordninger for offentlige og ikke-kommersielle barnehager for å sikre et likeverdig og forutsigbart tilbud i samme kommune.

10.3. Barnevern

Alle barn har rett til god og trygg omsorg. I tilfeller der hjemmet ikke makter å ivareta omsorgsoppgavene, er det samfunnets plikt å sikre at barn og unge får fullverdige omsorgstilbud og gode oppvekstforhold. Et fungerende barnevern bygger på gode forebyggende tiltak i barn og unges nærmiljø. Barnehager og skoler må kunne hjelpe til med å kartlegge barn i risikogruppen. Den kommunale barneverntjenesten må derfor styrkes og utvikle et godt samarbeid med skole, barnehage og helsesøster og andre virksomheter for å gi hvert barn den nødvendige hjelpen til rett tid. At barnevernet kommer inn på et tidlig stadium er helt vesentlig. Ved kjøp av private barnevernstjenester må det være langsiktige avtaler og god kontroll for å sikre god kvalitet i tjenestetilbudet.

Senterpartiet vil:

- Styrke det tverrfaglige samarbeidet i kommunene slik at barn og unge i risikosonen oppdages tidlig og følges opp
- At en større del av de som trenger hjelp får denne i hjem og nærmiljø
- Redusere plassering i institusjoner ved å tilby flere barn omsorg i fosterhjem.
- Styrke fosterhjemsomsorgen med bedre rammebetingelser, veiledning og oppfølging.

10.4. Likestilling og antidiskriminering

Senterpartiet mener at alle skal ha likeverdige muligheter, uavhengig av kjønn, seksuell orientering, funksjonsnivå, sivilstand, bosted og etnisk tilhørighet. Målet er et likestilt samfunn, der kvinner og menn har felles ansvar for familien og like muligheter til å delta i utviklingen av demokrati, samfunns- og næringsliv. Lik lønn for likt arbeid er grunnleggende likestillingsprinsipper.

Norge har høy kvinnelig sysselsetting og skårer svært høyt på FNs likestillingsindeks, samtidig som vi skiller oss ut ved å ha et svært kjønnsdelt arbeidsmarked og et vedvarende lønns-gap. Kvinner dominerer innenfor offentlig sektor, mens menn i større grad arbeider innenfor privat sektor og tekniske yrker. Til tross for at kvinner i økende grad tar høyere utdanning, så tjener kvinner fortsatt mindre enn menn og lønnsforskjellene vokser, særlig i småbarnsfasen da mor oftest er hjemme.

Homofiles rettigheter har blitt styrket de siste åra og mye positivt har skjedd. Likevel er det viktig fortsatt å arbeide for økt aksept og bedre holdninger knyttet til homofili. Vold mot unge homofile på bakgrunn av legning er et stort problem og kan ikke aksepteres.

Senterpartiet vil:

- Følge opp forslaget fra likelønnskommisjonen om øremerkede lønnsmidler i stat - og kommuneoppgjøret, for å utjevne lønnsgapet mellom utøvere innen helse-, omsorgs- og utdanningsyrke og profesjonsgrupper med tilsvarende utdanningsløp.
- Styrke håndhevingen av likestillingslovens plikt til å arbeide for likestilling mellom kjønnene, herunder likelønn.
- Likestille turnus i helse- og omsorgssektoren med tilsvarende skiftarbeid i industrien.
- At en i skolen oppmuntrer begge kjønn til å velge utradisjonelle yrker.
- At kjønnsperspektiv og antidiskriminering skal være en viktig del av undervisningen i skolen.
- Støtte tiltak og planer rettet mot å øke aksepten for homofile i lokalsamfunn.
- Sikre økonomisk støtte til lokale og nasjonale organisasjoner som arbeider mot diskriminering.

10.5 Forbrukerpolitikk

Hovedmålene for forbrukerpolitikken er å ivareta forbrukernes rettigheter, interesser og sikkerhet. Brukerrettigheter skal ivaretas gjennom gode klageordninger, innsyn og offentlighet. Det viktigste for forbrukeren er at det offentlige regulerer konkurransen der markedets lover basert på tilbud og etterspørsel ikke fungerer. Forbrukerpolitikken er tverrgående og berører en rekke ulike områder. Forbrukerinstitusjonens virksomhet er et viktig element i den samlede forbrukerpolitikken. Det er viktig å sikre den enkelte forbruker god tilgang til informasjon om ulike miljøfaktorer med tanke på vern mot miljørelaterte helseskader, slik at man kan foreta gode miljøvalg.

Forbrukerne, og særlig barn og unge, blir gjennom reklame og markedsføring utsatt for et sterkt kommersielt press. Den omfattende markedsføringen av produkter og tjenester medfører et stort og til dels uoversiktlig tilbud til forbrukerne.

Matvaresikkerhet og matmerking er viktige stikkord i forbrukerpolitikken. Maten skal være trygg å spise, og forbrukerne skal ha krav på å få vite hva maten inneholder og hvor den er produsert. Forbrukerne bør ha muligheten til å velge lokalt produserte matvarer. I tillegg til å skåne miljøet for unødig forurensing knyttet til transport, bidrar slik kortreist mat til økt matmangfold og økt lokal verdiskaping.

Senterpartiet registrerer med uro at vannrettigheter er blitt en internasjonal handelsvare. Når kommuner skiller ut offentlige vannverk som egne rettssubjekter, kan det åpne for oppkjøp av selskaper med rene kommersielle interesser. Senterpartiet mener at drikkevann er et samfunnsmessig fellesgode, som ikke skal styres av markedskreftene, men være underlagt en offentlig kontroll som sikrer alle tilgang til selvkost.

Konkurransen i finansnæringen er et viktig forbrukerspørsmål, og det bør derfor iverksettes tiltak som gjør det enklere for husholdningskunder å bytte lånegiver.

Senterpartiet vil:

- Ha forbud mot kino- og fjernsynsreklame rettet mot barn.
- Ha strenge krav til markedsføring rettet mot barn på Internett.
- Ha et reklamefritt skolemiljø.

- Ha forbud mot aggressiv markedsføring for forbrukslån.
- At tinglysningsgebyret for pantelån skal fastsettes til selvkost for å styrke konkurransen mellom bankene.
- Ha et strengere regelverk for merking av mat og matvarer, blant annet når det gjelder innhold og opprinnelsesland.
- Forby import og omsetning av genmanipulerte matvarer (GMO).
- Ha et strengere regelverk for merking av mat med genmodifiserte ingredienser eller tilsetningsstoffer, dersom slike varer likevel skulle bli solgt i Norge.
- Ha en tydelig merking og markedsføring av økologiske produkter.
- Ha bedre kontrollordninger for frukt og grønnsaker for å hindre at produkter som inneholder helsefarlige mengder plantevernmiddel når forbrukeren.
- Arbeide for å få mer lokalprodusert mat inn i butikkene.
- At offentlig sektor skal gå foran med et godt eksempel og gjøre etiske og miljøbeviste forbrukervalg i innkjøpspolitikken sin.
- Styrke den offentlige forbrukerinformasjon.
- At alle varer skal ha opprinnelsesmerking.
- Sikre at drikkevannskilder med tilhørende ledningsnett forblir i offentlig eie.
- Prioritere tiltak som medfører effektive, tilgjengelige og rimelige tvisteløsninger for forbrukerne.

11. Innvandring og integrering

Mål

Senterpartiet vil ha en innvandrings- og integreringspolitikk som setter menneskeverd i fokus og der enkeltmennesket har klare rettigheter og plikter. Alle som bor i landet skal ha sine rettigheter og muligheter ivaretatt uansett opprinnelig nasjonal bakgrunn. Ethvert individ som søker asyl og opphold i Norge, skal ha trygghet for at rettsikkerheten ivaretas og at en får oppfylt sine rettigheter som individ.

Alle skal ha likeverdige muligheter og lik tilgang til å få språkopplæring, skolegang og arbeid uansett bakgrunn og ressurser. Nye innbyggere må selv, ut fra egne forutsetninger, bidra med en stor innsats for å bli inkludert i samfunnslivet gjennom å lære språket, og gjennom deltakelse på viktige fellesskapsarenaer som arbeid, organisasjonsliv og utdanning.

God integreringspolitikk skjer best i lokalsamfunnet. Senterpartiet vil ha en innvandrings- og integreringspolitikk som lar lokal kunnskap og lokalt engasjement være bærende slik at integreringen blir reell.

11.1. Asyl- og flyktningpolitikk

Senterpartiet vil ha en balansert og konsekvent flyktning- og innvandringspolitikk. Menneskeverd, humanistiske tradisjoner og vårt internasjonale arbeid for å hjelpe mennesker som er forfulgt, ligger til grunn for vår politikk. Senterpartiet ønsker å videreføre hovedlinjene i den nye utlendingsloven vedtatt i 2008. Det er viktig med stabilitet i forholdet til det vedtatte lovverket og at det er en forutsigbar praksis. Senterpartiet ønsker en klar praksis slik at man ikke gjennom uklare signaler bidrar til økt tilstrømning av folk som ikke har grunnlag for beskyttelse, og dermed ikke får opphold. Den internasjonale innsatsen for å hjelpe flest mulig i nærheten av deres hjem må styrkes. Det er en fordel for alle hvis færre føler seg tvunget til å reise på grunn av konflikt, krig og fattigdom. Senterpartiet er opptatt av at barns beste blir tillagt spesielt sterk vekt i oppholdssaker. Det må være samsvar mellom FNs barnekonvensjon og utlendingsforvaltningen.

Utlendingsmyndighetene må organiseres på en måte som sikrer en rask og forsvarlig saksbehandling, og der den enkeltes rettsikkerhet ivaretas. Ventetida på asylmottak må gjøres kortest mulig, i tillegg til at vi mener at tida som den enkelte sitter og venter på avgjørelsen, må være fylt med innhold og være meningsfylt. Ventetida kan brukes til forberedelser til et eventuelt opphold i Norge.

Vi må motvirke at personer oppholder seg ulovlig i Norge. For å ivareta folks alminnelige rettsoppfatning må lovverket styrkes når det gjelder å håndtere utlendinger som representerer en sikkerhetsrisiko eller utgjør en fare for samfunnet eller enkeltpersoner.

I tilfeller der utenlandske statsborgere med opphold i Norge utgjør en fare for rikets sikkerhet eller bidrar til terrorvirksomhet i inn- eller utland, kan det oppstå et motsetningsforhold mellom internasjonale forpliktelser, nasjonal lovgivning og hensynet til nasjonal sikkerhet. Det er viktig at asylinstituttets legitimitet i befolkningen ivaretas ved at det i praksis beskytter dem som har behov

for beskyttelse, og ikke misbrukes for andre formål. Derfor vil vi etterstrebe å utvikle en lovgivning som ivaretar våre internasjonale forpliktelser, nasjonale bestemmelser og samtidig gir mulighet til å kunne reagere mer effektivt mot misbruk av asylinstituttet enn tilfellet er i dag.

Senterpartiet vil:

- At norsk flyktning- og asylpolitikk skal bygge på våre internasjonale forpliktelser og anbefalinger fra FNs høykommissær for flyktninger.
- Redusere saksbehandlingstiden i utlendingsforvaltningen, samtidig som rettssikkerheten ivaretas.
- Styrke innsatsen for å håndtere utlendinger som representerer en sikkerhetsrisiko eller utgjør en fare for samfunnet eller enkeltpersoner.
- Innføre et tilknytningskrav for familieetablering. Personer som ønsker å hente utenlandsk ektefelle må ha arbeidet eller tatt utdanning i minst fire år etter fylte 16 år.
- Legge best mulig til rette for politiets uttransportering i de tilfeller der de som har fått endelig avslag ikke reiser frivillig. Det må gis tilbud om plass i ventemottak og minimumsstønning til livsopphold inntil slik uttransportering finner sted.
- Bruke kollektiv beskyttelse og tilbakesending bare i tilfeller av massiv flukt. Ved tilbakesending må det tas hensyn til pågående utdanning og sosial tilhørighet i det norske samfunnet, helsetilstand og anbefalinger fra FN.
- Øke bemanningen på mottakene slik at ventetida kan brukes til aktivitet.
- Utvide kurstilbudet på mottak gjennom å oppmuntre eksterne parter til å tilby kurs og arbeidspraksis som også vil kunne komme til nytte både i Norge og hjemlandet.
- Legge forholdene til rette på mottak slik at asylsøkere kan delta på språk- og arbeidskurs utenfor mottaket.
- Sikre en god oppfølging av enslige mindreårige asylsøkere.
- Utarbeide en klar, god og tydelig vergerolle for enslige mindreårige asylsøkere.
- Styrke det psykiske helsevernet rettet mot asylsøkere. Tidligere barnesoldater og traumatisert ungdom fra krigssoner må få rask og riktig tilrettelagt hjelp.

11.2. Integreringspolitikk

11.2.1. Utdanning og arbeid

Senterpartiet mener at den viktigste forutsetningen for vellykket integrering er at folk kommer i arbeid. I dag er sysselsettingsprosenten for mange innvandrere- og minoritetsgrupper for lav. Dette går ut over både den enkeltes mulighet til å skape seg et godt liv i Norge, og at samfunnet går glipp av arbeidsressurser vi trenger. Nøkkelen til arbeid er for mange både utdanning og språkkunnskaper. Senterpartiet vil derfor vektlegge språkkvalifisering, og målet er å ha en språkopplæring som er tilpasset at folk er i arbeid. Videre vil vi legge vekt på at skolen gir et godt utdanningstilbud til personer med innvandrere- og minoritetsbakgrunn, samtidig som vi fokuserer på tiltak som gjør at flest mulig gjennomfører utdanningen.

Senterpartiet vil ha et særlig fokus på å få folk i meningsfylt aktivitet de fem første årene de er i Norge, for å stimulere til sosial kontakt og utvikling. Derfor går vi blant annet inn for å kutte arbeidsgiveravgiften for flyktninger i de fem første årene de er bosatt i Norge. Hvis vedkommende tar en utdanning i stedet for å arbeide, vil vi redusere arbeidsgiveravgiften i to år etter fullført treårig utdanning, og ett år etter fullført mastergradsutdanning.

Frivillige organisasjoner er særs viktige for å få til en god integrering. Gjennom frivillig arbeid og engasjement skapes bånd mellom både nordmenn og innvandrere, gjennom kunnskap om hverandre og gjennom aktiv deltagelse i lokalsamfunnet.

Senterpartiet vil:

- Gi folk mulighet til å få statsborgerskap etter fem år ved bestått samfunns- og språktest. Uten bestått test kan folk søke om statsborgerskap etter sju års botid.
- Nedsette en egen integreringskommisjon for å vurdere tiltak og fremme forslag til forbedringer av integrering.
- Videreføre kvalifiseringsprogrammet "Ny sjanse" med utvidelse til flere kommuner.
- Fjerne arbeidsgiveravgiften for flyktninger de første fem åra de er bosatt i Norge.
- Vurdere tester som en del av opplegget for godkjenning av kompetanse og utdanning.
- Støtte tiltak som gir hjemmearbeidende kvinner bedre mulighet til å lære seg norsk språk, -samfunnsliv og verdsett.
- Forbedre oppfølgingen av barn som ikke har tilstrekkelig gode norskkunnskaper, herunder innføre en obligatorisk språktest for alle fireåringer.
- Ha gratis kjernetid for alle femåringer i barnehager i områder med stor minoritetsandel i befolkningen.
- Bidra til et tilbud om leksehjelp over hele landet i regi av frivillige organisasjoner.
- Ha forsøk med tilpassede løp på folkehøgskoler for unge innvandrere som venter på bosetting i en kommune.
- At vertskommunetilskuddet og integreringstilskuddet skal dekke kommunenes reelle utgifter.

11.2.2. Deltakelse i organisasjonsliv

I tillegg til arbeid, utdanning, språk og rask bosetting mener Senterpartiet at frivillig sektor har en unik rolle å spille for å lykkes med integreringen lokalt. I dag er deltakelsen blant ungdom med minoritetsbakgrunn lavere enn for annen ungdom. For å styrke minoriteters deltakelse i organisasjonsliv og fritidsaktiviteter er det viktig at de introduseres til dette allerede gjennom introduksjonsprogram, skole og barnehage. Informasjon til foreldrene er svært viktig for at barna skal få lov og mulighet til å delta. Deltakelse i ungdomsstyrte organisasjoner er viktige springbrett for å komme inn i det tradisjonelle organisasjonslivet. Organisasjoner som fremmer samkvem mellom ulike etniske grupper, både innvandrere og nordmenn, bør særlig prioriteres for å unngå enda større grad av isolering.

Senterpartiet vil:

- Gjøre det mer attraktivt for organisasjoner, lag og foreninger å engasjere seg i integreringsspørsmål lokalt.
- Oppmuntre organisasjoner, lag og foreninger til å øke rekrutteringen av medlemmer med minoritetsbakgrunn, herunder øke støtten til breddeorganisasjoners arbeid opp mot minoritetsungdom.
- Bedre informasjonen om frivillig sektors betydning i introduksjonsprogrammet.

12. Kulturpolitikk

Mål

Kultur gjev livskraft til både menneske og samfunn. Kulturpolitikken skal gjenspegle at kultur har ein eigenverdi, ut over kulturen sine førebyggjande, bevarande og utviklande funksjonar.

Kulturen skal vere bakteppet som tilfører entusiasme, skapartrøng og livskvalitet. Senterpartiet vil setje av minst 1 prosent av statsbudsjettet til kulturformål.

Senterpartiet vil ta vare på og føre vidare kulturarven. Skapande menneske som formidlar og foredlar kunst og kultur skal støttast gjennom offentlege midlar. Både profesjonelle og amatørar er viktige for å få eit mangfaldig kulturliv. Kulturen er for alle og skal ikkje overlatast til marknaden aleine for å sikre kvalitet, nyskaping og mangfald.

Senterpartiet vil ha eit mangfald av kulturelle arenaer og kunstnarleg nyskaping, både nasjonalt og lokalt. Dei nasjonale kulturinstitusjonane skal fremje kunnskap og vere nasjonale formidlarar. Mangfaldet av lokale og regionale institusjonar skal sikre at alle har høve til å oppleve kultur i nærmiljøet sitt.

12.1. Frivillig arbeid

Dugnadsånd er drivkrafta bak frivillig innsats. Frivillige organisasjonar skaper arenaer for tilhøyrse og samhold i nærmiljøet. Deltaking i frivillige lag og organisasjonar gjev verdifulle røymsler som byggjer demokrati og skaper likeverdige borgarar. 58 prosent av den vaksne befolkninga seier at dei deltek i frivillig arbeid, 84 prosent er medlem i ein eller fleire organisasjonar. Til saman har organisasjonane 10 millionar medlemmer. Frivillig sektor medverkar med frivillig arbeidsinnsats tilsvarande langt over 100 000 årsverk.

Frivillige organisasjonar er viktige partnerar for å fremje lokal kultur og tradisjon, i folkehelsearbeid og næringsutvikling. Senterpartiet meiner at kommunane må bruke dei frivillige enda meir i det lokale arbeidet og gjerne ha frivilligråd underlagt kommunestyret med representasjon frå frivillig verksemd i lokalsamfunnet.

Frivillig sektor spenner over eit vidt spekter av aktivitetar, men vi må tilpasse verkemidla til nye former for frivillig aktivitet etter kvart som samfunnet utviklar seg. Frivillige organisasjonar som ikkje er ordinære medlemsorganisasjonar og dermed ikkje opererer med medlemstal, har vanskar med å få tilskot. Frivillige organisasjonar bruker mykje tid knytt til tilskotssøking og rapportering gjennom eit tungvint byråkratisk system. Senterpartiet vil leggje til rette for at organisasjonane kan bruke mest mogeleg av tida på kjerneaktiviteten sin og ikkje på søknadsskriving.

Senterpartiet vil gje frivillig sektor fullt fritak for moms på kjøp av varer og tenester. Etter oppfatninga vår vil dette vere det beste verkemiddelet for å leggje til rette for auka aktivitet i frivillige organisasjonar over heile landet.

Senterpartiet vil:

- Innføre full momsrefusjon av vare- og tenestemoms for frivillige organisasjonar knytt til Frivilligregisteret.

- Gje mest mogeleg av den offentlege stønaden til frivillige organisasjonar gjennom grunnstøtte eller frie driftsmiddel.
- Gjennomgå tilskotssystemet, for å tilføre nye former for frivillig verksemd offentlege stønad, redusere byråkratiet og gjere all samhandling med det offentlege nettbasert.
- Auke overføringar frå tippemidlar til kultur og frivillig verksemd utan at slik auke fører til reduksjon av annan statleg stønad.
- Sikre at overgangsordninga ved bortfall av speleautomatinntekter får ein permanent karakter og at det blir sett av nok midlar til å kompensere for inntektstapet som organisasjonane har fått.
- Styrkje lågterskelordninga Frifond økonomisk og når det gjeld kapasitet slik at ho kan nå enda fleire og breie grupper av barn og unge i heile landet.
- Arbeid for at det blir etablert fleire frivilligsentralar, åtte av og basert på samarbeid mellom organisasjonar.
- At festivalar og større arrangement der inntekta går til frivillig arbeid og frivillige organisasjonar får refunderte kostnader til politivakthald.
- Utvide instrumentfondet.
- Leggje til rette for at kor og korps skal kunne ha dirigentar og instruktørar tilsette i den lokale kulturskulen.

12.2. Lokale, regionale og nasjonale institusjonar og kulturskular

Senterpartiet vil ha eit mangfald av kulturelle arenaer og kunstnarleg nyskaping, både nasjonalt og lokalt. Dei nasjonale kulturinstitusjonane, inkludert Riksteatret, Rikskonsertane og Riksutstillingar, skal saman med universitetsmusea sørge for bevaring, nyskaping og formidling av kultur og kunst i brei forstand til alle grupper i heile landet. Regionale kulturinstitusjonar og kulturinitiativ er med på å utvikle eit breitt kulturtilbod i Noreg.

Senterpartiet vil at kulturskulen skal vere eit lågterskeltilbod for alle barn og unge, og styrkje samarbeidet mellom desse og andre lokale, regionale og nasjonale kulturinstitusjonar. Kulturskulane er viktige kompetansmiljø og for mange kommunar vil denne kompetansen vere ein føresetnad for amatørverksemd og som grunnlag for kultur som ein del av næringsutviklinga. Samtidig må dei høgare kunst- og kulturutdanningane på regionalt og nasjonalt nivå styrkjast, og samarbeidet med internasjonale krefter aukast.

Senterpartiet vil:

- Setje i gong/gjennomføre "Kulturskulelyftet" ved ein fireårig opptrappingsplan for kulturskulane for å nå målet om at minst 30 prosent av alle born skal få tilbod om plass.
- Forbetre stønadordningane for utbetring og bygging av lokale fleirbruksbygg og regionale kulturbygg.
- Auke stønaden til dei regionale kulturinstitusjonane, og stille krav til formidlingsansvar i regionen, til utveksling av kunstverk mellom regionane og med dei nasjonale institusjonane, og til samarbeid med frie, sceniske grupper.
- Auke samarbeidet mellom regionale institusjonar for å sikre formidlingsaktiviteten og at det blir fleire godkjente scener og visingsstader.
- Auke utvekslinga mellom norske og utanlandske institusjonar for høgare utdanning innan kunst og kultur.
- Sikre dei profesjonelle orkestrera og korpsa økonomisk, samtidig som det blir stilt krav til formidlingsansvar i regionen.
- Auke festivalstønaden.
- Bygge opp kulturkompetansen på dei norske ambassadane.

- Auke stønaden til den nasjonale scena for joik, parallelt med krav om nasjonal formidling av denne samiske kulturforma.

12.3.   *Idrett*

Idrettsnasjonen Noreg skal satse både på topp- og breiddeidrett. Breiddeidretten skaper grunnlag for toppidretten – toppidrett på høgt nivå stimulerer til meir breiddeidrett. Lagarbeidet, dugnadsanden og den frivillige innsatsen som blir lagde ned i idrettslag landet over, skal ha gode rammevilkår. Ein god idrettspolitikkk med ei fysisk aktiv befolkning vil ha positiv effekt på helse og trivsel.

Senterpartiet vil:

- Sikre gode stønadordningar for bygging av idrettsanlegg for breidde- og konkurranseidrett tilpassa born, ungdom og vaksne.
- Auke stønaden til nærmiljøanlegg.
- Sikre også uavhengige grupper som driv med idrett, og utøvarar av idrettar som er nye i Noreg, offentleg stønad til nærmiljøaktivitet.
- Gjennom målretta stønadordningar gjere idretten enda betre i stand til å fungere som integrasjonsfaktor for minoritetar.
- Arbeide for at det blir sett av av meir pengar til anti-dopingarbeid nasjonalt og internasjonalt.

12.4.   *Kultur og næringsutvikling*

Kultur representerer eit stort uutnytta potensial for lokal verdiskaping. Kulturopplevingar kan inngå i lokale eller regionale reiselivspakkar, stimulere innovasjonsevne i bedrifter og skape ringverknader for tilgrensande næringar. Samtidig kan næringslivet medverke til å auke medvitnet til kulturinstitusjonane om eigne inntektsalternativ.

Senterpartiet meiner at finansiering av norsk kulturliv framleis skal vere eit offentleg hovudansvar med fagleg styrte kvalitetskriterium og politisk styrte prioriteringar. Samtidig må næringslivet i langt større grad stimulerast gjennom skatteordningar til å satse på kunst og kultur, og til å ta i bruk kulturlivet i næringsutvikling. Offentlege kulturinstitusjonar må i langt større grad samarbeide med frivillige og private aktørar, samtidig som den faglege og uavhengige styringa av desse institusjonane og prioriteringane deira må stå fast.

Tradisjonelt har samarbeidet mellom kultur og næring omfatta design- og produktutvikling, marknadsføring og organisasjonsutvikling. I dag veks det fram nye behov for samarbeid knytte til merkevarebygging, nyskaping, omstilling og innovasjon. Eit slikt samarbeid opnar høve for at kreative personar og lokalsamfunn kan realisere ulike typar prosjekt og tiltak som kan medverke til kulturelt og næringsmessig mangfald. Fleire finansieringskjelder og former for finansiering vil på sikt medverke til å skape større mangfald og at fleire prosjekt og tiltak kan realiserast

Senterpartiet vil:

- Samle stønadordningane for rådgjeving, nyskaping og røymsleinnhenting på området kultur og næring i einingar på fylkesnivået, auke rammene og gjennomgå regelverket slik at fleire kan få støtte inkludert ikkje-kommersielle aktørar.
- At stønadordningar på området kultur og næring stimulerer til å markere og marknadsføre lokalt og regionalt særpreg, tradisjon og historie.
- Gje Innovasjon Noreg som sentral og koordinerande instans større tildelingsrammer til fordeling innanfor kultur- og opplevingsbransjen.

- Forbetre skattereglane for skattefrådrag for bedrifter som støttar kulturtiltak.
- Ta initiativ til å forenkle og samordne noverande offentlege verkemiddel og tilskotsordningar for å gje fleire lokale prosjekt og aktørar høve til stønad.

12.5. Kultur gjev helse

Deltaking i kulturlivet gjev betre sjølvopplevd helse, målbare kroppslege effektar og lengre levetid. Helse kan fremjast gjennom kulturpolitiske tiltak. Det frivilligbaserte kulturlivet er ofte sentrale lokale samarbeidspartnarar i arbeidet for å utvikle gode lokale kultur- og helseaktivitetar. Det breie aktivitetsspekteret innan idrett og friluftsliv, musikk, dans og teater, folkeopplysning og humanitært arbeid gjev i tillegg til eigenverdien, auka livskvalitet og betre helsa for deltakarane. Dette er godt dokumentert gjennom forskning og frå blant anna arbeidet til Na-Ku-Hel (natur-kultur-helse-nettverket). Både for å fremje folkehelsa og for å redusere auken av behandlingssøkjande sjukdom, er det viktig å satse på kultur og frivillig innsats i regional og lokal folkehelsepolitikk.

Senterpartiet vil:

- At kultur og fritidstiltak skal vere eit viktig satsingsområde i psykiatrien.
- Styrkje ordningar for tverrfagleg samarbeid mellom kultursektoren og helse- og omsorgstenesta blant anna gjennom "Den kulturelle spaserstokken".
- Arbeide for at kulturtiltak blir satsingsområde i alle offentlege folkehelseplanar på fylkes- og kommunenivå.
- Stimulere til spreiding av natur-kultur-helse-nettverk.
- At det lokale tverrfaglege og tverretatlege samarbeidet mellom kultur-, skule-, helse- og sosialektoren også skal omfatte natur-, kultur- og helsetilbod.
- Sikre eldre og andre med nedsett funksjonsevne transport- og følgjeordningar for å kunne delta på kulturtilbod i nærmiljøet sitt.
- Gje eldre og personar med nedsett funksjonsevne i institusjon høve til å oppleve kunst- og kulturuttrykk.
- Ta initiativ til å etablere ein nasjonal idébank der gode kultur- og helsetiltak kan presenterast.

12.6. Kulturbygg og møteplassar

Eit vitalt lag- og foreiningsliv krev eigna lokale og samlingsarenaer. Gode lokale møteplassar gjev grunnlag for tilhøyrse og attraktivitet prega av dugnadsånd og trivsel. Offentlege bygg og fellesarenaer bør i størst mogeleg grad vere tilgjengelege på ikkje-kommersielle vilkår for frivillige lag og lokale kunst- og kulturtiltak i lokalmiljøet. Offentleg finansierte bygg må planleggjast og byggjast slik at dei kan brukast av ulike lag og grupper til aktivitetar og arrangement. Senterpartiet vil understreke behovet for bygging av nye større kulturhus i mange kommunar/bydelar. Staten må vere med på å sikre finansieringa av desse.

Senterpartiet vil:

- Etablere ei enkel og oversiktleg stønadordning for bygging og utbetring av lokale og regionale fleirbruksbygg og kulturbygg.
- Auke stønaden til opprustning av eksisterande kulturbygg og nybygg.
- Arbeide for at nye lokale blir bygde i samarbeid med lokale organisasjonar og brukarar, og så langt mogeleg vere samlokalisert med til dømes skule, eldrecenter, bibliotek og idrettshallar.

12.7. Språk, identitet og tilhørsel

Å kjenne tilhørsel til eigen kultur er ein føresetnad for å forstå andre kulturar og møte dei på ein open og inkluderande måte. Historisk, kulturelt og språkleg er vi ein del av eit sterkt nordisk fellesskap, samtidig som vi i nyare tid har fått eit mangfald av språk og kulturar innanlands. Senterpartiet vil sikre alle individ og alle grupper likt høve til å delta i utforminga av den norske kulturarven i framtida.

Senterpartiet vil:

- La alle skuleelevar møte både nynorsk og bokmål og dei norske minoritetsspråka tidleg i barneskulen, og i ei moderne form, for å førebyggje fordomar og vise til dømes nynorsk og samisk som moderne brukspråk. Oppmode og hjelpe elevane til å bruke sitt eige talemål.
- Gjere det mogeleg å velje fordjuping i norsk og nordisk i vidaregåande skule.
- Innføre stipendordningar for omsetjarar som vel å bruke nynorsk som målform.
- Gje stønad til utvikling av nynorsk digitalt leksikon/kunnskapsbase.
- Gjere samisk tilgjengeleg som B- og C-språk for alle vidaregåande elevar gjennom moderne teknologi.
- Gjere store minoritetsspråk i Noreg, som urdu, arabisk og tyrkisk, tilgjengeleg som B- og C-språk på fleire vidaregåande skular.
- Handheve konsesjonskrava til allmennkringkastarane strengare på dei språklege områda, og gje stønad til teksting av DVD-filmar på nynorsk og samisk
- Auke stønaden til Språkrådet og sikre at Norsk Ordbok blir fullført innan 2014.
- Arbeide for at alle kommunar og bydelar etablerer lokale språkbankar for ord, uttrykk og stadnamn.

12.8. Mediet

Noreg er landet med dei mange lokalavisene, og vi har i mange tiår vore det mest avislesande folket i verda. Avisfloraen og allmennkringkastarane har spela ei viktig folkeopplysande og identitetsbyggjande rolle og er avgjerande for bevaring og utvikling av det norske språket. Senterpartiet vil at fellesskapet stadig skal ta eit sterkt ansvar for mangfaldet i mediesektoren gjennom pressestøtta og eit sterkt NRK.

Senterpartiet vil:

- Auke stønaden til lokalavisene og dei meiningsberande riksavisene.
- Ta vare på NRK som statleg stifting og som reklamefri kanal.
- Behalde tv-lisensen som finansiering av NRK.
- Sikre at lisensfinansierte tv-kanalar når ut til alle.
- Ikkje tillate politisk reklame i fjernsyn og radio.
- Styrkje programsamarbeidet mellom NRK og dei andre nordiske allmennkringkastarane økonomisk, slik at norske tv-sjåarar får sjå fleire nordiske program.
- Arbeide for konsesjonskrav som gjer dei nordiske allmennkringkastarane tilgjengelege i Noreg.
- Arbeide for auka bruk av nynorsk i riksdekkjande medium.

12.9. Biletkunst, kunsthåndverk og design

Senterpartiet meiner at utsmykking av det offentlege rommet, saman med auka satsing på kvalitet i

arkitektur og design er viktig. God utforming av stader, mangfaldig arkitektur og sterkt innslag av kunst og kultur i det offentlege rommet skal prege det fysiske miljøet i norske lokalsamfunn. Senterpartiet ønskjer å vurdere løysingar som i sterkare grad ansvarleggjer lokale og regionale satsingar på produksjon av kunst, samtidig som statleg finansiering blir sikra.

Senterpartiet vil:

- At 1 prosent av kostnadene til offentlege nybygg blir sett av av til utsmykking.
- Arbeide systematisk og målretta gjennom ei eiga satsing i Kultur- og kyrkjedepartementet for at fleire internasjonale festivalar, utstillingar og konsertar blir lagde til Noreg.
- Gjennomgå statlege stønadordningar for utøvande/skapande kunstnarar og sikre dei gode arbeidsvilkår.
- Gjere kommunane økonomisk i stand til å la fleire møte meir kunst i det offentlege rommet og avgrense kommersialiseringa frå skjemmande reklame.

12.10. Kulturminne og kulturminnevern

Kulturminna er ei eineståande kjelde til innsikt, identitet, oppleving og næring. Vi forvaltar dei materielle spora etter fortida på vegner av komande generasjonar, og det er derfor viktig at generasjonen vår ikkje forringar kulturarven.

Eit kjernepunkt i kulturminnepolitikken er skatte- og avgiftsinsentiv. Senterpartiet vil bruke skatte- og avgiftspolitikken aktivt i staden for å satse på tilskot for å ta vare på kulturminna. Noreg treng ordningar som stimulerer dei "freda og bevaringsregulerte eigarane" til jamt vedlikehald, slik at bygningane ikkje forfell og behovet for skippertak blir mindre. Dette blir gjort best gjennom skattesystemet. I dag kjem tilskota fyrst når forfallet har kome langt. Det er heilt naudsynt å premiere eigarane for at dei gjennomfører ordinært vedlikehald på bygningane sine.

Senterpartiet vil:

- Auke stønaden til frivillige organisasjonar innan kulturminnevern.
- At staten tek eit større ansvar for vedlikehald av kyrkjebygningar, og tek heilt over vedlikehaldsansvaret for mellomalderkyrkjene.
- At staten skal overta det økonomiske ansvaret for registrering, utgraving og sikring av fornminne.
- Arbeide for skatte- og avgiftslettar for private eigarar av freda og bevaringsregulerte eigedomar.
- Auke Kulturminnefondets grunnkapital til 2,1 milliardar kroner, slik at avkastninga aukar til ca. 100 millionar kroner årleg.
- Gå inn for at kulturhistorisk viktige eigedomar i staten sitt eige ikkje blir selt som investeringsobjekt for private, men blir behalde og brukt til kulturformål i samarbeid med lokale interesser.
- At alle kommunar utarbeider kulturminneplan og innføre eit statleg tilskot for dette.
- Sikre digitalisering av NRK-arkiva økonomisk, og at denne fellesnorske kulturarven blir fritt tilgjengeleg for alle.
- Styrkje fartyvernet.
- Auke løyvingane til Norsk lokalhistorisk institutt, slik at enda fleire kommunar kan få utarbeidd historiefagleg gode by- og bygdebøker.
- Gå inn for at UNESCO-budsjettet blir utvida til også å omfatte vedlikehald av verdsarvobjekt, med særleg vekt på verdsarv i fattige land.
- Sørge for at Miljøverndepartementet skiftar namn til Miljø- og kulturminnedepartementet fordi kulturminna er ein viktig del av Miljøverndepartementets ansvarsområde.

12.11. Bibliotek, museum og arkiv

Bibliotek, arkiv og museum er kjelder til kunnskap og opplevingar, historie og ny kultur. Det er hjørnesteinar i samfunnet vårt som forvaltarar av uerstattelege fellesverdiar, og medverkar til å fremje og formidle fellesskap, mangfald, kunnskap, demokrati og ytringsfridom. Samtidig fungerer desse institusjonane som møteplassar for nasjon, region og lokalsamfunn. Senterpartiet vil byggje ut tilboda, gjere dei tilgjengelege for fleire og sikre gratis tilgang til alle i enda større grad enn i dag.

Senterpartiet vil:

- Sikre biblioteka som gratis tilbod.
- Sikre økonomisk oppfølging av Bibliotekrefom 2014.
- Arbeide for å sikre fagpersonell ved dei lokale biblioteka.
- Opprette "Bibliotek i butikk" med jamleg utskifting av utlånsmaterialet i bygder og bydelstilkantar, der det er langt til bibliotek og ikkje bokbusstilbod.
- Opprette ei innkjøpsordning for musikk, film og dataspel knytt til folkebiblioteka. Betre tilbod av dette i alle lokalsamfunn vil også ha ein utjamnande effekt mellom ulike sosiale og geografiske grupper.
- Støtte tiltak for å fremje leselyst hos barn, bl.a. ved å betre skulebibliotektilboda, og betre samarbeidet mellom skule og dei kommunale biblioteka og styrkje dei nasjonale leseprosjekta.
- Sikre kommunane økonomi til å kjøpe inn betre IKT-utstyr og gje god breibandstilgang ved alle bibliotek i landet.
- Auke løyvingane til sikring av samlingane til arkiva, biblioteka og musea i landet.
- Gje arkiv, bibliotek og museum auka driftsmidlar og dermed større sjølvstende i prosjektarbeid.
- Sikre dei nasjonale institusjonane auka ressursar til lokalt og regionalt formidlingsarbeid.
- Styrkje formidlingsarbeidet til Riksarkivet og statsarkiva og auke løyvingane til digitalisering og tilgjengeleggjing av historisk kjeldemateriale.
- Tilføre fleire bøker til den kulturelle skulesekken med vektlegging av litteratur på den målforma skulen nyttar.
- Auke stønad til Norsk lyd- og blindeskriftbibliotek for å sikre at ei større breidde innan nyare og eldre litteratur blir gjort tilgjengeleg for synshemma.
- Utvide innkjøpsordninga for faglitteratur.
- Opprette statlege stipend for omsetjarar av faglitteratur.
- Sikre lik og rik tilgang til litteratur over heile landet gjennom å etablere ei varig stønadsordning for distriktsbokhandelen gjennom Merkur-bok.
- At e-bøker blir likestilte med trykte bøker.
- At opphavsretten blir sikra framover gjennom ei oppdatert åndsverklovgiving tilpassa nye plattformer og kanalar for formidling av kunst og kultur.
- Arbeide internasjonalt for at det blir oppretta eit bokfond i regi av FN. Fondet skal sikre bibliotek med innhald som ledd i demokratiseringsprosessar i den tredje verda.
- Auke driftsstønaden til Norsk Folkemuseum slik at samlingane til museet blir forsvarleg konserverte og tilgjengeleg for eit nasjonalt og internasjonalt publikum.
- Hindre nedlegging og sentralisering av dei konsoliderte musea ved å sikre dei naudsynte drifts- og investeringsmidlar.

12.12. Film

Senterpartiet vil arbeide for å halde fram med den positive utviklinga i norsk film. Vi vil halde fram med å styrkje filmfonda og medverke til at meir norsk film blir produsert. Gjennom kinolovgjevinga som gjev kommunane eit hovudansvar i kinopolitikken, har Noreg utvikla eit breiare kinotilbod både kvalitativt og kvantitativt enn mange andre land. Senterpartiet vil framleis arbeide for at kommunane ser kinoen som ein viktig kulturinstitusjon og vil også medverke til at Bygdekinoen blir oppretthalden, for å gje tilbod på mindre stader som ikkje har kommersielt grunnlag for eigen kino

Senterpartiet vil:

- Gje økonomisk tilskot til digitalisering av kinoar i heile landet gjennom aktiv bruk av avgiftsmidlar frå Film- og kinofondet.
- Opprette fylkeskommunale lågterskelordningar for amatørgrupper som jobbar med film.
- Styrkje Frifond økonomisk som stønadordning for barn og unge som jobbar med film og fjernsyn.
- Gje økonomisk stønad til nynorsk og samisk teksting av filmar og DVD-filmar.
- Sikre digitalisering og tilgjenge på DVD for publikum på alle norske filmar produsert etter 1945, gjennom å styrkje Norsk filminstitutt økonomisk.

13. Kirke og livssyn

Mål

Senterpartiet vil ha ei romslig og inkluderende folkekirke, tros- og religionsfrihet og vern om menneskeverdet. Dette er byggesteiner i dagens og framtidens flerkulturelle Norge. Kirken og den kristne og humanistiske kulturarven har preget land og folkeliv i mer enn tusen år, og må fremdeles være verdigrunnlaget for nasjonen.

Felleskapet har et ansvar for å formidle til den enkelte kunnskap om den kristne kulturarven og det religiøse og kulturelle mangfoldet, identitet og tilhørighet. Som kulturminner er gamle og nye gudshus et felleseie som skal vernes om og tas vare på for kommende generasjoner.

Staten må sikre alle trossamfunn mulighet til å utøve sin religion, og sikre de økonomiske ressurser etter medlemstall. Gudshus og livssynsnytrale seremonirom skal være tilgjengelige for folk der de bor. Medlemmene av statskirken må få større innvirkning gjennom ei demokratisering av de kirkelige organene.

13.1. Folkekirken

Den norske kirken er en folkekirke med tusenårige røtter i landet. Den skal være åpen, inkluderende og møte enkeltmennesket i sin vesle tro og sin store tvil, være et samlingsmerke ved nasjonale storhendinger eller ulykker, og komme i møte med dem som ønsker det i sin hverdag og ved milepælene i livet. Den norske kirken skal også favne dem som vil leve et aktivt trosliv.

Senterpartiet var med på det tverrpolitiske kirkeforliket våren 2008, og behandlinga i Stortinget høsten 2008. Vi ser i møte en mer demokratisk kirke der et stort utvalg av medlemmene er aktive med å velge ledere. Resultatene av kirkelige valg i 2009 og 2011 vil være avgjørende for Senterpartiet ved behandling av grunnlovsforslaga om avvikling av kirkelig statsråd og utnevning av biskoper.

Senterpartiet vil:

- Holde på Den norske kirken som stats- og folkekirke, nedfelt i Grunnloven, og på Kongen som overhode for Kirken.
- Demokratisere de kirkelige organene, ved å innføre en kombinasjon av direkte og indirekte valg til bispedømmeråd og Kirkemøtet.
- La Kongen i kirkestatsråd fremdeles utnevne biskoper og således sikre ei brei rekruttering til ledende stillinger i Den norske kirken, dersom Kirken ikke lykkes i å gjennomføre en omfattende demokratiprosess. Senterpartiet vil vektlegge valgdeltagelse og representasjon i si vurdering av demokratiseringsprosessen.
- At Trondheim skal være kirkehovedstad der den norske kirkes preses har sete.
- Øke deltagelsen i kirkelige valg gjennom å lovfeste felles valgdag for kirkelige og offentlige valg.
- Øke tallet på preste- og diakonstillinger der det er behov for det, og bedre arbeids- og boligvilkåra for prester og diakoner i norske menigheter.
- Oppheve boplikta for prester.
- Sikre de norske sjømannskirkene økonomisk.

- Gi Kirken ressurser til å være til stede i lokalmiljøene i byene og på bygda, og til et bredt diakonalt arbeid som kompletterer offentlige tilbud om støtte til og samtale med enkeltmennesker i det daglige eller i krisesituasjoner.
- Sørge for at menighetene kan drive sitt viktige frivillige arbeid med minst mulig offentlig byråkrati.
- Sikre de økonomiske vilkårene til barne- og ungdomsarbeid i menighetene, for eksempel gjennom Frifond-ordninga.

13.2.   *Mangfoldet*

Landet vårt er i dag hjem for borgere med røtter i talløse kulturer, med mange ulike religioner og livssyn. Dette gjør Norge til et rikere samfunn. Den kristne og humanistiske kulturarven legger grunnen for et samfunn bygd på toleranse og respekt for det ulikeartete og det som er annerledes. Kunnskapen om dette verdifulle mangfoldet må få en større plass i skolen.

Senterpartiet vil:

- At gravferdsstøtten skal sikre alle ei verdig gravferd og ei verdig grav, uavhengig av boets og de etterlattes økonomi.
- Øke støtta til tros- og livssynsdialog på tvers av trosretningene og mellom konfesjoner innen samme trosretning.
- Sikre tilgang til livssynsnytrale seremonirom i alle kommuner.
- Gi alle elever i grunnskolen mer kunnskap om de voksende religiøse minoritetene i Norge, deres historie, grunnverdier og religiøse utøvelse.
- Gi alle elever i grunnskolen bred kunnskap om kristendommens og Kirkens særegne plass i norsk historie og samfunnsutvikling.
- Innføre ei samfunnsorientert etterutdanning for trossamfunnsledere for minoritetsgrupper, som setter dem bedre i stand til å ta oppgaver som for eksempel familierettledning tilpasset det norske samfunnet.
- Styrke arbeidet mot diskriminering på grunnlag av kjønn, seksuell orientering eller etnisk bakgrunn blant religiøse minoriteter i Norge.

13.3.   *Religionen som kulturbærer*

Kirkebygget har vært møteplass og samlingsmerke for norske lokalsamfunn i hele vår nyere historie. I moderne tid har hus som synagoger, moskeer og sikhtempel medvirket til et rikt mangfold av religiøse bygg som er viktige i mange menneskers liv, og er blitt en del av vår felles historie. Dette er kulturminner i bruk, som sammen med kirkekunsten og det som skjer inne i gudshuset har skapt og stadig skaper identitet og tilhørighet.

Senterpartiet vil:

- La staten overta ansvaret for middelalderkirkene, og styrke Riksantikvarens stavkirkeprogram og dokumentasjonsverket Norges kirker.
- Gi Riksantikvaren økte bevilgninger til å restaurere og dokumentere kirkekunst utsatt for forfall.
- Sette kommunene økonomisk i stand til å vedlikeholde de mange kirkebyggene fra nyere tid.
- Frigjøre midler fra Opplysningsvesenets fond til vedlikehold av kirker.
- Gi tilskudd til vedlikehold av private gudshus, som bedehus og moskeer.
- Sørge for at moskeer, synagoger og andre gudshus også blir tatt vare på som kulturminner.

- Sette stiftelsen Kirkeforskning økonomisk i stand til å utvide virksomheten, for å øke kunnskapen om religiøst liv i et stadig mer flerkulturelt samfunn.
- Gi støtte til forskning om og dokumentasjon av tros- og livssynsutøving hos religiøse minoriteter i Norge.
- Stimulere Kirken til å samarbeide med de lokale kulturskolene, og holde kirkene åpne for kulturarrangement utenom gudstjenesten, for å styrke dem som møteplasser i lokalsamfunnet.
- Bedre rekrutteringa til kirkemusikeryrket og arbeide for flere heltidsstillinger for å fjerne uønsket deltid.

14. Samferdsel for ei berekraftig framtid

Mål

Senterpartiet vil gje alle sjanse til å leve eit aktivt liv og til å busetje seg der ein ønskjer. Senterpartiet vil bruke samferdslepolitikken til å byggje opp under velferd, arbeidsplassar i heile landet og ein betre miljø- og klimapolitikk. For at Noreg skal stå rusta til å møte tida etter olje- og gassepoken må vi byggje ut ein infrastruktur no som gjev grunnlag for ein konkurransedyktig fastlands- og kystøkonomi i framtida. Senterpartiet vil bruke samferdsel som middel til å dempe sentraliseringa, redusere avstandskostnader, byggje gode bu- og arbeidsregionar og sikre berekraftig vekst. Nullvisjonen om ingen drap eller skadde i trafikken må liggje fast.

Fellesskapet skal ha hovudansvaret for å byggje ut, finansiere og vedlikehalde eit godt utbygd infrastrukturnett. Investering i infrastruktur er ei investering i framtida og treng betre og endra finansiering. Senterpartiet vil derfor innføre ein finansieringsmodell som sikrar midlane til samanhengande investeringsprosjekt alt ved oppstart.

Veg og jernbane må rustast opp og gje eit godt tilbod landet over for å sikre busetjing, miljø og eit aktivt næringsliv. Breiband, post og telefontenester må vere sjølvsgatte likeverdige tilbod overalt i landet. Ein spreidd og god lufthamn- og hamnestruktur ligg til grunn for å kunne vidareutvikle næring og velferd i heile landet.

14.1. Trafikktryggleik

Altfor mange liv går tapt i trafikken. Ein samferdslepolitikk for framtida må byggje på målet om sterk reduksjon i talet på ulukker. Det krev ei brei tilnærming. Dei fleste ulukkene skuldast menneskelege tilhøve. Det er derfor naudsynt at det i arbeidet med å redusere talet på omkomne og trafikkskadde er fokus på førebygging gjennom opplæring og å gjere oss medvitne som trafikantar. I tillegg må styresmaktene setje i verk ei rekkje tiltak for å redusere risikoen for ulukker.

Senterpartiet vil:

- Ha meir automatisk trafikkovervaking av særleg ulukkesutsette vegstrekningar.
- Ha hyppigare fartskontrollar for å motverke høg fart og farleg køyring.
- Ha hyppigare kontrollar av dekk og utrusting på vogntog på vinterstid.
- Sørgje for fleire fysiske tiltak på vegane, som gul midtstripe, midtskilje og rumlemerking og punktvis breiare skuldrer i uoversiktlege parti for å redusere risikoen for kollisjonar og utforkøyringar.
- Leggje større delar av køyreopplæringa inn i vidaregåande skule.
- Utvide ordninga "Heim for ein 50-lapp" for å gje ungdom utan anna kollektivtilbod ein trygg transport heim.
- Prioritere utbygging av gang- og sykkelveggar i gangavstand til skulane og samanhengande sykkelvegnett i byar og tettstader.
- Innføre automatisk togstopp, fjernstyring og togradio på alle togstrekningar.
- Fjerne planovergangar og utbetre spor.
- Ruste opp fyr og sjømerke til naudsynt standard.
- Etablere eit ytre seglingslei og merkje farleier som det er behov for.

- Styrkje vernebuinga til sjøs ved å auke løyvingane til redningsskøytene.

14.2. Samferdselspolitikk for eit betre klima

Ved sida av petroleumsindustrien er det transportsektoren som står for dei største klimagassutsleppa, og dei er raskt veksande. Senterpartiet meiner utsleppa frå transportsektoren må reduserast gjennom god samfunnsplanlegging, meir aktiv bruk av avgiftspolitikken for å favorisere miljøvennlige framkomstmiddel, auka satsing på kollektivtransport og auka bruk av klimanøytrale drivstoff.

Senterpartiet vil setje i verk tiltak som vrir transportmønsteret bort frå auka transportvekst og over til kollektive løysingar. Vi vil redusere bilbruken i storbyane. Tilrettelegging og satsing på miljøvennlige transportløysingar må prioriterast i heile landet. Eit vegnett med samanhengande god standard vil føre til køyremønster som medverkar til å redusere klimautsleppa. Elektrisitet må i langt større grad enn i dag bli brukt til transport. Mykje av godstrafikken må over på bane og sjø både av omsyn til trafikktryggleik, men også av omsyn til utslepp. Det må stillast strengje krav til utslepp frå køyrety. Mange i Noreg er avhengige av å køyre bil. Vi skal gjere det mogeleg å køyre bil utan å forureine og utan klimautslepp.

Lokalsamfunna må planleggjast slik at ein i større grad enn i dag reduserer behovet for transport. Spesielt i byar og tettbygde strøk må ein fremje ei planlegging som sikrar kort og trygg veg til servicefunksjonane. Butikk, skule, barnehage og friluftsområde må i størst mogeleg grad vere i gangavstand til bustadene. Det bør vidare planleggjast for gode kollektivløysingar mellom dei store bustadområda og store arbeidsplassar gjennom samordna transport - og arealplanlegging.

14.2.1. Kollektiv

Senterpartiet vil:

- Prioritere framkomst for kollektivtransporten i byane og sentrale strøk gjennom hyppigare avgangar og fleire ruter og dessutan betre kollektivfelt for buss.
- Styrkje og vidareutvikle belønningsordninga for kollektivtrafikken og knytte tildeling av belønningsordninga for auka kollektivtrafikk i dei største byane til innføring av restriktive ordningar for biltrafikken.
- Ha statlege bidrag til "bypakker" der veg, jernbane, buss, gangvegar og sykkel blir sett i samanheng.
- Sikre statlege bidrag til bybanar i dei største byane.
- Ha 50 prosent moderasjon for studentar og lærlingar på offentleg kommunikasjon som mottek offentleg stønad.
- Gje auka midlar til betre ruteinformasjon og opprustning av haldeplassar og terminalar for kollektivtransport.
- Etablere ei sentral ruteinformasjonsteneste basert på at konsesjonshavarane er pliktige til å rapportere inn ruteinformasjon i ein sentral database.
- Stille krav til større samordning mellom dei ulike kollektivtilboda med tanke på betre korrespondering.
- Sikre gode ordningar med matebussar til kollektivknutepunkt.
- Byggje ut innfartsparkering for privatbilar og sykklar ved jernbanestasjonar og ved transportknutepunkt på vegane.
- Prioritere kollektivtilbodet, buss og bane, i tettbygde strøk og samordne og styrkje kollektivtilbodet i distrikta gjennom betre samordning og styrking av buss-, båt- og drosjetenestene.

- Utvikle stimuleringsordningar for å få fleire bussar over på biodiesel, naturgass og hydrogen.
- Stille krav til miljøvennleg drivstoff ved innkjøp og tilbod i det offentlege.
- Gjere prosjektet Kollektivtransport i distrikta til ei varig og landsdekkjande ordning.
- Utvikle bruken av bestillingstransport og tilbringarteneste i spreidtbygde strøk.
- Sikre driftsgrunnlaget til den lokale drosjenæringa ved offentlege transportoppdrag.
- At tilsette sine rettar skal bli varetekte ved tilbodsoverføringar.

14.2.2. Bilbruk for framtida

Senterpartiet vil:

- Stimulere kommunane til å gje sentrum ei utforming som oppmuntrar til gange, bruk av sykkel og kollektiv slik at bilbruk i størst mogeleg grad er for dei som har særskilt behov for det.
- Sørge for gode parkeringstilbod for privatbilar ved jernbanestasjonar og ved transportknutepunkt på vegane. Samtidig må parkeringsrestriksjonar innførast i bysentra.
- Skattleggje parkeringsplassar betalte av arbeidsgjevar i byane.
- Innføre vegprising i større byområde når tilfredsstillande kollektivløyisingar er på plass.
- Leggje til rette for å få etablert fleire bildelingsordningar.
- Bruke avgiftspolitikken for å fremje sal og bruk av null- og lågutslepps-bilar som el-bilar, plugg inn-hybridbilar, hybrid og biodrivstoff.
- Stille krav om at minst 20 prosent av nybilsalet skal vere nullutslepps-bilar og at alle personbilar skal vere lågutslepps-bilar innan 2020.
- Byggje ut infrastruktur for lading for å leggje til rette for el-bilar og plugg inn-hybridbilar.
- Ha 40 000 kroner i vrakpant ved byte til miljøvennleg bil for i sikre overgang til ein meir miljøvennleg bilpark.

14.2.3. Miljøvennleg drivstoff

Senterpartiet vil:

- Gjere Transnova til ein varig og sterk reiskap for miljøvennleg transportutvikling.
- Arbeide for å få etablert ei eiga ordning for å støtte utbygging av meir miljøvennlege transportløyisingar, på same måte som Enova i dag gjev stønad til tiltak som reduserer energibruken ved stasjonære anlegg. Transnova skal gje tilskot til prosjekt som faktisk medverkar til reduserte utslepp og bør vere finansiert gjennom drivstoffavgiftene og statleg fond.
- Styrkje forskinga på bruk av el-kraft til transport.
- Arbeide for å vidareutvikle brenselscelleteknologien.
- Leggje til rette for auka bruk av biodrivstoff, men sikre at det i størst mogeleg grad er biodrivstoff av andregenerasjonen, og konsentrere bruken i transportformer der det ikkje finst alternativ. Ei klar løyising som peikar seg ut vil vere å byggje biometangassanlegg frå våtorganisk avfall i alle større byar i Noreg, og ta i bruk dette CO₂-nøytrale drivstoffet for bussar i kollektivtrafikken.
- Gjere hydrogen tilgjengeleg gjennom å byggje ut fyllestasjonar.

14.3. Veg

Omlag 90 prosent av persontransporten er på veg. Godstransport på veg aukar sterkt. Den sterke auken i vegtransporten gjev auka slitasje og behov for vedlikehald i tillegg til at delar av vegnettet er underdimensjonert i høve til dagens behov. Stadig fleire menneske blir plaga av støy- og

luftforureining frå vegtrafikk. Det er ei prioritert oppgåve å redusere transportbehovet og stimulere til alternativ til vegtransport, og velje trasear for gjennomfart som tek omsyn til buområde og miljø.

Velfungerande transportkorridorar kan redusere klimautslepp, auke tryggleiken og redusere avstandsurempene. Riksveg- og fylkesvegferjene er ein del av vegnettet og bør vere gratis. Eit betra vegnett er avgjerande for å sikre arbeidsplassar og velferd i framtida. Fylka vil frå 2010 få ansvaret for riksvegnett/fylkesvegane og må få tilført midlar for å løyse oppgåvene.

Senterpartiet vil:

- Gjennomføre eit krafttak for auka vedlikehald og investeringar på region- og stamvegane og oppfylle Nasjonal transportplan for investeringar.
- Sørge for samanhengande god standard på lengre strekningar for å stimulere eit køyremønster som gjev reduserte utslepp.
- Intensivere arbeidet med rassikring av farlege vegstrekningar både på region- og stamvegnettet. Løyvingar til rassikring må opp til 1 milliard per år.
- Bruke midlar frå ferjeavløysingsprosjektet som delfinansiering av vegprosjekt
- Sjå vedlikehald og nybygg meir i samanheng over lengre strekningar og utføre arbeidet som samla prosjekt.
- Vektleggje miljø og verdiskapingspotensial ved prioritering av vegprosjekt.
- Auke frekvens og kapasitet på riks- og fylkesvegferjer og slik sikre alle eit heildøgns vegnett.
- Finansierte større utbyggingar på stamvegnettet gjennom prosjektfinansiering.

14.4. Jernbane

Auka jernbaneinvesteringar er ein føresetnad for å endre trafikkmønster. Men for å få til ein overgang frå veg til bane må dette prioriterast og andre tiltak støtte opp under ei slik satsing. Jernbana er eit viktig verkemiddel for å redusere vegtransport og dermed klimautslepp. Kapasitet og kvalitet må betrast slik at jernbane blir eit naturleg fyrsteval for pendlarar i bynære område, med hyppige og presise avgangar med minska reisetid. For å få ein ytterlegare auke i godstransporten på bane er det naudsynt å auke satsinga på kryssingsspor, dobbeltspor og terminalar.

Senterpartiet ser positivt på tanken om eit høgfartsnett i Noreg, men vil understreke at det er naudsynt med nærare utgreiingar for å avklare ei eventuell utbygging.

Senterpartiet vil:

- Byggje dobbeltspor på jernbana i intercity-triangelet på Austlandet og rundt dei store byane og gjere tog til fyrstevalet for pendlarar i bynære område. Kryssingsspor må prioriterast på alle strekningar som har kapasitetsutfordringar.
- Auke fornyingstakten og vedlikehaldet av jernbana for å få meir pålitelege rutetider og redusert køyretid.
- Ruste opp noverande banenett til å tole fart opp mot 200 km/t.
- Elektrifisere attståande banestrekningar.
- Leggje tilhøva til rette slik at omfanget av godstransport på jernbane kan doblast innan 2015.
- Intensivere arbeidet med å byggje knutepunkt med parkering og terminalar både for persontransport og gods.
- Styrkje arbeidet med å få til ei betre samordning mellom togtilbodet og annan kollektivtransport.
- Utgreie høgfaststog mellom Oslo, Bergen, Stavanger, Haugesund, Trondheim, Göteborg.
- Styrkje natttilbodet gjennom investering i fleire sovevogner, slik at tilbodet støttar den faktiske etterspørselen.

- Starte planlegging av jernbane Narvik–Tromsø.
- Utreie bilateralt samarbeid om jernbaneutbygging mellom Kirkenes og Murmansk som ein del av ein aktiv nordområdepolitikk og nysatsing på næring, handel og turisme i Finnmark.

14.5. Samferdsel på vatnet og i lufta

Sjø og luft er viktige ferdselsårer for transport av både gods og personar og til å knyte landet tettare saman. Skal vi oppnå målet om at vi skal ha ei busetjing og eit variert næringsliv over heile landet, må kommunikasjonane i luft og på sjøen vere gode. Å oppretthalde dagens flyplasstruktur og vidare utvikling av flytilbodet er viktig for å redusere reisetida mellom ulike delar av landet. Senterpartiet er oppteke av at også transportnæringa skal medverke til eit betre klima, og flytting av meir gods frå bil til båt er eit viktig tiltak. Da trengst dei gode overgangane mellom dei ulike transportmidla og eit godt utbygd infrastruktur til sjøs.

14.5.1. Sjøfart

Senterpartiet vil:

- Auke delen gassdrivne ferjer og skip og byggje ut infrastruktur med bunkringsanlegg for gass.
- Ta i bruk klimanøytrale drivstoff som biodrivstoff og hydrogen i ferjer og skip.
- Utvide perioden for ferjeavløsningsmidlar frå 15 til 30 år. Dette vil gjere det lettare å realisere ei rekkje vegutløysingsprosjekt i distrikta.
- Byggje Stad skipstunnel for å betre sjøvegskommunikasjonen og betre tryggleiken i eit farleg havområde.
- Styrkje vedlikehaldet av sjøvegen med hamnar, farleier, fyr og merketeneste.
- Vidareutvikle dei nasjonale og regionale hamnene som logistikknutepunkt
- Sikre ei god losteneste og ha gode elektroniske kart langs heile kysten.
- At Hurtigruta går heilårleg frå Kirkenes til Bergen med dagens anløpshamner. Hurtigruta er viktig for varetransporten langs kysten og er eit miljøvennleg alternativ til trailertransport.
- Sikre ei god bergingsteneste langs kysten.
- Utarbeide ein handlingsplan for å overføre meir gods frå veg og bane til sjø, for å vareta miljø og økonomiske omsyn.

14.5.2. Luftfart

Senterpartiet vil:

- Ha ein flyplasstruktur som sikrar eit godt transporttilbod i heile landet.
- Auke løyvingane til statleg kjøp av flytenester for å redusere billettprisane på det regionale nettet og sikre god kvalitet på storleik og kvalitet på fly, avgangar og tryggleik.
- Sikre best mogeleg tryggleik og regularitet gjennom å betre innflygingsutstyret på flyplassane.
- Innrette avgiftssystemet slik at det blir reell konkurranse i luftfarten samtidig som overkapasiteten blir redusert av miljøomsyn.
- Sikre eit godt tilbod på kortbanenettet når det gjeld flystorleik, kvalitet på flya, avgangar og tryggleik.
- At utviding av rullebanekapasitet må vurderast opp mot mål om reduserte klimagassutslepp og utgreiing av høg fartstbanenett mellom dei største byane og eit utbetra jernbanenett
- Innføre ei global flyavgift til gode for FN-finansiering.

14.6. Post og elektronisk kommunikasjon

Ein heilskapleg politikk for infrastruktur inneber at vi også har ein god politikk for post og gjev folk gode kommunikasjonar over heile landet.

Eit aukande breibandsbehov gjer at det tradisjonelle kopparnett ikkje lenger held mål, og Senterpartiet vil føre ein politikk som utnyttar dei høva som ny teknologi representerer. Framtidsretta breibandsløysingar baserte på fiberkabel framstår som ei kritisk infrastrukturinvestering for nasjonen om Noreg skal ta mål av seg til å bli ein leiande kunnskapsnasjon, og hindre framvekst av digitale klasseskilje basert på geografi og sosial tilhøyrse. Senterpartiet ser dette på same måte som da det offentlege bygde ut straum- og telefontenester i heile landet.

Senterpartiet vil:

- Byggje fiberbasert kommunikasjonsnett i heile landet og sørgje for at bedrifter, offentlege institusjonar og alle hushald har tilgang til fiberbasert breiband i offentleg eige innan 2015, og at marknaden skal nyttast aktivt i utbygginga. Det må etablerast offentlege støtteordningar i område der det ikkje er grunnlag for kommersielle tilbod.
- Oppretthalde eit spreidd nett av poststader som sikrar private og næringslivet eit godt og likeverdig tilbod i nærområdet sitt.
- Sikre postombering alle kvardagar og like portotakstar over heile landet.
- At Posten skal vere eit statleg selskap.
- Byggje ut mobilnettet i område der folk bur og ferdast, og vurdere om post- og teletilsynet bør få fullmakt til å påleggje dagens konsesjonærar å byggje ut nettet i område med dårleg mobildekning.

15. Næringspolitikk

Mål

Senterpartiet vil stimulere til initiativ og skaperlyst over hele landet. Vi vil ha et bredt sammensatt næringsliv med et mangfold av bedrifter og næringer. Alle som har en god idé og initiativ skal møte åpne dører og velvilje hos offentlige myndigheter. Muligheten til å skaffe seg kunnskap og kapital til å drive nyvinning og nyskaping skal ikke være forbeholdt de få.

Et aktivt næringsliv er grunnleggende for videreføring og utvikling av velferdssamfunnet. Et næringsliv med mange små og mellomstore bedrifter gir bredde og variasjon i næringslivet og sikrer arbeidsplasser og verdiskaping også i framtida. Dette innebærer et bredt spekter av virkemidler som satsing på forskning og kompetanseheving, tilgang på kapital, forenkling og avbyråkratisering. Investering i infrastruktur er en grunnleggende del av en helhetlig næringspolitikk som har som mål å bidra til at folk får realisert sine muligheter.

15.1. Skaperlyst

Det skal være enkelt og meningsfylt å starte bedrifter og det skal lønne seg. Vi trenger utvikling av arbeidsplasser over hele landet, og næringspolitikken skal bidra aktivt til at alle får mulighet til å realisere sine ideer.

Senterpartiet vil ha en næringspolitikk både for nye og eksisterende bedrifter. Det skal være enkelt å ta over bedrifter for å videreutvikle disse under stabile forutsetninger som gjør det attraktivt å være bedriftseier og legge ned arbeidsinnsats i bedriften. Norges rike naturressurser skal utnyttes på en bærekraftig måte som sikrer at disse også kan nyttes i verdiskaping i framtida.

Norge har sammen med de øvrige nordiske land en svært høy effektivitet, verdiskaping og omstillingsevne i økonomien, med en sterk offentlig sektor som sikrer arbeidstakernes rettigheter og næringslivets frihet til omstilling og utvikling. Senterpartiets politikk bygger videre på dette; et sterkt og vitalt næringsliv er en forutsetning for å ha en fortsatt sterk offentlig sektor.

Norge har lyktes godt med å legge til rette for et mangfoldig og sterkt næringsliv som konkurrerer med mange og på mange forskjellige markeder. Dette er gjort innenfor rammen av en samfunnsmodell som sikrer alle del i den velferden som skapes. Denne solidariske samfunnsmodellen ønsker Senterpartiet å bygge videre på fordi vi mener den totalt sett skaper de beste rammevilkårene for bedriftene og økonomien, og ikke minst for den enkelte av oss som medlem i samfunnet. Senterpartiet vil opprette en nærings spareordning (NSU) for ungdom etter modell av BSU-ordningen.

15.1.1. Lavere skatter og avgifter for næringslivet

Det er et mål for Senterpartiet å styrke norsk privat eierskap, investeringer og utvikling i næringslivet og å sørge for minst like gode rammevilkår for næringsvirksomhet her som i de land vi konkurrerer med. Senterpartiet vil ha gode og generelle skattevilkår for næringslivet som gir

konkurransedyktighet internasjonalt. For å stimulere til investering og privat initiativ er det viktig at det lønner seg å legge ned arbeid i egen bedrift, og at vi stimulerer til å videreutvikle allerede eksisterende bedrifter og arbeidsplasser.

Formueskatt på arbeidende kapital er uheldig for norske eier- og gründermiljøer. Den reduserer nyskaping, virker konkurransevridende i forhold til investeringer fra utlandet, og den må betales uavhengig av inntekt og likviditet. Videre favoriserer skatten investeringer i eiendomsobjekter med lav verdifastsettelse fremfor investeringer i bedrifter og næringsliv.

Små og mellomstore bedrifter utgjør ryggraden i norsk næringsliv og gjør at vi har et variert næringsliv over hele landet. To av tre norske bedrifter er familiebedrifter, de står for 40 prosent av verdiskapingen og de spiller en viktig rolle, særlig i distriktene.

Gebyrpolitikken er også en viktig del av næringspolitikken. Senterpartiet mener gebyrnedsettelse til fordel for næringslivet bør prioriteres og vil arbeide for at alle gebyrer overfor næringslivet bør baseres på selvkostprinsippet. Prinsippet bør også gjelde for transporttjenester. Dette vil medføre en betydelig kostnadsbesparelse for norsk næringsliv, ikke minst for små og mellomstore bedrifter.

Senterpartiet vil:

- Fjerne formueskatten på arbeidende kapital og øke bunnfradraget.
- Ha økning i bunnfradraget på arveavgiften og avskrivning av arveavgiften med 20 prosent for hvert år man sitter med bedriften. På sikt ønsker Senterpartiet å fjerne arveavgiften for næringsvirksomhet.
- Prioritere å fjerne skatter i form av gebyrer for næringslivet. Gebyrer skal baseres på selvkostpris.

15.1.2. Behov for mer arbeidskraft og kompetanse

En av de store utfordringene i framtida vil være å skaffe nok arbeidskraft til å løse velferdsbehovene. I tillegg trengs et effektivt og konkurransedyktig næringsliv for å sikre velferdsnivået.

Vi må ta i bruk de arbeidskraftsreserver vi har, og det bør føres en bevisst politikk som oppmuntrer folk til å stå i arbeid. Videre er det viktig for næringslivet at vi tar i bruk den kompetansen som finnes, og at vi har tiltak som også stimulerer til nytenking i næringslivet gjennom å få impulser utenfra, enten gjennom arbeidsinnvandring eller internasjonal arbeidserfaring hos våre arbeidstakere.

Arbeidsinnvandringen krever også at myndighetene holder et våkent øye på lønns- og arbeidsvilkårene i de mest aktuelle bransjene for å hindre sosial dumping. Dette gjelder særlig for ufaglærte arbeidere. Et sterkt arbeidstilsyn, et aktivt politi og styrking av Skatteetaten er forutsetninger for dette. Allmenngjøringen av tariffavtaler har fungert godt der den er innført, og sikrer de ansatte en anstendig lønn.

Senterpartiet vil:

- Bedre ordningene for godkjenning av utdanning fra utlandet og gjøre det enkelt å få arbeids- og oppholdstillatelse.
- Redusere omfanget av særaldersgrenser.
- Styrke tilsynsmyndighetene.
- At utenlandske studenter som har tatt høyere utdanning i Norge bør gis rett til arbeidstillatelse i fem år etter fullført utdanning.
- Styrke det internasjonale arbeidet ved våre universiteter ytterligere.

- Innføre jobbsøkervisum slik at folk fra land utenfor EØS-området lettere kan søke jobb i Norge.
- Endre vurderingsgrunnlaget for søknader om arbeidstillatelse som faglært/spesialist, slik at kompetansekravet i større grad fastsettes av arbeidsgiver.

15.1.3. Mer forskning, utvikling og innovasjon i norsk næringsliv

Kompetanse og forskning er avgjørende for at Norge skal hevde seg i den internasjonale konkurransen. Per dags dato er ikke Norge et attraktivt nok land for å tiltrekke høy kompetanse fra utlandet i stor nok grad, verken til bedrifter eller utdanningsinstitusjoner. Dette er et av de viktigste innsatsområdene for vår verdiskapings- og nyskapingsevne på sikt. Vi må derfor vurdere flere og sterkere virkemidler for å styrke forsknings- og utdanningsinstitusjonenes, bedriftenes og det offentliges evne til å rekruttere og beholde kompetanse på internasjonalt nivå. Det er avgjørende at Norge er attraktivt som studie- og arbeidssted for de beste studentene og den internasjonale spisskompetansen. Det er også viktig at bedrifter oppmuntres på ulike måter til å videreutdanne arbeidsstyrken og utvikle kompetanse. I bunnen må det ligge et utdanningsløp fra grunnskole til universitet som framhever betydningen av kunnskap, og der det stilles tydelige krav og forventninger.

Næringsrettet forskning og kommersialisering av forskningsresultater må gis prioritet. Vi må ha sterk offentlig satsing på forskning, men samtidig dra med næringslivet i høyere grad for å øke forskningsinnsatsen, særlig i små og mellomstore bedrifter. I tillegg må offentlig sektor utnyttes bedre til å fremme nyskaping. Offentlig sektor har stort potensial til å bidra til økt innovasjon gjennom sin virksomhet. Dette kan skje gjennom bevisst tenkning ved innkjøp og anskaffelser, økt konkurranse og anbud.

De små og mellomstore bedriftene har ikke egne forskningsavdelinger og den offentlige innsatsen mot næringslivet i forskningsøyemed må først og fremst rettes mot denne målgruppen. Skattefunn har vist seg å være et godt virkemiddel, og Senterpartiet mener at denne ordningen må videreføres som en skatteordning og videreutvikles slik at flere tar den i bruk. Skattefunn må innrettes slik at også mindre bedrifter greier å nyttiggjøre seg forskerkompetanse for nyskaping og kompetanseutvikling i bedriften og lokalsamfunnet. Universiteter og høyskoler må i sterkere grad premieres for fruktbart samarbeid med næringslivet, og det må finnes gode og sterke forskningsmiljøer i alle landsdeler hvor det stimuleres til samarbeid med bedriftene.

Senterpartiet vil:

- Styrke bedriftenes insentiver til å heve kompetansen til arbeidsstyrken gjennom skatte- og avgiftssystemet.
- Utvide de øvre grensene for skattefradraget i Skattefunn-ordningen.
- Tiltrekke internasjonal forskerkompetanse gjennom en utdanningspolitikk som setter kunnskapskrav fra grunnskole til universitet.
- Stimulere til mer FoU-aktivitet i næringslivet i samarbeid med det offentlige.
- Fjerne arbeidsgiveravgiften i tre år for nyetablerte kunnskapsbedrifter.
- Premiere kommersialisering av forskning.
- Gi skattefradrag til personer som investerer i nyetablerte kunnskapsbedrifter.

15.1.4. Forenkling

Forenkling for næringslivet er et viktig og riktig grep i næringspolitikken og bør videreføres med større trykk. Innrapportering og kostnader er særlig tyngende for små og mellomstore bedrifter og tar ressurser som heller bør benyttes til videre utvikling og verdiskaping. Senterpartiet tar til orde for en målsetting om å redusere kostnadene bedriftene har for å oppfylle offentlige krav med 20

prosent. I tillegg må det has et større fokus på hvilke kostnader det blir for bedriftene ved nye krav og lovendringer. Offentlige myndigheter må selv komme med flere forslag til forenkling ved å gå gjennom egne virksomheter.

Senterpartiet vil:

- Redusere bedriftenes administrative kostnader knyttet til offentlige lover og forskrifter med 20 prosent innen 2013.
- Forenkle regnskaps- og rapporteringskrav for små og mellomstore bedrifter.
- Fjerne revisjonsplikten for små bedrifter.
- Fortsette utredningsarbeidet i alle statlige etater og institusjoner med sikte på å komme fram til forenklingstiltak på rapporteringsfeltet og trekke med næringslivet i arbeidet med forenkling.
- At hver ny lovendring som vedrører bedrifter skal konsekvensutredes med hensyn til administrative endringer for bedriftene.
- At næringslivet ikke skal innrapportere samme opplysninger til det offentlige mer enn én gang.
- Utvikle Altinn til å bli en samlet kommunikasjonskanal mellom næringslivet og det offentlige.
- Forenkle prosessen ved bedriftsetablering.

15.1.5. Reiseliv

Senterpartiet vil bidra til økt verdiskaping og økt lønnsomhet i reiselivsnæringa. Denne næringa er stor i Norge, og har potensial for ytterligere vekst. Dette er ei viktig næring for distriktene og kan være en stor bidragsyter til å skape nye arbeidsplasser over hele landet. Vi har gode forutsetninger for å løfte denne næringa ytterligere og utvikle næringa i samarbeid med andre næringer. Det unike norske kulturlandskapet er en viktig faktor for opplevelsen av Norge som turistmål. Senterpartiet vil fortsette satsingen på reiseliv som et nasjonalt prioritert område i næringspolitikken. God distribusjon av reiselivsopplevelser krever god kommunikasjon og infrastruktur, slik at turistene kommer fram til reisemålet.

Senterpartiet vil:

- Sikre kvaliteten på de norske reiselivsproduktene og styrke kompetansen i reiselivsnæringa.
- Skape flere helårs arbeidsplasser i næringa.
- Styrke kunnskapen om Norge som reisemål og forsterke arbeidet med merkevarebygging og markedsføring av Norge som reisemål i inn- og utland.
- Bedre koordineringen av den offentlige innsatsen på reiseliv og styrke samarbeidet med næringsaktørene.
- Stimulere til utvikling av flere reiselivsdestinasjoner.
- Arbeide for at det utvikles reiselivsarbeidsplasser i tilknytning til vernede områder. Staten skal ta ansvar for utvikling av nødvendig infrastruktur.
- Styrke satsinga på Hurtigruta og den norske kysten som turistmål.
- Føre en landbruks- og fiskeripolitikk som videreutvikler reiselivsnæringa gjennom å ta vare på kulturlandskapet og legge til rette for mat- og kulturopplevelser.

15.1.6. Maritime næringer

Den maritime næringen har stor betydning i norsk industri og næringsliv og omfatter et bredt spekter av ulike store og mindre bedrifter som både har et mangfold av tjenester og produkter.

Den norske maritime næringen er globalt ledende, konkurransedyktig ute og hjemme og er lokalisert i Norge, hovedsakelig av kompetansemessige grunner. Norske maritime bedrifter er verdensledende teknologisk. Senterpartiet vil understreke den sterke kompetansemessige avhengighet innen

næringen.

I en situasjon med økende global konkurranse er det maritime næringsmiljøet ett av de områdene der Norge har best forutsetninger for å styrke sin posisjon ytterligere, og der mulighetene for sysselsetting og verdiskaping også i framtida er lovende. Senterpartiet mener det er viktig å opprettholde en stor handelsflåte og et bredt maritimt næringsmiljø i norsk eie, med tettest mulig bånd til Norge. Derfor er partiet en forkjemper for stabile og langsiktige rammevilkår, som ikke er vesentlig forskjellig fra det vi finner i andre land.

Viktig for en slik strategi er at vi ligger foran når det gjelder å ta i bruk ny teknologi. Forholdene må for eksempel legges til rette for effektiv informasjonsutveksling og omlasting av gods i havnene.

Senterpartiet vil:

- Bruke utviklingskontrakter og utforme standarder og regler aktivt for å bidra til nyskaping i næringen.
- Miljødifferensiere skipsfartens avgifter og gebyrer.
- Satse sterkere på maritim rekruttering og kompetanseheving hos eksisterende sjøfolk.
- Sikre norske sjøfolks konkurransedyktighet gjennom nettolønn som hos sjøfolk i Europa ellers.
- Arbeide for en internasjonal beskatning av skipsfartsnæringen på sikt. En miljøskatt organisert i FN-regi er et aktuelt sted å begynne.
- Innføre verftsstøtte og garantiordninger for skipsverftene som i konkurrentland.
- Sikre skatteordninger på linje med etablert internasjonal praksis.
- Utvikle gode finansieringsordninger for maritime eksportprodukter.
- I samarbeid med næringen vurdere å etablere "møllposeordninger" for skipsverft, med sikte på å redusere overkapasiteten i næringen og samtidig beholde kompetansen i skipsbyggenæringa.
- Satse mer på rekruttering av ungdom til skipsbyggingsindustrien, gjennom aktiv rekruttering i skolene, lærlingordningene og andre stimuleringsiltak.

15.1.7. Nordområdepolitikk

Senterpartiet er svært opptatt av å videreutvikle den nordlige landsdelen. Nord-Norge har stort potensial når det gjelder næringsliv og er viktig for forvaltning av de rike naturressursene. Ikke minst er nordområdene av internasjonal betydning, og vi må sikre at landsdelen får utnyttet sitt potensial. Senterpartiet vil derfor opprette et nordområdefond for å utløse de store mulighetene for næringslivet i nord. Fondet skal utløse aktivitet knyttet til blant annet infrastruktur, lokal verdiskaping i forbindelse med aktivitet på sokkelen og reiseliv.

Senterpartiet vil at petroleumsvirksomheten i nord skal gi ringvirkninger i form av verdiskaping, velferd og sysselsetting i Nord-Norge. Det må stilles krav til at en stor andel av kompetansen og industriarbeidsplassene knyttet til petroleumsvirksomheten i nordområdene skal komme til landsdelen. Senterpartiet vil arbeide for en sterk satsing innenfor næringsutvikling og kompetansebygging for å oppnå dette.

Gjennom revisjoner av eksisterende planer, og i prosessen fram mot nye planer, er det etter Senterpartiets mening behov for å forsterke det samfunnsmessige og regionalpolitiske perspektivet. Staten må stille strengere krav til drifts- og basestrukturen hos oljeselskapene for å sikre lokale arbeidsplasser og regionale ringvirkninger i nord av oljevirkomheten. Kyst- og oljevernberedskapen i nord må styrkes på grunn av den økende russiske oljeaktiviteten i Barentshavet, og den sterke økningen i transport av olje langs kysten av Nord-Norge. I denne sammenheng må Forsvarets kapasiteter sees i sammenheng med sivile ressurser til formålet.

Senterpartiet vil:

- Opprette et nordområdefond på inntil 100 milliarder kroner.
- I forbindelse med nye utlysninger og i oppfølgingen av den petroleumsaktiviteten som er i nord, skal staten stille konsesjonskrav som sikrer at det blir reell aktivitet og ringvirkninger i den nordlige landsdelen. I dette ligger etablering av driftsorganisasjoner.
- Sikre rekruttering fra landsdelen gjennom utvikling av nordnorske utdanningstilbud for oljebransjen, der oljeindustrien mobiliseres og forpliktes til å delta i utviklingen av disse, samt benytter disse tilbudene for egne opplæringsbehov.
- Etablere et telemedisinsk senter med tanke på å tjene regionen på tvers av landegrensene.
- Styrke forskning på arktisk jordbruk.
- Styrke det regionale initiativ for havvindkraft.
- Begrense seismikk i området. Seismikkskyting skal skje i forståelse med fiskeriorganisasjonene, i samarbeid med Havforskningsinstituttet og basert på god kunnskap og konsekvensvurdering.
- Øke forskningen på seismikk og dens effekter på fisk og yngle- og gyteområder.
- Fullføre kartlegging av havområdene, spesielt rundt Bjørnøya og Svalbard.
- Styrke reiselivssatsinga i Nord-Norge.

15.1.8. Industri og anlegg

For Senterpartiet er det viktig at industrien skal ha konkurransedyktige vilkår i Norge. Industrien representerer ofte hjørnesteiner i lokalsamfunnene og står for et stort antall arbeidsplasser og verdiskaping i distriktene. For å beholde og videreutvikle den kunnskap og kompetanse bedriftene står for, er det viktig med stabile og forutsigbare rammebetingelser og et fornuftig skatte- og avgifts nivå.

I tillegg må vi gjennom kompetansetiltak og gründerpolitikk evne å skape muligheter for nye etableringer. Mangfold – fra små mekaniske verksteder til stor prosessindustri -, kompletterer hverandre på en god måte.

Industrien er bygd opp rundt tilgangen til naturressursene. Fortsatt vil naturressursene være grunnleggende for videre utvikling og drift. Gode rammevilkår for råvareleverandører samt god offentlig infrastruktur er vesentlig for å utvikle industrien videre.

Bygg- og anleggsnæringen er preget av mange små bedrifter, der mange sliter under lavkonjunktur. Denne næringen er sentral for å oppnå redusert energibruk og utslipp, og det er nødvendig med samarbeid mellom næringens ulike aktører og myndighetene for å utvikle en mer miljøvennlig utforming av bygningsmassen. Senterpartiet vil støtte næringens arbeid med kompetansebygging og innrette offentlige byggeprosjekter med sikte på å sikre stabilitet, sysselsetting og gode rammevilkår for seriøse aktører.

Senterpartiet vil:

- Ha videreutvikling av teknologikompetansen knyttet til fangst og lagring av CO₂.
- Ta i bruk gass til innenlands produksjon.
- Videreutvikle forutsigbare rammebetingelser for tilgang på kraft til industrien.
- Ha en sterk primærnæring som leverandør til næringsmiddelindustrien.
- Sørge for langsiktige og gode rammevilkår for industrien.
- Styrke satsingen på infrastruktur.

15.1.9. Flere kvinner inn i næringslivet

Kvinner er viktig for økt næringsutvikling og et bredere næringsliv i distriktene. Mye er gjort i forrige periode, men Senterpartiet vil fortsatt arbeide for å legge enda bedre til rette for at kvinner kan starte bedrifter og skape sine egne arbeidsplasser. Vi skal sørge for at vi oppnår målet om 40 prosent andel kvinnelige etablerere innen 2013.

Senterpartiet vil:

- Videreføre og fornye handlingsplanen for kvinnelige etablerere med nye tiltak.
- Sikre at en større andel av alle midler til næringsutvikling går til kvinner.
- Etablere møteplasser for kvinnelige etablerere.
- Bidra til informasjons- og inspirasjonsutveksling mellom virkemiddelaktørene, fylkeskommunene og kommunene

15.2. Ny giv for norsk landbruksproduksjon

15.2.1. Mat til en økende befolkning

Norsk landbruk skal først og fremst være Norges bidrag til en global matvaresikkerhet. I dag importerer vi mer enn halvparten av all mat vi spiser og importen er økende i en verden der stadig flere sulter. For å fø en fortsatt voksende befolkning i verden må jordbruksproduksjonen økes kontinuerlig. Økningen må skje på en måte som ikke forsterker miljø- og klimaproblemene. I en slik situasjon er det avgjørende at alle land tar vare på og utnytter sitt jordbruksareal. Gjennom å øke jordbruksarealene og å utnytte våre naturressurser skal vi snu denne utviklingen ved å ta vår del av ansvaret for å sikre verdens matproduksjon. Dette krever et variert og allsidig landbruk i hele landet.

Landbruket har også mange andre viktige oppgaver: Norsk landbruk skal være et langsiktig og bærekraftig landbruk som tar miljøutfordringen på alvor. Norsk landbruk skal bidra til produksjon av fornybar bioenergi på ressurser og arealer som ikke er egnet til matproduksjon. Norsk landbruk skal dekke norske forbrukeres ønske om mangfold og variasjon og i tillegg tilby matspesialiteter til et internasjonalt marked. Norsk landbruk skal også tilby varer og tjenester ut over tradisjonelle landbruksprodukter. Norsk landbruk skal bidra til at hele landet utnyttes til verdiskaping og velferdsutvikling. Norsk landbruk skal ta vare på århundres kultur og tradisjoner gjennom aktiv næringsutøvelse og gi norsk reiselivsnæring fortrinn i en internasjonal konkurranse.

Vi må opprettholde og styrke landbrukets produksjon av andre velferdsgoder. Vedlikehold av kulturlandskap, produksjon av reiselivsprodukter og av tjenester rettet mot helsesektoren og skoleverket må stimuleres. Dette er tjenester og verdier som er viktige for samfunnet for øvrig. De gir næringen bred legitimitet og næringsutøvere nye muligheter for meningsfull drift og et styrket inntektsgrunnlag. Denne erkjennelsen vil bety en ny giv for norsk landbruk.

Norsk landbruks viktigste oppgave framover er å produsere trygg og ren mat og gjennom dette sikre at Norge tar sin del av ansvaret for internasjonal matvaresikkerhet. Norsk landbruk har ulemper knyttet til klima og arrondering som gjør at en i en normalsituasjon ikke kan konkurrere prismessig med de store eksportlandene. For å opprettholde og videreutvikle vår landbruksproduksjon er det avgjørende at vi beholder et sterkt importvern.

Det norske landbruket produserer varer til et skjermet nasjonalt marked. Landbrukspolitikken må derfor i all hovedsak være basert på nasjonale ordninger og nasjonale retningslinjer. Norges Bondelag og Norsk Bonde- og Småbrukarlag har en avtalefestet rett til å forhandle om næringsrammevilkår. En nasjonal landbrukspolitikk utarbeidet i nært samarbeid med næringsutøverne gir

det beste grunnlaget for en målrettet og effektiv næringspolitikk. Både myndigheter og næringen må ha høy beredskap i forhold til endringer i internasjonale rammebetingelser.

Senterpartiet vil:

- At hovedtrekkene i landbrukspolitikken må utformes gjennom nasjonale ordninger.
- Bruke markedet og prismekanismen aktivt for å sikre at landbrukets produksjon blir stor nok til å dekke etterspørselen i Norge.
- Opprettholde jordbruksavtalesystemet og et tett samarbeid mellom staten og næringsorganisasjonene.
- Opprettholde et sterkt importvern.
- Etablere ett års beredskapslager for matkorn.

15.2.2. Stopp nedbygging og gjengroing

En avgjørende forutsetning for norsk matproduksjon er at de arealene vi har i dag sikres for å danne grunnlag for at norsk landbruk også i framtida kan produsere mat til egen befolkning, opprettholde levende bygder og et rikt kulturlandskap. Bare tre prosent av Norges areal er dyrket mark, og dette forplikter oss til en aktiv bruk av virkemidler for å hindre at jorda går tapt i gjengroing og nedbygging. Stadig omdisponeres store arealer til samferdsel, næringsbygg og boligformål, på tross av et uttalt mål om det motsatte. Dyrket mark er en ikke-fornybar ressurs som ikke lar seg erstatte. Ikke bare er dyrket mark en avgjørende ressurs for matproduksjon; landskapet forringes også kraftig av nedbygging. Det er knyttet stor usikkerhet til hvor stort omfanget av omdisponeringen er, og det er viktig å sikre et godt tallgrunnlag for dokumentasjon og status over utbyggingen.

Marginale jordbruksarealer går ut av drift, ettersom vi får færre beitedyr og mer rovvilt. Resultatet er redusert produksjonsevne og forringelse av kulturlandskapet. Senterpartiet kan ikke akseptere at mark som det har tatt generasjoner å dyrke opp, gror igjen i løpet av få tiår. Landbruket må sikres tilstrekkelige rammebetingelser, gjennom en differensiert virkemiddelbruk, slik at også de marginale arealene holdes i drift. Når verdens matvarelagre minker, og klimaendringene gjør matproduksjonen mer ustabil, må vi sørge for at ikke jorda bygges ned eller gror igjen. Slik skal Norge også i framtida ha forutsetninger for egen matproduksjon. Rønvikjordene i Bodø er med sine 1 300 dekar dyrket matjord et eksempel på landbruksareal som må vernes til matproduksjon.

Senterpartiet vil:

- Føre en restriktiv jordvernpolitikk med sterke begrensninger og føringer for omdisponering av dyrka mark. Hjemle varig vern av dyrka jord gjennom jordloven.
- Sikre lønnsom drift også på mer marginale jordbruksareal gjennom differensierte virkemiddel. Gi økt stimulans til beiting for å høste fôrressursene i utmarka og bevare kulturlandskapet.
- Hindre tap av formell eller reell beiterett i utmark som følge av rovviltpolitikken.
- Opprette et eget finansieringsfond for bruk til landskapspleie.
- Innføre statstilskudd til nydyrking til jord.
- Utrede ordninger som reduserer nedbygging av dyrket mark som for eksempel avgift på omdisponering av matjord.
- At bevaring av matjord skal være et viktigere hensyn ved utbygging av infrastruktur.

15.2.3. Økt lønnsomhet

Mulighet til gode inntekter for dyktige bønder er avgjørende for framtida til landbruksnæringen. Uten tilstrekkelig lønnsomhet er det verken mulig å opprettholde produksjonen eller oppfylle andre landbrukspolitiske mål. Senterpartiet vil arbeide aktivt for å sikre landbruksnæringen rammevilkår

som gjør næringa til en attraktiv arbeidsplass. Dette forutsetter at næringsutøverne i landbruket har samme mulighet til inntekt og velferdsordninger som andre grupper i samfunnet.

Et moderne landbruk er kapitalkrevende og det er et løpende behov for å investere. Investeringer må i hovedsak sikres gjennom en vesentlig bedring av lønnsomheten i næringa. Tilpasningen i jordbruket styres i hovedsak gjennom prisuttak på jordbruksproduktene og overføring av midler over statsbudsjettet. Pris skal sikre volum, mens budsjettstøtte hovedsakelig skal sikre fordeling og ressursutnyttelse. Familiebruk skal prioriteres og tilskuddsordningene skal ikke stimulere til overproduksjon. Kvoteordningen for melk er viktig for å unngå inntektspressende overproduksjon.

Samdrift er en av flere mulige samarbeidsløsninger i jordbruket. Samdrifter i melkeproduksjon skal ha samme vilkår som enkeltbruk av samme driftsomsfang. Hvorvidt produksjonen drives som samdrift med flere eiere eller drives av en enkeltperson skal ikke påvirke kvote eller tilskuddsutbetaling. Senterpartiet ser med uro på at en stadig større del av produksjonen sentraliseres, mens andre områder marginaliseres. Senterpartiet vil føre en mer aktiv politikk for å bedre lønnsomheten i de marginale områdene. Senterpartiet vil holde et aktivt øye med den økonomiske utviklingen hos dem som har investert under andre statlige forutsetninger.

Gartneri- og hagebruksnæringen er en viktig del av det norske landbruket og representerer et vesentlig bidrag til verdiskapingen. Næringen er ikke minst en viktig faktor i distriktslandbruket. Det er viktig å sikre tilstrekkelige ressurser til effektive kontrolltiltak både ved import og i norsk produksjon for å hindre at norsk plantehelse svekkes. For Senterpartiet er det et mål å opprettholde og videreutvikle den nasjonale verdiskapingen og produksjonen knyttet til denne virksomheten. Det er spesielt viktig at næringa stimuleres til offensive tilpasninger til klimautfordringene gjennom økt bruk av fornybar energi.

Senterpartiet vil redusere avgiftsbelastningen på næringen og arbeide for en forenkling i forhold til det regelverket landbruket må forholde seg til.

Jordbrukets mulighet til å regulere jordbruksmarkedene er avgjørende for å opprettholde lønnsomheten i perioder med svingende produksjon og etterspørsel. Senterpartiet legger vekt på å videreføre en samvirkebasert markedsregulering.

Senterpartiet vil:

- Styrke inntektsmulighetene kraftig for alle yrkesutøvere i jordbruket.
- Fortsatt bruke skatt aktivt for å styrke økonomien i jordbruket.
- Øke avskrivningssatsen for landbruksbygg.
- Sikre jordbrukets rett til – og ansvar for – markedsreguleringen. Matvaremarkedet må organiseres slik at primærprodusentenes markedsrett styrkes.
- Gi skattefradrag ved avsetning av lønns- og næringsinntekt i fond til kjøp av gårdsbruk, eller investeringer i bygninger og jord gjennom nedskrivning av kostpris.
- Gjeninnføre fradragsrett for vedlikehold av våningshus.
- Beskatte gevinst ved salg av gårdsbruk på samme måte som gevinst ved salg av bolighus for å bidra til økt omsetning på landbrukseiendommer.
- At grunneiers mulighet til å utnytte jakt og fiskerett som næringsgrunnlag ikke skal begrenses av unødvendige regler, kontroll eller prisregulering.
- At gartneri- og hagebruksnæringen må sikres energi til konkurransedyktig pris.
- At bøndene må sikres muligheter for ferie og fritid på linje med andre yrkesgrupper. Velferdsordningene i landbruket må utvikles og forbedres og avløserordningen styrkes.

15.2.4. Miljøvennlig landbruk

Miljø- og klimautfordringene blir stadig tydeligere. Landbrukets viktigste rolle i klimapolitikken er å dekke befolkningens behov for mat. Landbruket har likevel også et ansvar for å utvikle seg i stadig mer bærekraftig retning. En bred oppslutning om norsk landbruk baseres på at landbruket selv aktivt arbeider for å begrense negative miljøkonsekvenser. Landbruket har også en viktig rolle for å frambringe miljøvennlig og fornybar bioenergi med utgangspunkt i de arealer og ressurser som ikke er egnet til matproduksjon. Denne rollen vil bli tydeligere framover.

Forbrukerne må også ha tillit til at norsk mat er produsert med helse- og miljøvennlige metoder og med hensyn til dyrenes velferd. Senterpartiet vil støtte tiltak som fører til at dyr kan leve mest mulig i samsvar med sin naturlige atferd og sine biologiske behov. Senterpartiet vil bekjempe dyremishandling.

Senterpartiet vil:

- Øke mat- og fôrproduksjon basert på norske ressurser for å redusere behovet for transport av importerte varer.
- Stimulere miljøvennlige driftsformer. Dreining av drifta i mer miljøvennlig retning skal gi en tydelig bedring av lønnsomheten. Kunnskapsformidlingen om økologiske driftsformer må styrkes og kompetanse om miljøvennlig drift må overføres til hele jordbruket slik at jordas fruktbarhet forbedres.
- Støtte utvikling og utprøving av teknologi som kan gi miljøgevinster i landbruket.
- Målrette bevilgningene over statsbudsjettet for å oppfylle mål om miljøvennlig produksjonsmåte, ressursbruk, produksjonsfordeling og andre fordelingspolitiske målsettinger.
- At regionale og lokale miljøvirkemidler over jordbruksavtalen skal gå til landbruksvirksomhet. Effektiviteten ved forvaltningen av midlene må forbedres.
- Støtte opp under produksjon av bioenergi basert på ressurser og arealer som ikke kan nyttes til matproduksjon.

15.2.5. Sikre matmangfold og spre matglede

En mangfoldig matproduksjon gir både økt matglede for forbrukerne og nye inntektsmuligheter for landbruket. Mat og mattradisjoner er også en viktig formidler av norsk kultur og bidrar til å styrke vår identitet. Senterpartiet vil oppmuntre til nisjeproduksjon og salg av gårdsmat med mindre byråkrati.

Senterpartiet vil:

- Sikre lokale mattradisjoner og utvikling av nisjeprodukter for å øke verdiskapingen i bygdesamfunn.
- Ha statlig finansiering av tilsyn, prøvetaking, kontroll og godkjenning for småskala matproduksjon i en oppbyggingsperiode.
- Oppmuntre til samarbeidsordninger for salg av gårdsmat direkte til forbruker, til utnyttelse av utmarksressurser og til kulturlandskapspleie.

15.2.6. Ta hele landet i bruk

Landbruket har en avgjørende rolle for å sikre bosetting og verdiskaping i hele landet. Samtidig er utnyttelse av hele landet en forutsetning for at landbruket skal kunne oppfylle produksjonsmål på en miljøvennlig måte. Landbruk er en viktig lokaliseringsfaktor for næringsvirksomhet. Ønsket om å drive landbruk er også en viktig drivkraft for mange unge som flytter tilbake til bygda etter endt utdanning.

Senterpartiet ønsker å utnytte landbruket aktivt i distriktpolitikken. Den regionale arbeidsdelingen i kanaliseringspolitikken må videreføres. Fraktordningene og prisnedskrivningstilskudd på korn sikrer noenlunde samme vilkår for produsenter i ulike deler av landet og er viktig for å opprettholde lønnsomheten i utkantene.

Norsk jordbruk er – og vil bli – et småskala landbruk i europeisk målestokk. Store deler av landet har en topografi som ikke gjør det mulig med stordrift. For å opprettholde driften på disse arealene er det avgjørende med differensierte virkemidler som sikrer lønnsomhet også på mindre driftsenheter. I andre deler av landet ligger det fortsatt til rette for effektivisering. Teknologisk utvikling gir effektivisering og redusert arbeidsforbruk, men gjør samtidig disse enhetene stadig mer kapitalavhengige og sårbare for økte kapitalkostnader eller prissvingninger

Senterpartiet ønsker en mangfoldig bruksstruktur med både heltids- og deltidsbruk i kombinasjon med tilleggsnæringer eller arbeid utenom bruket.

Viktige virkemidler i en helhetlig landbrukspolitikk som har som mål å ha et levedyktig landbruk over hele landet, er å sikre den private eiendomsretten og sikre bosetting. Utmarksarealene er en del av produksjonsgrunnet i bygdene. Grunneiernes eiendomsrett og forvalteransvar skal ligge fast. Jorda skal drives. Den som eier jord har en klar forpliktelse til at arealene utnyttes, og jorda eller ressursene skal eies lokalt. Lokalt eierskap gir best sikkerhet for at jorda benyttes til lokalsamfunnets beste, det gir mindre konflikter og bidrar til at en større del av verdiskapningen forblir lokalt. Lovverket må brukes aktivt for å oppnå målene.

Senterpartiet vil:

- Føre en aktiv strukturpolitikk, spesielt i områder hvor landbruket er avgjørende for bosettingen.
- Opprettholde den regionale arbeidsdelingen gjennom kanaliseringspolitikken, og sikre rammebetingelsene for de områdene i landet som bare kan dyrke gras.
- Styrke ordninger for utjevning av fraktkostnader.
- Differensiere tilskuddsordninger og forsterke innsatsen i de områder som er truet av nedlegging.
- Øke innsatsen for bosetting gjennom distriktdifferensiert driftstillegg.
- Sette en øvre grense for hvor store samlede tilskudd som kan tilføres det enkelte bruk.
- Fastholde konsesjonsgrensene i fjørfe- og svineproduksjon for å motvirke overproduksjon.
- Sikre utvikling av tilleggsnæringer til erstatning for de arbeidsplassene som forsvinner fra primærlandbruket.
- Ha en streng praktisering av boplikt og driveplikt.
- At eiendomsretten til jord og skog fortsatt skal være personlig.
- Opprettholde hovedelementene i odelsloven for å sikre at ressursene blir forvaltet i et langsiktig perspektiv.
- Opprettholde prisreguleringsbestemmelsene ved salg av landbrukseiendom.
- Gjøre det enklere å fradele hus og tomter fra landbrukseiendommer utenom pressområder og dyrka mark.

15.2.7. God skogskjøtsel er godt miljøvern

Skogbruket og foredlingsindustrien i tilknytning til dette er en av Norges viktigste eksportnæringer. Det er et stort potensial for ytterligere avvikning og verdiskaping i norske skoger, særlig i forbindelse med utvikling av fornybar energi. Aktivt skogbruk er et viktig klimatiltak på grunn av skogens binding av CO₂, og må verdsettes økonomisk og inngå som et virkemiddel i klimapolitikken.

Det tar hundre år å bygge opp en skog, slik at alle generasjoner framover kan høste et likeverdig utbytte av skogens ulike verdier. Det skal imidlertid til bare noen få år uten tilstrekkelige investeringer i skogen, før det sterkt reduserer det potensielle utbyttet for framtidige generasjoner. Fordi avkastningen av investeringer i skogen kommer flere generasjoner fram i tid, holder det ikke alene å legge privatøkonomiske prinsipper til grunn. Det må være en nasjonal interesse å bidra til å gjennomføre investeringer som er samfunnsøkonomisk lønnsomme, som f.eks. planting og ungskogpleie. Senterpartiet vil gjeninnføre offentlige tilskudd til planting og intensivere arbeidet med ungskogpleie og tynning.

Mye av den hogstmodne skogen befinner seg på de små skogeiendommene. Som et målrettet virkemiddel for å stimulere til økt aktivitet på de minste eiendommene vil Senterpartiet innføre et skogbruksfradrag i ligninga. Videre bør det settes i gang et arbeid for utvikling av samdrift og samarbeidsløsninger i skogbruket. Det er en utfordring ved bygging av skogsbilveger at disse defineres som tyngre tekniske inngrep innenfor arealbetegnelsen "inngrepsfrie områder". Definisjonen må tilpasses slik at det ikke begrenser ønsket aktivitet i skogen.

Store arealer og ressurser ligger i et vanskelig tilgjengelig eller bratt terreng. Det er avgjørende for å opprettholde et tilstrekkelig avvirkningsnivå i skogen at disse områdene kan hogges. Dette krever kompetansetilbud for entreprenører og drivere og økte ressurser til veiplanlegging og veibygging.

Skogbruket har tradisjonelt vært en produksjonsorientert næring med fokus på volum og med liten bearbeidingsgrad for mange produkter. Framtidas skogbruk bør i større grad tuftes på hvilke muligheter som ligger i økt bearbeidingsgrad, nye produkter og nye markeder. Norge har biologiske muligheter til på sikt å doble næringas omfang. Det er viktig å videreutvikle og bevare de skogfaglige utdanningsløpene for å ivareta dette, og rekrutteringen til næringen i framtida. For å videreutvikle skogindustrien ønsker Senterpartiet en målrettet satsing som kombinerer lønnsomhet, miljøhensyn og framtidig ressursgrunnlag.

Jakt, fiske og andre former for opplevelsesproduksjon må utvikles i samarbeid med andre næringer innen bygdeturisme. Friluftsliv i utmarksområdene må ved samarbeid og kontrolltiltak legges til rette slik at flest mulig får del i naturopplevelsene. Senterpartiet er positiv til omleggingen til lokal forvaltning av vilt- og fiskeressursene, og til arbeidet med å gi utmarksressursene økt næringsmessig betydning.

Senterpartiet vil:

- Øke støtten til langsiktige investeringer i skogkultur og skogsveier.
- Styrke tilskuddet til skogplanting.
- Utvide ordningen med skogavgift.
- Ha en målrettet satsing for å videreutvikle skogindustrien.
- At skogbruksloven fortsatt skal være en næringslov der «frihet under ansvar» skal være det bærende prinsippet.
- Videreføre en makeskifteordning med sikte på bruk av statens skoger og kjøp av private skogarealer til makeskifte.
- Gjeninnføre "fiskefond" til kultivering av fiskevann og elver.

15.3. Marine næringer – fiskeri og havbruk

15.3.1. Bærekraftig forvaltning og fordeling av fisk og arealer

Fiskeriressursene er en fornybar og evigvarende ressurs ved langsiktig høsting og forvaltning. Våre kyst- og havområder er viktige for å sikre mat og for å skape verdier. Det ligger fortsatt store og

langsiktige verdiskapingsmuligheter knyttet til de marine næringer, forutsatt at vi er i stand til å forvalte våre ressurser, hav og kystareal på en fornuftig måte. Både gjennom internasjonale avtaler og nasjonal forvaltning må det legges vekt på langsiktig høsting av ressursene. Gjennom lovverket skal fellesskapet sikres styring og kontroll over ressurser som fisken i havet, marine organismer og oppdrettede arter. Norge skal fortsatt være et foregangsland når det gjelder samarbeid med andre kyststater og FN, for å få klare rettsregler og god forvaltning av kyst- og havområdene.

I en situasjon der enkelte fiskebestander er sterkt redusert, og hav- og kystområdene er intensivt utnyttet og belastet både av offshorenæringer, skipsfart og annen virksomhet, er det viktig å videreutvikle tiltak for å verne sårbare havmiljø, sikre oppvekstområder for ungfisk, og ta vare på det biologiske mangfoldet i havet og langs kysten. Senterpartiet vil skjerme sårbare gyteområder for petroleumsvirksomhet og ha strenge bestemmelser for seismisk aktivitet.

Vi må legge til grunn fangst- og foredlingsprinsipper som tilfredsstillende internasjonale konsumenters krav om kvalitet og høyeste etiske standard i fangst og produksjon av mat. For å sikre Norges rolle som kyststat og forvalter av store fiskeressurser, er det behov for et sterkere forsknings- og utviklingsarbeid innen bestands- og ressursutvikling. Videre må det arbeides for å ta vare på fiskerikompetansen som er utviklet gjennom generasjoner.

Senterpartiet vil:

- Fastsette totalkvoter for de ulike fiskeriene over lengre perioder med hensyn til mål om en langsiktig høsting av ressursene.
- Sikre et fiske med redskaper som best ivaretar en bærekraftig ressursforvaltning, slik som passive og selektive redskaper.
- Videreføre tidsbegrensede vernesoner for ungfisk og i større grad verne viktige gyteområder for skadelig aktivitet.
- Gjennom økte økonomiske virkemidler stimulere til økt høsting og fangst på bestandene av sel og hval, for igjen å kunne øke bestandene av matfisk og ta vare på norske fangsttradisjoner og fangstmiljø.
- Redusere utbredelsen av kongekrabbe langs kysten.
- Legge til rette for økt fangst av taskekrabbe etter hvert som bestanden sprer seg nordover og ha økt markedsføring av produktene.
- Forby bunntråling på korallrev.
- Opprettholde forbudet mot utkast av fangst.
- Styrke Kystvakta og kystberedskapen. Ansvar for sjøsikkerhet må samordnes bedre.
- Innføre soner for skipstrafikken som overvåkes av Kystvakta i farvann med stor fiskeriaktivitet og stor trafikk. Seilingsleder for oljetransporter må legges lenger fra kysten.
- Øke ressurser til havforskning og bidra til videreutvikling av samarbeidet mellom forskningsmiljøer, Kystvakta og fiskere for å skaffe bedre kunnskap om bestandsutvikling.
- Øke forskningsinnsatsen på konsekvenser av seismikkundersøkelser og forby seismisk aktivitet i gytetida i viktige gyteområder, blant annet for torsk, sei og sild.
- Klimapolitiske vurderinger ved energibruk og utslipp tillegges større vekt i fornyelsen av flåten.

15.3.2. Balansert strukturutvikling i fiskeflåte og fiskeindustri

Senterpartiet ønsker en variert fiskeflåte, med kystflåten som bærebjelke. Dersom verdiskapingen skal komme hele kysten til gode, må vi ha en variert fiskeflåte. Det skal være plass til både små og store fartøy og en struktur som i helhet ivaretar kystbosetting, arbeidsplasser og fiskeindustri. Fiskeri- og havbrukspolitikken må utformes slik at den både kan bidra til å sikre lønnsomme bedrifter, konkurransedyktighet og økt markedsfokus og dessuten ivareta distriktpolitiske målsettinger om

arbeidsplasser og bosetting. Senterpartiet vil arbeide for lokalt eierskap og en desentralisert struktur med mange små og mellomstore enheter. Både kyst- og havfiskeflåten har et samfunnsansvar for bosetting og sysselsetting langs kysten. Dette krever politisk styring av rettigheter til fiskeriavhengige distrikter, og ikke til de aktører som markedet peker ut. Senterpartiet ønsker å styrke fiskeindustriens tilgang på råstoff ved en jevnere levering av fangst gjennom året og en innskjerping av leveringsplikten. Det må etableres ordninger som sikrer fiskerne markedspris for levert fisk ved bruk av leveringsplikten. Både råfiskloven og deltakerloven er sentrale forutsetninger for lokalt eierskap, stabilitet og forutsigbarhet, og bidrar til å sikre lønnsomhet og en differensiert og fiskereid flåte.

Distriktskvoteordningen bør ikke videreføres, men for å stimulere til et større høstfiske må ei ordning med bifangst vurderes. Endringene må ikke føre til omfordelinger mellom gruppene eller landsdeler.

Fiskeressursene tilhører det norske folk i fellesskap. Ingen enkeltpersoner eller enkeltsselskaper kan gis evigvarende og eksklusive rettigheter til å høste av disse ressursene, mens andre stenges ute fra å delta i fisket. Ut fra dette bør retningslinjene for forvaltning av fiskeriene utformes og praktiseres. Det må være stabilitet og forutsigbarhet i kvotefordelingen, og en politisk styring av kvotene for å sikre bosetting i mange små kystsamfunn, og for å sikre rekruttering til næringa.

Senterpartiet vil:

- Opprettholde råfiskloven og deltakerloven.
- Sikre en variert og framtidrettet fiskeflåte med hovedvekt på kystflåten og konvensjonelle redskaper, nært knyttet til øvrig virksomhet langs kysten.
- Sikre samme vilkår for aktive eiere innen fiskeri og havbruk. Motvirke havfiskeflåtens oppkjøp av kystfiskefartøyer, for å sikre desentralisert eierskap langs kysten
- Tildele større andeler av totalkvotene til kystflåten over tid.
- Sikre en desentralisert mottaksstruktur gjennom å sette av midler over statsbudsjettet til føringsordninger og mottaksstasjoner der det ikke er andre alternativer for levering.
- Evaluere den innførte strukturkvoteordningen, og ikke åpne for ytterligere sammenslåing av kvoter og rettigheter
- Vurdere kondemneringsordningen for fiskefartøyer ut fra gjeldende situasjon.
- Ha faste årlige fartøyskvoter i de fleste viktige fiskeri.
- Åpne for kvoteoverføringer fra ett år til et annet, for eksempel 10 prosent, for å skape større fleksibilitet i fangst og jevnere leveringsmønster både i kyst- og havfiskeflåten.
- Åpne for nyrekruttering i kystflåten, gjennom støttelån til ungdom som ønsker å være båteiere. Dette må også gjelde ved kjøp av deler av fiskefartøy.
- Innføre rekrutteringskvoter for unge som vil inn i næringa.
- Opplæringskvoter må tas av forskningskvotene som Norge har tilgjengelig. Kvotene innen hvitfiskektoren til opplæring må være så store at opplæringa har et faktisk innhold.
- Videreføre sikkerhetsopplæringen for fiskere.
- At ordningen med kjøp av fiskerettigheter vurderes avviklet uten at det medfører tap for personer som har kjøpt slike, ved at de tildeles skattemessig avskrivning av verdien av rettigheter over 10 - 15 år.

15.3.3. Langsiktig balanse i produksjonen av oppdrettsfisk

Senterpartiet mener at oppdrettsnæringa har store muligheter for økt verdiskaping og eksport, forutsatt at man beholder lokalt og nasjonalt eierskap, initiativet i forhold til markedsadgang, muligheten til oppdrett på nye arter og større grad av videreforedling. Senterpartiet ønsker å videreutvikle en voksende oppdrettsnæring som produserer høykvalitet sjømat.

Senterpartiet vil arbeide for å sikre næringen tilstrekkelig med egnede arealer til å drive oppdrett langs kysten, samtidig som kravene til en miljøvennlig oppdrettsvirksomhet må stå fast. Prinsippet om vern gjennom bruk må også gjelde oppdrettsnæringen. For å få en miljøvennlig produksjon, må næringa være spredd langs hele kysten.

For å sikre langsiktig verdiskaping og stabilitet i forholdet mellom produksjon og marked, er det viktig at myndighetene fortsatt kan sette grenser for den totale produksjonen. En styrt utvikling gir også rom for nyrekruttering og nyetableringer i oppdrettsnæringen.

Senterpartiet vil:

- Prioritere lokal tilknytning for eiere innen fiskeri og havbruk.
- At når det ligger til rette for det, må Mattilsynet og Fiskeridirektoratet legge inn buffere i kystsonen som kan virke som effektive sperrer mot sykdomsspredning.
- At for å redusere omfanget og risiko ved eventuelle havari, må det snarest settes maksimalgrenser for merdenes størrelse.
- At en erstatningsordning for sanering av anlegg ved alvorlige sykdommer bør innføres i samarbeid med næringen. Erstatningen skal være et spleiselag mellom aktørene, staten og forsikringsselskap.
- Innføre krav til rutiner ved oppdrettsanlegg, og sette maksimal grense for antall kg biomasse i hver merd med tanke på risiko ved rømning.
- Gå i mot fusjoner mellom store selskap som tar opp mer enn 15 prosent av konsesjonene.
- At negative miljøpåvirkninger i oppdrettsnæringa må minimaliseres gjennom kontrolltiltak.

15.3.4. Utvikling og markedsføring – styrking av konkurranseevnen

Fiskeriforvaltningen skal være effektiv, samtidig som byråkratiet knyttet til næringen må reduseres. Forvaltningen må være seg bevisst sin oppgave som veiledere, basert på en desentralisert forvaltningsstruktur, overfor de som arbeider innenfor næringen. Utvikling av teknologi og nye produkter, samt å sikre markedsadgang, er viktige nasjonale virkemidler for å styrke den internasjonale konkurranseevnen.

Senterpartiet vil fortsatt arbeide for å forenkle lover og regler, fjerne unødig byråkrati og regelverk og redusere avgiftsnivået i næringen, slik at næringen samlet sett står sterkere i konkurransen på markedene.

Verdiskaping basert på førsteklasses sjømat forutsetter en desentralisert produksjonsstruktur. Dette representerer nye muligheter for konkurransedyktige og markedsorienterte konsepter i de små og mellomstore fiskerihavnene langs kysten. Gode fiskerihavner er en forutsetning for økt verdiskaping og foredling av råstoff, og et godt transporttilbud må på plass for sikre levering av ferske produkter.

Senterpartiet vil:

- Innføre en nasjonal, eventuelt internasjonal merkeordning, i samarbeid med FN, som dokumenterer at fisken er fanget på bærekraftig måte og ikke truer bestanden.
- Stimulere til et bredt innenlandsk kvalitets- og markedsføringsarbeid for å øke forbruket av fiskeprodukter i hjemmemarkedet.
- Videreføre og styrke verdiskapingsprogrammet for fisk.
- Øke bevilgningene til fiskerihavneanlegg, havner og farleder og sørge for god koordinering opp mot logistikknutepunkter.
- Satse på forskning og utvikling for å sikre bedre utnyttelse og bruk av biprodukt og "avfall" fra fiskerisektoren.

- Oppmuntre til investeringer gjennom skattesystemet som gir større grad av foredling og bearbeiding av norsk fisk i Norge.
- Avvikle årsgebyret for at fiskefartøy skal kunne stå i merkeregisteret og årsgebyret for lokaliteter i oppdrettsnæringa.
- Gå imot innføring av "kontrollavgift" i fiskeri- og havbruksnæringa.
- Gjennomgå Mattilsynets rutiner med sikte på å sikre større smidighet og større kunnskap om utfordringene i fiskeri og oppdrett.
- Sørge for en forsiktig økning på oppdrettsproduksjonen av de aktuelle fiskearter, slik at en ikke går raskere fram enn det markedsveksten tilsier.
- Øke bevilgningene til forskning på akvatiske sykdommer betydelig for å sikre god dyrehelse, norsk fisks gode renommé på verdensmarkedet og arbeidsplasser.

16. Energi og klima

Mål

Senterpartiet skal vere leiande i arbeidet med å føre Noreg frå det fossile til det fornybare energisamfunnet. Viktige målsetjingar for politikkkutforminga må vere å redusere energiforbruket og produsere meir rein energi, å erstatte fossil energi med fornybar energi og å bruke energien meir effektivt enn i dag. Teknologitviking i skjeringspunktet mellom miljø og energi bør gjerast til ei av føremonene til Noreg.

Energiressursane i Noreg skal forvaltast på ein berekraftig måte. Olje- og gassressursane skal utvinnast, men på ein mest mogeleg klimavennleg måte. Vi ønskjer reduksjon i utvinningstempoet. Vi vil nytte dei store vasskraftressursane våre enda betre, og vi vil ha ein vesentleg auke i bruken av nye fornybare energikjelder. Vi vil vere pådrivarar for å utvikle teknologi for meir miljøvennleg energiproduksjon frå fornybare energiberarar.

Staten skal halde fram med å ta eigardelar på norsk sokkel. Vi vil framleis ha nasjonalt og lokal offentleg eigarskap til vasskraftressursane. Noreg skal halde fast på heimfallsretten. Fornybar energi skal vere Noreg sitt verkty i den globale klimadugnaden.

Energiressursane skal forvaltast på ein slik måte at det skapar næringsutvikling og arbeidsplassar i heile Noreg. Senterpartiet vil ha større grad av ilandføring frå nye olje- og gassfelt og stille tydelegare krav om lokale ringverknader i form av arbeidsplassar og kompetanseutvikling. Nettleia på straum skal utjammast over heile landet. Satsing på bioenergi, solenergi, vatn, vind og bølgekraft er viktige næringer som kan gje lokale ringverknader. Vasskraft er ein lokal ressurs og Senterpartiet ønskjer å fremje næringsutvikling nær produksjonsstaden.

16.1. Senterpartiet tek klimatrugsmålet på alvor

Senterpartiet meiner at klimaendringane er den største utfordringa verda står overfor. Det er brei vitskapleg semje om at vi kan vente oss global temperatúrauke, heving av havnivået, endring i nedbørsmønster og vindsystem, tap av biologisk mangfald og forverra levekår, særleg i den fattige delen av verda. 70 prosent av klimagassutsleppa globalt kjem frå energiproduksjon og energibruk. Redusert energibruk er derfor ein svært viktig del av løysinga på klimaproblemet. For å stabilisere klimaet må dei globale utsleppa reduserast med 60–80 prosent innan 2050, i følgje klimapanelet til FN. Alvoret i situasjonen krev nytenking og handling – lokalt, nasjonalt og globalt. I nasjonal, regional og kommunal planlegging må det derfor takast omsyn til klimaendringane vi har framfor oss og naudsynte endringar må gjerast i lovverket. Førebuing for naturkatastrofar og ulukker må samordnast og styrkjast. Erstatningsordningar må gjennomgåast og ansvar må tydeleggjerast.

Skogbruket og jordbruket skal spele ei sentral rolle i klimapolitisk samanheng, da evna til skogen og jorda til å absorbere og lagre CO₂ må vektleggjast sterkare. Verkemiddel og drift må vareta dette. Det må satsast meir både på skogskjøtsel for å byggje opp meir tremasse, og på større bruksområde av tre og treprodukt i mange ulike samanhengar. Byggjemateriale i tre bør i størst mogeleg grad erstatte byggjemateriale som gjev ein dårlegare CO₂-rekneskap, utan at det går på kostnad av andre tungtvegande omsyn som branntryggleik og konstruksjonstekniske tilhøve. Det bør elles opnast for at skogbruket kan omfattast av CO₂-kvotesal, dersom slikt kvotesal kan utviklast innanfor ramma av eit

berekraftig system.

16.1.1. Noreg må ta sin del av ansvaret

Alle land kan med rette hevde at utsleppet deira berre utgjør ein mindre del av den totale utsleppsmengda i verda. Derfor er det viktig at det blir framforhandla ambisiøse og langsiktige internasjonale klimaavtalar. For å lukkast med dette er det avgjerande at velstående land som Noreg er villige til å medverke, og at vi viser vilje til handling også på heimebane. Noreg har som oljenasjon eit stort ansvar for klimaproblemet. Samtidig har vi gode høve til å medverke med tiltak og ny teknologiutvikling som vil bringe verda nærmare ei klimaløysing. Vi har kompetanse og økonomisk handlefridom som gjer oss eigna til å ta på oss eit leiaransvar. Noreg forvaltar dessutan vesentlege ressursar som fornybar energi, veksande skogressursar, store land- og kystareal og reint vatn som gjev rikt høve til å medverke globalt.

16.1.2. Internasjonal klimapolitikk

Arbeidet mot global oppvarming er avhengig av internasjonale avtalar for å lukkast. Det internasjonale klimasamarbeidet må vere:

- **breiare:** Alle viktige utsleppsland og utsleppskjelder må vere omfatta.
- **djupare:** Landa må forplikte seg til dei utsleppskutta som er naudsynte for å unngå ein temperaturauke på to gradar.
- **lengre:** Ein må ha eit langsiktig perspektiv, helst over fleire tiår, for å gje klare signal til industri, investorar og innbyggjarar om kva for veg verda skal gå.

Senterpartiet vil:

- At målet om ein maksimal temperaturauke på to gradar skal liggje til grunn for framtidige klimaavtalar.
- At Noreg skal forplikte seg til karbonnøytralitet innan 2030.
- At Noreg skal forplikte seg til at minst to tredjedelar av pliktene våre skal oppfyllest gjennom innanlandske kutt.
- At Noreg skal arbeide for at byrdefordelinga mellom land skal byggje på jamn og rettferdig fordeling av utsleppskvotar.
- At Noreg skal arbeide for at ein ny internasjonal avtale skal byggje på teknologioverføring til utviklingsland.
- At Noreg skal arbeide for nye mekanismar retta mot dei fattigaste landa, med sikte på å skape økonomisk vekst med låge klimagassutslepp.
- At Noreg skal arbeide for at det å ta vare på regnskogen blir inkludert i klimaavtalane, og medverke økonomisk til etablering av finansierings- og kontrollmekanismar.
- At Noreg, gjennom både klimaforhandlingar, IMO, WTO og internasjonale prosessar skal arbeide for klimaavgifter på internasjonal transport.
- At Noreg skal arbeide for tiltak mot "CO2-skatteparadis", dvs. land som prøver å gjere fråvær av utsleppskrav til ein konkurransefordel.
- Arbeide for eit system med straffetoll for land som ikkje underteiknar ein global klimaavtale etter Kyoto-avtalen.
- Arbeide for at norsk petroleumsaktivitet i andre land ikkje undergrev rettane til innbyggjarane og suvereniteten deira over eigne ressursar.

16.1.3. Noreg som lågutsleppssamfunn

I Noreg er vi rike både på ressursar, kunnskap og kapital. Reelle utsleppskutt i rike land er òg naudsynt for at fattige land skal ta på seg plikter. For å oppnå nøgda utsleppskutt må vi jakte på nullutsleppsløysingar i alle sektorar. Det er ikkje nok å avgrense forbruk eller effektivisere

produksjon. Dei forureinande løysingane må erstattast med utsleppsfrie.

Det er brei internasjonal semje om at ein kostnad på klimagassutslepp, anten i form av avgifter eller kvotar, som blir sett i verk globalt, vil utløyse store, kostnadseffektive utsleppskutt. I Noreg har vi sidan tidleg på nittitalet hatt avgifter på store delar av klimagassutsleppa våre. Dette har vore eit viktig, men langt frå tilstrekkeleg verkemiddel. Våre ambisiøse mål for klimapolitikken gjer det naudsynt å fase inn nullutsleppsløysingar der det er mogeleg, i sektorar som kraftproduksjon, varmeproduksjon, transport og industri. For å klare dette må ny teknologi takast i bruk. Senterpartiet ser det som ein sentral del av klimapolitikken å medverka til at slik ny teknologi blir teken i bruk gjennom økonomiske verkemiddel og aktiv politisk styring. På denne måten blir ny og fornybar energi konkurransedyktig med gamal og forureinande teknologi.

Senterpartiet vil:

- Ha klimamål for den einskilde sektoren og at klimapolitikken skal ta sikte på innfasing av lågutslepps- og nullutsleppsløysingar i alle sektorar.
- Arbeide systematisk for å bryte ned barrierar mot utsleppsfri teknologi.
- Byggje klimapolitikken på prinsippet om at "forureinar betalar" der dette gjev reelle utsleppskutt og ikkje berre utflytting av utslepp.
- Inngå avtalar med industrien om utsleppsreduksjonar av CO2 og NOx

16.2. Ny fornybar energi skal overta for fossil energibruk

Senterpartiet har som mål at Noreg skal produsere 30 TWH ny fornybar elektrisitet fram til 2020. Ny energiproduksjon i form av fjernvarme og mål for energisparing må kome i tillegg til dette. Dei samla vasskraftressursane skal nyttast betre. Det skal byggjast ut meir vindkraft på land og til havs, det skal hentast ut meir varme og elektrisitet av bioenergi, og energiproduksjon frå havet i form av bølgekraft og fjordvarme skal aukast.

Fornybar kraftproduksjon til havs representerer ein tilnærma uavgrensa kraftreserve. I tillegg til eige behov, kan det også liggje til rette for å eksportere rein vindkraft til Europa. Kostnadene ved slik kraftproduksjon er vesentleg høgare enn dagens straumprisar, men teknologiutvikling og storskala industrialisering kan gjere dette til ein viktig energiressurs. For å lukkast til havs er det også naudsynt å satse på å utvikle teknologi og vindparkar på land i Noreg.

Dei fornybare energikjeldene må brukast i samanheng for å få ei best mogeleg energiutnytting. Vasskrafta bør brukast smartare slik at energien blir betre utnytta. Vi ønskjer også å vurdere stimulerande tiltak for å byggje om kraftverk til pumpekraftverk som kan lagre effektoverskot frå vindkraft ved å pumpe vatn opp i magasina. Det er viktig å ha ein stor og kraftfull aktør som har einefokus på vindkraft, og som engasjerer seg i alt frå forskning og utvikling til å delta i utbygging av vindkraftanlegg. Det er naturleg at eit Statvind samarbeider med noverande aktørar innan vindkraft og kan gå inn som partner ved til dømes bygging av større off shore-vindkraftanlegg. Bioenergi, jordvarme, vind, småkraft og bølgekraft må kome sterkare med i energiproduksjonen. Solenergi kan i framtida spele ei vesentleg større rolle enn i dag.

Senterpartiet har i den førre stortingsperioden hatt stort fokus på å lyfte bioenergiproduksjonen. Det er viktig for Noreg å leggje om frå oppvarming basert på elektrisitet til oppvarming basert på bioenergi og fjernvarme. Satsinga på bioenergi er aukande, men førebels greier ikkje varme og elektrisitet produsert på bioenergi å konkurrere med straumprisane. Det trengst fleire tiltak som kan utløyse råstoff, og det må innførast sterkare stønadordningar for å få bygd ut fjernvarmenett. Næringslivet må også ha kraftigare insentiv til å leggje om til vassboren varme. Krava til å planleggje

for framføring av varme ved arealplanlegging og bygging må ytterlegare styrkjast. Stabile og gode nok rammevilkår for småkraftverk er viktig. Det er også naudsynt med økt saksbehandlingskapasitet for å få behandla dei mange søknadene om både vass- og vindkraftutbygging. Rammevilkåra for vindkraft må betrast.

Senterpartiet er imot at Noreg skal produsere energi basert på kjernekraft. Vi meiner at det heller ikkje skal vere ei prioritert oppgåve å drive forskning på kjernekraft, Bruk av thorium i staden for plutonium løyser ikkje det som er Senterpartiets største innvending mot kjernekraft, nemleg avfallsproblema og den tryggleiksrisikoen dette avfallet kan utgjere om det kjem i feil hender.

Senterpartiet vil:

- Satse på utvikling av industrielle verdikjeder for bioenergi frå norsk skogbruk i samarbeid mellom skogsamvirket, styresmakter og industri.
- At fornybarsatsinga blir auka med 6–8 milliardar kronar per år slik at Noreg kan nå målsetjingane i klimaforliket.
- Utvikle flisstønsordninga for å gjere biovarme frå norsk skogråstoff meir konkurransedyktig.
- Auke tilgangen på fornybar elektrisitet gjennom investeringstilskot til vindkraft, solenergi, bio-elektrisitet, bølgekraft og tidevasskraft.
- Ha ei energinøytral ordning med grønne sertifikat. Det er naudsynt å ha særlege stønsordningar for umodne teknologiar. Fornybar varmeproduksjon skal vere inkludert i tillegg til energi frå vind, små-, mini- og mikrokraftverk. Fram til ordninga med grønne sertifikat er på plass, ha ei stønsordning som løyser ut vesentleg utbygging av fornybar energi.
- Gjere overgangen til fornybare varmeløysingar mest mogeleg attraktiv for forbrukarane og næringslivet gjennom stønsordningar.
- Gå imot bruk av atomkraft i Noreg og arbeide for reduksjon av atomkraft internasjonalt.
- Avvikle atomreaktoren i Halden når konsesjonsperioden går ut.
- Tilpasse avgiftspolitikken slik at ikkje gass konkurrerer ut fornybar energi til oppvarming.
- Bruke det statlege eigarskapet aktivt for å vri satsing frå petroleumsaktivitet til satsing på fornybar energi.
- Opprette eit "Statvind" som skal vere ein motor og medspelar i forskning, utvikling, og kommersialisering av vindkraft spesielt til havs.
- Styrkje kunnskapen og tilretteleggingskapasiteten innan utvikling av varmemarknaden på kommune-, fylkes- og departementsnivå og i dei kommunalt åtte energiverka.

16.3. Effektiv energibruk og energisparing

Senterpartiet meiner verda og Noreg har eit stort uutnytta potensial når det gjeld meir effektiv energibruk. Energibruken knytt til både hushald, industri, næring og transport kan reduserast vesentleg. Samtidig kan vi nytte den verdifulle el-krafta på ein betre måte enn vi gjer i dag. Senterpartiet ønskjer ei storstilt omlegging der ein fasar inn bioenergi til oppvarming og frigjer verdifull el-kraft som kan nyttast til transport og industri.

16.3.1. Energiløysingar i bygg

Nye energikrav til bygningar bør rullerast kvart femte år med mål om ytterlegare reduksjonar i energibruken. På sikt bør lågenergihus bli standard. Når alle straumkjøparar får tovegskommunikasjon innan 2012 har ein fått ein viktig reiskap for effektiv energibruk.

Senterpartiet meiner det bør bli laga ein energistrategi for "grønne hyttefelt". Her skal blant anna

solceller og småkraftverk spele ei viktig rolle. I store konsentrerte utbyggingsområde for fritidsbustader meiner Senterpartiet at bioenergi og varmesentralar skal vere prioriterte løysingar.

Senterpartiet vil:

- At alle nye bustad- og næringsområde blir tilrettelagde med infrastruktur for alternativ energi.
- At alle nye offentlege bygg skal leggjast til rette for oppvarmingssystem basert på vassboren varme, og at alle nybygg over ein viss storleik skal nytte vassboren varme.
- Auke investeringsstønadene til fornybare varmesentralar og infrastruktur for fjernvarmenett.
- Innføre panteordning for gamle vedomnar og oljekjellar.
- Fase ut fossil oppvarming og erstatte denne med fornybar varme. Dette skal skje gjennom å auke fyringsoljeavgifta gradvis for å sikre konkurransevna til fornybare varmeløysingar.
- Arbeide for at alle kommunar og fylkeskommunar utarbeider og gjennomfører eigne kommunale energi- og klimaplanar.
- Informere om det store potensialet som ligg i sparing av elektrisitet og konvertering til andre kjelder.
- Leggje til rette for eit fleirprissystem på straum.
- Leggje til rette for overgang frå el-opppvarming til annan fornybar varme.
- Arbeid for at el-apparat med standby-funksjon, som har høgt straumforbruk, blir fasa ut.
- Arbeid for at glødepærer blir fasa ut samtidig med at det kjem meir effektive lyskjelder.
- Fjerne ordninga med utkopplbar kraft.

16.4. Klimatiltak i industrien

Noreg har stor industriverksemd innanfor sektorar med store klimagassutslepp og energiintensiv produksjon. Norsk industri produserer varer som både Noreg og verda har behov for. Bruk av aluminium, silisium, mineralgjødsel og andre produkt går ikkje ned sjølv om norsk produksjon blir redusert. Tvert imot vil produksjon av utstyr for fornybar energi kunne medføre auka behov for moderne materialar. Senterpartiet meiner derfor at det overfor industrien må bli sett i verk offensive effektive klimapolitiske verkemiddel med føremål å redusere utsleppsintensiteten og få ned energiforbruket per produserte eining, utan å avvikle framtidensretta og miljøeffektiv produksjon.

Delar av norsk industri er alt ein del av kvotehandelssystemet til EU for klimagassar, og fleire sektorar vil truleg bli inkluderte frå 2013. EU vil at bruken av gratiskvotar til industrien blir gradvis fasa ut frå 2013 til 2020, avhengig av om andre land legg utsleppskostnader på industrien sin. Senterpartiet meiner dette er ei fornuftig overgangsordning for dei industrisektorane der det er fare for karbonlekkasje.

Senterpartiet vil:

- Arbeide for store utsleppskutt i norsk industri i samarbeid med næringa.
- Aktivt bruke forureiningslova, avgifter og stønadsordningar.
- Stille krav om energigjenvinning for alle nye anlegg frå dag éin.
- Ta initiativ til frivillige avtalar om utsleppsreduksjonar i sektorar som førebels ikkje er omfatta av kvotesystemet.
- Styrkje Enova sitt industriprogram og gjere det meir fleksibelt for å utløyse det store energisparepotensialet som ligg i industrien ved blant anna å tilby støtte til pilotanlegg.

16.5. Fangst og lagring av CO2

Senterpartiet meiner at teknologi for fangst og lagring av CO2 er noko av det viktigaste Noreg kan medverke med for å redusere dei globale utsleppa av klimagassar. Vi må ha klare krav om full reinsing av CO2 frå alle noverande gasskraftverk og andre større utsleppskjelder over 1 mill. tonn, slik som Snøkvit, Kårstø, Mongstad, Skarv og industrien i Grenland. Vi meiner at staten må spele ei viktig rolle i utvikling av reinseløysingane, men at industrien i størst mogeleg grad sjølv må ha ansvaret for reinsinga når ho har kome i drift.

Senterpartiet vil:

- Stille krav om CO2-reinsing på alle nye gasskraftverk.
- Gjere statlege investeringar i infrastruktur for fangst og lagring av CO2.
- Sørgje for at gasskraftverk som alt har fått konsesjon blir reinsa.
- Arbeide for fangst og lagring av CO2 på dei største punktutsleppa, som Mongstad-raffineriet, Kårstø gassterminal, Melkøya, Skarv-feltet og Grenlands-klynga gjennom offentleg-privat samarbeid.
- Prosjektere infrastrukturen for transport av CO2 frå Kårstø med ein røyrdimensjon som vil gje rom for å handtere utslepp frå industrien.
- På sikt skape føreseielege rammevilkår for CO2-fangst, blant anna ved å vidareføre arbeidet med å leggje til rette for CO2 som tiltak for auka oljeutvinning, til dømes gjennom ein statleg kjøpsgaranti for CO2.

16.6. Fornybar elektrisitet til sokkelen

Det er kostbart å leggje straumkablar ut til sokkelen, det føreset auka straumproduksjon på land og at olje- og gassfelt som skal forsynast, har ein viss storleik og levetid. Vi meiner dette er eit naudsynt klimatiltak, og vi vil styrkje teknologiutviklinga på dette området. I starten fraktar kablane straum frå land og ut til plattformene. Seinare ser vi for oss at kablane kan frakte straum frå havvindmøller og inn til land. Føresetnaden er at miljøkostnadene ved bygging av linene ikkje overgår den miljøgevinsten ein oppnår. Det må òg vere tilgjengeleg kraft og nett på land.

Senterpartiet vil:

- Ha som utgangspunkt at alle nye felt på sokkelen skal vere forsynte med utsleppsfri kraft.
- Krevje elektrifisering ved omfattande ombyggingar/moderniseringar av noverande felt.
- Saman med tiltakshavarane på sokkelen identifisere dei noverande felt som er best eigna til elektrifisering og medverke til at desse blir elektrifiserte.

16.7. Vasskraftressursane - eit viktig gode

Naturressursane som dannar grunnlaget for den enorme verdiskapinga i norske vassdrag høyrer fellesskapet til. Senterpartiet slår derfor ring om konsesjonslovgjevinga og heimfallsretten som sikrar offentleg eigarskap til dei norske vasskraftressursane. Kraftproduksjonen er også ein viktig del av infrastrukturen i Noreg – å privatisere denne er etter Senterpartiets meining uaktuelt.

Rein og rimeleg kraft er ei av Noreg sin viktigaste fordel for å sikre konkurransekraft overfor resten av verda. Senterpartiet ønskjer å bruke kraftressursane våre på ein slik måte at den medverkar til produksjon og verdiskaping i Noreg. Vi må halde fram arbeidet med å sikre den kraftforedlende industrien minst like gode rammevilkår som den har i andre land.

Senterpartiet ønskjer å motverke lite kostnadseffektiv langtransport av elektrisk kraft, og vil fremje uttak nær produksjonsstaden. Vatn- og vindkraft er ein lokal ressurs der dei som blir påverka av utbygging også har krav på ein rettmessig del av verdiskapinga. Dette vil vere retningsgivande for Senterpartiet i spørsmål som vedkjem både skattlegging og andre foredlings spørsmål.

16.7.1. Nett

Mange stader blir kostnadene ved ny energiproduksjon for høg for utbygging på grunn av manglande tilgang eller kapasitet i nettet. Dagens system tillegg ansvaret for finansiering av nett på kraftutbygging dersom noverande nett ikkje har kapasitet. Dette er mange stader med på å gjere investeringa for stor, og samfunnet går glipp av viktig kraftproduksjon. Det er viktig å sjå på ansvarsfordelinga i forvaltninga av straumnettet og leggje til rette for at meir kraftproduksjon kjem på nett.

Vind- og vasskraftressursane blir skapte i distrikta. Det er derfor eit paradoks at nettariffen fungerer slik at det er nett her prisane på leveranse av straum er høgast. Mange stader utgjør nettleiga ein vel så høg kostnad som sjølve straumen. Senterpartiet vil utjamne nettleiga slik at leveranse av straum skal koste like mykje same kor du bur.

Senterpartiet vil:

- Sikre offentleg eigarskap til vasskraftressursane. Særleg kommunane og fylkeskommunane er viktige eigarar for å sikre ei god forvaltning av felles ressursar og bør derfor eige ein større del av vasskraftressursane.
- Oppretthalde heimfallsordninga.
- Gå imot privatisering av Statkraft AS og Statnett SF
- Stimulere til bygging av småkraft og leggje til rette for små kraftverk også i verna vassdrag når det ikkje kjem direkte i konflikt med vesentlege verneverdiar.
- At konsesjonsbehandlingstida blir redusert ytterlegare og meir av konsesjonsbehandlinga skjer ute i fylka.
- Sikre auka kraftproduksjon gjennom å modernisere og ruste opp linenett og kraftverk.
- At nettpolitikken blir endra og tilpassa behovet for kapasitet i ny fornybar kraftproduksjon.
- Sikre lik nettleige over heile landet.
- Handheve leveringsplikta til fastbuande.
- Arbeide for at kraftliner med høgare spenning skal leggjast i kabel når dei er nær bustader eller rører ved særskilte naturverdiar.
- Staten skal medverke til nybygging, opprusting og kapasitetsauke på linenett slik at nye kraftprodusentar ikkje må ta heile kostnaden med dette når krafta skal fram til forbrukarane.
- Satse på fornying og utbetring av nettet for å betre leveringstryggleiken og redusere tapet i linenettet.
- Byggje ut nett for å fjerne flaskehalsar mellom Sør- og Nord-Noreg og styrkje sentralnettet generelt, for å kunne ta i bruk vindkraftressursane.
- Fastsetje minimum standarderstatning ved ekspropriasjon og bandlegging av fast eigedom til bruk for høgspenningsliner.
- Ha ein solidarisk prispolitikk på straum og derfor ikkje ha eigne prisområde.

16.8. Utvinning av olje og gass

Senterpartiet ønskjer å forvalte olje- og gassressursane på ein slik måte at dei kjem miljøet og

komande generasjonar til gode. Vi går inn i ei tid med minkande oljeproduksjon, mens utvinninga av gass framleis stig. Ei best mogeleg utnytting av felt i drift er derfor naudsynt og er god forvaltning framfor stadig opning av nye felt.

Senterpartiet ønskjer ressurs sparing framfor finans sparing, og vil også i framtida leggje dette til grunn ved tildeling av leite- og utvinningskonsesjonar. Dette vil også føre til at ringverknadene av olje- og gassverksemda blir spreidde over ein lengre tidsperiode. Ny utvinningsteknologi har ført til at ein stadig større del av oljereservane kan utvinnast. Slik teknologiutvikling fører til betre ressursutnytting i form av auka utvinning i noverande oljefunn- og felt, men ny teknologi og høge energiprisar gjer at fleire område som ikkje tidlegare var lønnsame no kan vere det.

Den statlege deltakinga på norsk sokkel gjennom statens direkte økonomiske engasjement (SDØE) er vesentleg for å sikre fellesskapet verdiar frå felles naturressursar. Senterpartiet vil offensivt utnytte dei høva norske naturressursar og norsk olje og gass gjev til industrireising, verdiskaping og arbeidsplassar i Noreg.

Staten sitt eigarskap i Statoil-Hydro er og viktig for framtidig næringsutvikling, men med eit så stort selskap må staten sørgje for at både små felt – og restar av felt – blir utnytta på ein god måte. Leverandørindustrien må sikrast. Engasjementet til staten må behandlast på ein slik måte at det gjev inntekter til fellesskapet og industriell utvikling. Staten skal ikkje selje seg ned i store norske energiselskap. Staten sitt eigarskap i energiselskapa med eit stadig større internasjonalt engasjement har i seg både lovande utsikter og auka risiko på godt og vondt for staten som eigar. Etikk, menneskerettar og miljø må vere berande prinsipp for staten som hovudaksjonær. Staten sitt eige oljeselskap med om lag 80 prosent av alle operatørskap, må ta eit ansvar for at norsk leverandørindustri får høve til utvikling. Likevel er det viktig at det også er eit mangfald av aktørar på norsk sokkel, både for å sikre god ressursforvaltning og for å gje fleire høve for norsk leverandørindustri.

16.8.1. God ressursutnytting

Senterpartiet vil:

- At nivået på norsk gassproduksjon skal ikkje auke ut over dagens nivå. Ny gassproduksjon må avvente ledig eksportkapasitet eller helst brukast på land i Noreg.
- At påviste petroleumsressursar som ikkje blir utvikla, eller der det ikkje ligg føre planar for utvikling må leverast tilbake til staten. Ei slik tilbakelevering kan gje høve til at andre aktørar med andre krav til lønnsemd kan utvikle desse. Dette vil redusere behovet for å tildele nye areal.
- Satse på tiltak for å auke utvinningsgraden på felta.

16.8.2. Petroleumsverksemd og miljø

Senterpartiet vil:

- Ikkje opne for petroleumsutvinning utanfor Lofoten og Vesterålen (Nordland 6, Nordland 7 og Troms 2) og på Møreblökkene. At petroleumsaktiviteten i Barentshavet må vere avgrensa og byggje på strengje miljøkrav.
- Skjerme særskilde verdifulle havområde frå petroleumsverksemd.
- Arbeid for eit tettare samarbeid med russiske styresmakter og oljeselskap for å sikre at det blir sett strenge miljøkrav til verksemda både på norsk og russisk side i nordområda.
- Stille krav om nullutslepp til sjø også på nye petroleumsfelt i Nordsjøen og Norskehavet.
- Styrkje kyst- og oljevernvernebuinga.
- Sikre tilstrekkeleg slepevernebuing langs heile kysten. Statleg slepebåtvernebuing for Sørlandet og på Stad må på plass raskt.

- Sørgje for ei opprustning av materiellet i oljeverndepota.
- At utbygging av framtidige gassfelt i til dømes Norskehavet skjer på ein slik måte at gass blir førd i land, under føresetnad av at denne kan utnyttast industrielt og på ein måte som er akseptabel ut frå miljøomsyn.
- Påleggje oljeselskapa å utarbeide handlingsplanar for å redusere CO₂-utsleppa på sokkelen.
- Ha ei offensiv satsing saman med næringslivet for å kommersialisere miljøteknologi.
- Betre rammevilkåra for bruk av CO₂ som trykkstøtte til meir oljeutvinning på sokkelen, slik at ein lettare kan skape ein effektiv marknad for CO₂ frå utsleppskjelder på land, slik som gasskraftverk eller noverande industriutslepp.
- Medverke til å utvikle industri som nyttar naturgass og mineral som råstoff.
- Byggje ut distribusjonsnett for gass til bruk i ferjer, forsyningskip og andre skip.
- Utvikle ei ordning der rettshavarar på norsk sokkel blir pålagde å "dekarbonisere" 1 prosent av det fossile brenselet dei utvinn – det vil seie at oljeselskapa må fjerne CO₂ eller medverke til utvikling av fornybar energi, inspirert av grønne sertifikat.

16.8.3. Tildelingspolitikk

Senterpartiet vil:

- At tildeling av nye leiteareal i mogne område, det vil seie område med produksjonsrøynsle og eksisterande infrastruktur, skal prioriterast framfor tildelingar i nye felt.
- Stille krav om at søknader om leiteboring skal innehalde ei utgreiing av konsekvensane ved heilårsdrift.
- Vidareføre dagens konsesjonsordning, som sikrar nasjonal kontroll med olje- og gassressursane.
- Oppretthalde og utvikle eit mangfaldig aktørbilete på norsk sokkel, ikkje berre innan leitearbeid, men også innan utbygging, produksjon og leverandørindustri
- Leggje vekt på samordning og samarbeid mellom operatørar i vurdering av nye utbyggingar.

16.8.4. Statleg eigarskap

Senterpartiet vil:

- Ha eit aktivt statleg eigarskap som sikrar at Statoil-Hydro og andre selskap staten eig delar av, driv verksemd på miljøet sine premissar og jobbar etter etiske standardar.
- Bruk av SDØE og andre statlege verkemiddel må vurderast med omsyn til å sikre industriell utvikling, styrkje teknologiutviklinga og medverke til utbygging av påviste ressursar.
- At SDØE også i framtida skal kunne ta delar på norsk sokkel.

16.9. I tet på energi- og miljøkompetanse

Visjonen til Senterpartiet er at miljø skal vere ein konkurransefordel for norsk industri og næringsliv. Miljøvennlege produkt og produksjonar, med minst mogeleg forureining og energibruk, vil vere ein viktig konkurransefaktor i marknader som stiller stadig høgare miljøkrav. Noreg skal vere i tet i ei slik utvikling. Mange av miljøutfordringane våre må løysast ved hjelp av betre teknologi og nye produksjonsmetodar. I dette ligg store eksportutsikter for teknologimiljøa våre. Noreg må posisjonere seg offensivt for å ta del i veksten i denne internasjonale marknaden. Ei styrking av FOU-arbeidet, både igjennom ein meir målretta innsats og gjennom auka løyvingar, vil vere nødvendige for å lukkast.

Noreg er ei stormakt på produksjon, leveransar og foredling av energi. Mykje av industrien og

verdiskapinga vår er skapt med utgangspunkt i rein og rimeleg kraft i store mengder, og dessutan rikeleg med olje- og gassressursar. Denne fordelene må Noreg byggje vidare på. Ny teknologi er heilt avgjerande for at vi kan ta i bruk nye energikjelder utan store konsekvensar for miljøet. Gjennom eit samspel mellom dei store energiselskapa vi har i Noreg, forskingsinstitusjonane og det offentlege, vil Senterpartiet ha ei sterk teknologisatsing i energisektoren. Forskingsinnsatsen på fornybar energi må aukast vesentleg og dei offentlege kraftselskapa må delta forpliktande på same vis som oljeselskapa medverkar til FoU-arbeid. Forsking på biodrivstoff frå tremasse, avfall og kloakk skal vere eit tydeleg satsingsfelt. Noreg skal innan 2013 ha eit pilotanlegg for produksjon av andregenerasjon biodrivstoff basert på avfall og trevirke.

Noreg bør satse tyngre på forskning og utvikling av ny energiteknologi som til dømes vindkraft til havs, solenergi, bølgekraft, saltkraft og algedyrking til energi. Vi bør ha som mål å bli ein stor eksportør av teknologi og kompetanse. Vi vil gjennom tett samarbeid med næringslivet vidareutvikle forskingsinstitusjonar, forskingsfond og utdanningsinstitusjonar som medverkar til at Noreg kan bli verdsléiande i utvikling og kommersialisering av framtida sine fornybare energiløysingar. Kommersialiseringseiningane ved forskings- og utdanningsinstitusjonane må stimulerast, slik at ein i større grad legg til rette for bedriftsetablering baserte på forskingsresultat. Gjennom skatteverkemiddel og direkte økonomiske stimuli, ønskjer Senterpartiet å auke FoU-aktiviteten i heile energisektoren. Vi vil ha "Miljøfunn", skattelette til bedrifter som investerer i ny og miljøvennleg teknologi og som fremjar miljøforskning og teknologiutvikling. Senterpartiet vil medverke til at kommunesektoren får ein styrkt energikompetanse for å kunne leggje betre til rette for nye løysingar.

17. Justispolitikk

Mål

Et hvert individ har rett til å kjenne seg trygg i samfunnet og til å oppleve at rettssikkerheten blir ivaretatt. For Senterpartiet er det viktig at vi verner om de grunnleggende samfunnsverdiene vi har bygd opp gjennom trygge og oversiktlige lokalsamfunn i by og bygd. Dette er verdier som rettferdighet, likeverd og respekt for andre. Vi skal ha et rettssystem og et politi som verner disse verdiene når de blir utfordret.

Å sikre at alle skal kunne kjenne seg trygge uansett hvor en bor i landet – og uansett til hvem en er – står helt sentralt i Senterpartiets justispolitikk. Ulike steder i landet har ulike utfordringer. Å styrke spesialiserte innsatsgrupper mot for eksempel gjengriminalitet i storbyene, og å sikre at politiet er klare til å rykke ut innen rimelig tid i alle deler av landet er to like viktige biter i helheten.

Senterpartiet mener det er avgjørende for sikkerheten i hele landet at vi har en struktur på politidekninga som gjør det mulig å rykke ut når folk trenger hjelp, og som sikrer at den lokale kunnskapen kommer til nytte.

17.1. Forebygging av kriminalitet

Å ha trygge, velfungerende og oversiktlige lokalsamfunn er i seg selv kriminalitetsforebyggende. Senterpartiet ser på forebygging som helt vesentlig for å skape trygge og gode lokalsamfunn. Vi må ta vare på og styrke både uformelle og formelle sosiale bindinger i lokalsamfunnene våre. Det skal være lov å bry seg. Mange steder i landet har man gode samarbeidsprosjekter mellom politi, barnevern, skole og andre etater. Dette er et viktig sikkerhetsnett som skal sikre at unge ikke kommer feil ut. Disse ordningene må styrkes, og det kan og være nødvendig å målrette tiltak rundt personer og miljø i risikosona, slik at en får brukt ressursene der det trengs.

Mange typer kriminalitet er vanskelig å fange opp fordi de foregår i private omgivelser. Et eksempel på dette er vold i nære relasjoner. Det er i all hovedsak kvinner som blir rammet, selv om menn også kan være ofre. Holdningsendringer, både blant kvinner og menn, er det viktigste virkemidlet for å få bukt med dette alvorlige problemet.

Forebygging handler blant annet om å lage rammer som gjør kriminell virksomhet vanskelig og lite lønnsomt. Dette betyr at politiet må få ressurser som gjør dem i stand til å ligge i forkant. I dag går dessverre mesteparten av ressursene med til reaktivt arbeid, politiets virksomhet er i for stor grad hendelsesstyrt. Dersom politiet får mulighet til å ligge i forkant, vil vi spare mange for lidelser og personlige tap. Også samfunnsøkonomisk sett vil ei slik dreining ha mye å si. Vi må også ta på alvor at mange alvorlige og fatale handlinger kunne vært unngått dersom vi hadde hatt et sterkere psykiatrisk tilbud som hadde fanget opp potensielt farlige personer.

Senterpartiet vil:

- Sikre ressurser til politiet slik at de kan drive med proaktiv virksomhet.

- Sikre rekruttering til politiet og opprette flere studieplasser gjennom ny politihøgskole og gjennom fjernundervisning basert på det svenske politiets modell.
- Sikre mer politikraft gjennom målretta seniortiltak og økt bruk av sivile for å frigjøre politiutdannet personell.
- For å unngå svekkelse av politiet må politidekningen følge befolkningsutviklingen. Vi har som mål å ha minst 2,0 politiårsverk per 1000 innbyggere i 2020.
- At politiet sikres en ressurstilgang som gjør det mulig å opprettholde nærpoltimodellen, en modell med små enheter som er integrert i lokalsamfunnet, som har et bredt tilfang av oppgaver og som skal ha forebygging som hovedmål.
- Sikre politiet og rettslokalene med teknologisk utstyr for tolking.
- Arbeide for at alle kommuner har et formalisert samarbeid mellom politi, barnevern, skole, og andre, for å fange opp unge som er på vei i gal retning. Dette kan for eksempel gjøres i form av innsatsteam rundt enkeltpersoner.
- Sikre et forsvarlig psykiatrisk tilbud i hele landet, for å fange opp personer som kan være farlige for seg selv og andre. Særlig er det viktig at personer med krigstraumer og liknende blir fanget opp av et forberedt mottaksapparat.
- Sette i gang opplæringstiltak i skolen med sikte på konfliktløsning og ikke-voldelig atferd
- Videreføre og styrke bruken av konfliktråd for førstegangskriminelle og gjengangere under 18 år.
- At lovbrutere skal betale erstatning for hærverk og andre straffbare handlinger ved å utføre et arbeid som kompensasjon eller ved å betale erstatning.
- Bruke rusmiddelpolitikken aktivt for å redusere volds- og vinningskriminaliteten.
- Endre alkoholloven for slik å redusere maksimal skjenketid fra kl. 03.00 til kl 02.00.
- Innføre strengere kontroll av skjenkesteder og hardere reaksjoner ved brudd på skjenkereglene og alkoholloven.
- Styrke grensekontrollen for å hindre smugling av våpen, rusmidler og mennesker.
- Sørge for et bedre samarbeid mellom politi, tollvesen og lokale myndigheter i grenseområdene.

17.2.   *Handlekraft*

Senterpartiet mener at tydelig og rask reaksjon er helt sentralt når noen overtrer lovene vi har vedtatt. Det som står i loven skal håndheves raskest mulig. Dersom det blir en allmenn oppfatning blant folk at politi og påtalemyndighet ikke makter å håndtere store deler av den kriminelle virksomheten i landet, vil det på sikt undergrave tilliten og legitimiteten til samfunnets maktapparat. Om vi skal kunne behandle flere saker, sier det seg selv at vi trenger flere politifolk i operativ tjeneste. Vi trenger å øke kapasiteten i utdanninga av politifolk, både gjennom nye studieordninger (fjernundervisning) og ved å opprette en ny politihøgskole i tillegg til utdanningene i Oslo og i Bodø.

Vi skal ha en kriminalomsorg som både verner samfunnet mot farlige personer, og som skal kunne slippe ferdigsonede ut i samfunnet bedre rustet til å leve lovlydig utenfor murene enn en var da en kom inn. Dette er den største utfordringa vi har i kriminalomsorgen i dag, for vi vet at for mange er fengselet opplæringssted for videre kriminell virksomhet. Vi må lage ordninger som gjør at innsatte ikke får påvirke hverandre i negativ retning, og vi må være kritiske til hvilke typer innsatte som soner sammen. Særlig er det viktig at unge og førstegangskriminelle i minst mulig grad kommer i kontakt med gjengangere og tynge kriminelle.

I for stor grad ser vi at dommere innenfor mange felt legger seg i det lavere sjiktet av rammene en har til rådighet. Ofte er det også et stort gap mellom den alminnelige rettsfølelsen i folket og straffnivået. Om dette misforholdet får vokse og holde seg over lang tid, vil det skape en mistillit til – og forakt for – rettssystemet. Det kan være nødvendig for Stortinget å gi tydeligere signal om når

en skal bruke det øvre sjikt av strafferammene. Det kan i denne sammenheng være aktuelt å skjerpe nivået på minimumsstraffer for visse forbrytelser.

Senterpartiet vil:

- At det skal reageres straks overfor voldsforbrytere. Samfunnet må vise at slik atferd ikke blir akseptert. Straffereaksjonen må utformes slik at faren for gjentakelse blir redusert
- At fengsel i minst mulig grad skal brukes for psykiatriske pasienter. Lukkede psykiatriske avdelinger med høyt sikkerhetsnivå må derfor bygges ut.
- Styrke politiets arbeid med å nedkjempe handel med kvinner og barn (trafficking)
- Kjempe mot seksuell utnyttelse av barn og spredning av barnepornografisk materiale. Strafferammene bør økes, og det må legges vekt på utvikling av metoder, teknologi og kompetanse for å hindre spredning og stoppe dem som står bak.
- Sette i gang spesialiserte tiltak for rehabilitering av kriminelle gjengangere.
- Ha strengere strafferammer i saker som omhandler grov vold, overgrep mot barn, seksuelle overgrep, narkotikatrafikk og økonomisk kriminalitet.
- At den kriminelle lavalderen fremdeles skal være 15 år.
- At flere domfelte med avhengighetsproblemer får sone i behandlingstilstand
- Øke bruken av samfunnstjeneste som alternativ soningsform.
- Innføre mer differensierte soningsformer i fengslene, slik at soninga blir avpasset etter de forbrytelsene som er utført og faren for gjentakelse.
- Utvide tilbudet om kontraktsoning.
- Ha flere målretta og langsiktige tiltak for å oppløse kriminelle gjenger og nettverk.
- Øke den rettsmedisinske kompetansen på saker som gjelder overgrep mot barn.
- Støtte utvikling av nasjonale og lokale system for vern av barn mot vold, overgrep og utbytting.
- Etablere "barnehus", et tilbud til barn som har vært utsatt for vold og seksuelle overgrep, flere steder i landet, på sikt minst ett i hvert fylke, og sikre nok ressurser til barnehusa.
- Etablere langsiktige sysselsettingstiltak for personer som har sonet ferdig.
- Innføre lovregler som forbyr pågående og sjenerende atferd i det offentlige rom og gjeninnføre forbudet mot tigging.
- Sikre at politiet i Oslo sine særskilte nasjonale oppgaver ikke går på bekostning av oppgavene en har overfor sikkerheten til byens innbyggere.
- Gjøre kampen mot vold i nære relasjoner til et bredt formalisert samarbeid mellom politi, andre offentlige etater og frivillige organisasjoner.
- Gi pårørende og etterlatte et sterkere vern gjennom bedre erstatningsordninger og oppfølgingstilbud.

17.3. Nærhet til loven

Senterpartiet har alltid vernet – og vil fortsette med å verne og styrke – en desentralisert politistruktur. Dette gjelder både i byer og på landsbygda. I de store byene vil det å ha bydelspolitistasjoner eller politiposter være avgjørende for tryggheten til de som bor der. Ikke minst er det avgjørende for politiets kjennskap til de lokale forholda. Vi vil sikre en politibemanning og en struktur som gjør at folk også i distrikter med store avstander kan regne med å få hjelp når de trenger det. Vi må også sikre at domstoler og andre instanser innen rettspleien har en desentralisert struktur. Trygghet er en av bærebjelkene for livskraftig bosetting i hele landet.

Senterpartiet vil:

- Opprettholde en desentralisert politistruktur som sikrer nærvær av politi i hele landet

- Ha bydelspolitistasjoner og politiposter i de store byene.
- Ha et politi som kan yte effektiv hjelp i distriktene.
- Ikke legge ned lensmannskontor mot kommunenes vilje.
- Evaluere politireformen kritisk, særlig med tanke på forsvarlig responstid og lokalt nærvær. Evalueringen bør også vurdere om det er tilstrekkelig samsvar mellom bevilgningene til politiet og de oppgaver samfunnet forventer at politiet skal utføre.
- Bedre vaksamarbeidet innen regionene slik at responstida for publikum ligger på et akseptabelt nivå, og slik at den enkelte kan kjenne seg trygg for å få hjelp.
- Sørge for at politidistriktene langs kysten har fartøy og mannskap til å gjøre det arbeidet en er pålagt.

17.4. Grunnlovsforsvar, sivil trygghet og et åpent samfunn

Senterpartiet ser fornyet aktualitet i partiet sitt tradisjonelle forsvar for Grunnloven og de grunnleggende prinsipper som rettsstaten hviler på. Både enkeltmennesket, ulike grupper og lokalsamfunn er alle avhengig av at demokrati og flertallsmakt blir iverksatt innen klare, rettslige rammer. Alle må gis reelle muligheter til å prøve rettighetene sine for domstolen. Den offentlige forvaltningen skal være så åpen som mulig og innsyn skal være hovedregelen, ikke unntaket. Dette gjelder ikke minst i vernet av personlig frihet og privat eiendomsrett, særlig når disse rettighetene blir utfordret av storsamfunnets behov og ekspansjon. Privat eiendomsrett skal være et gode for de mange og ikke en eksklusiv rett for de få. Samtidig vil det alltid være knyttet klare forpliktelser til det å eie areal. Vernet om grunneierne sine rettigheter er viktig for å ta vare på og utvikle næringsgrunnlaget i Norge.

Personvern er viktig i et samfunn der mulighetene for overvåking og kontroll er sterkt økende. Det må settes klare grenser for hvor langt offentlige myndigheter og andre kan gå i retning av innsyn, eller kontroll med den enkeltes gjøremål. Hensynet til personvernet må samtidig veies opp mot politiets mulighet til å hindre alvorlige forbrytelser og etterforske forbrytelser som har skjedd. Reell ytringsfrihet er på samme måte en grunnleggende forutsetning for et åpent samfunn, og avgrensinger av denne friheten må bare skje der sterke personvern hensyn og hensyn til privatlivets fred gjør seg gjeldende. Reell ytringsfrihet og meningsutveksling krever ellers at arbeidet i folkevalgte organ og offentlig forvaltning skjer mest mulig åpent. Senterpartiet vil arbeide for å ivareta og utvikle prinsippene om en åpen offentlig forvaltning, særlig gjelder det for samfunnsinstitusjoner som har blitt omgjort til statlige aksjeselskap og foretak.

Senterpartiet vil:

- Forsvare den private eiendomsretten. Ved ekspropriasjon må utmålingsreglene sikre at det reelle tapet dekkes.
- Sikre at tomtefestelovens regler om festeavgift, innløsningstid og innløsningssum ikke påfører grunneier tap.
- At lekdommere fremdeles skal utgjøre et sterkt innslag i rettspleien.
- Videreføre bruk av jury i alvorlige straffesaker. Hvorvidt det skal innføres skriftlig begrunnelse av skyldspørsmål i jursaker, må vurderes opp mot ønsket om å sikre juryens uavhengighet.
- At erstatningsnivået ved alle former for oppreisningserstatning blir økt vesentlig.
- Opprettholde forbudet mot grove voldsskildringer, krenkende ytringer, reklame for politiske budskap og livssyn i fjernsynet, kjønnsdiskriminerende reklame og reklame rettet mot barn.
- Opprettholde vernet mot rasistiske og hatefulle ytringer.
- Gå imot en liberalisering av pornografilovgivningen.
- Ha klare rammer for retten til romavlytting og telefonavlytting.

- Utvide retten til å ta DNA-prøver ved mindre alvorlig kriminalitet for lettere å kunne avsløre annen mer alvorlig kriminalitet.
- At det blir innført unntak fra reglene i foreldelsesloven slik at staten, fylkeskommuner og kommuner ikke kan gjøre gjeldende at krav er foreldet på samme måte som private parter.
- Gå imot en statliggjøring av rettshjelpstilbudet som svekker dette tilbudet.
- At rettsgebyrene blir satt ned.
- At behovsprøving ved fri sakførsel skal skje uten hensyn til ektefelle/samboers økonomiske situasjon.
- At det offentliges ansvar for å sikre utvikling og vern av norsk kultur og språk blir grunnlovsfestet. Økt frihandel har i større grad gjort kultur til en vare. Hensynet til nasjonal kultur og språk står svakt i internasjonale regelverk, og en grunnlovsfesting vil bidra til at slike hensyn må ivaretas.

18. Forsvar, tryggleik og vernebuing - eit forsvar forankra i folket

Mål

Målet for forsvars-, tryggleiks- og vernebuingspolitikken til Senterpartiet er å hevde norsk suverenitet, tryggje folkestyret og medverke til å sikre internasjonal stabilitet. Hovudoppgåva til forsvaret skal vere å forsvare norsk territorium. Vi må ha ei totalvernebuing som kan sikre alle delar av norsk territorium.

Noreg skal ha eit nasjonalt og sjølvstendig forsvar med komponentar frå alle våpengreiner både på land, i luft og på sjø. Noreg skal framleis basere forsvars- og- tryggingspolitikken sin på Nato-medlemskap, aktivt arbeid i FN og Organisasjonen for tryggleik og samarbeid i Europa (OSSE). Noreg skal vere ein aktiv samarbeidspartnar i internasjonal krisehandtering.

Allmenn verneplikt skal vere fundamentet for det norske forsvaret. Noreg skal ha eit folkeforsvar, og ikkje eit verva forsvar. Den allmenne verneplikta sikrar at vi har soldatar frå alle samfunnslag inne til fyrstegongsteneste. Forsvaret av tryggleiken og fridomen til Noreg må byggje på eit samspel mellom det sivile samfunnet og dei militære styrkane våre. Alle delar av samfunnet skal kunne mobiliserast i krisesituasjonar. Folkeleg forankring er viktig for forsvarsviljen og kvaliteten til dei militære styrkane våre.

18.1. Tryggingspolitik og utfordringar i nordområda

Senterpartiet arbeider for at Noreg skal vere ein aktiv bidragsytar til internasjonal stabilitet gjennom eit aktivt diplomati, humanitær bistand og deltaking i fredstryggjande operasjonar. Den tryggingspolitiske situasjonen i vår del av verda har endra seg monaleg. Under den kalde krigen var spenninga mellom aust og vest det dominerande trugsmålet. I dag er dei tryggingspolitiske utfordringane meir prega av regional ustabilitet, fare for terroråtak, sosial uro og interne væpna konflikter i enkeltland.

Noreg vil i åra som kjem stå overfor ei rekkje tryggingspolitiske utfordringar knytte til norske nærområde. Det er sannsynleg at dei mest alvorlege av desse vil vere knytte til dei rika ressursane på kontinentalsokkelen og i havområda utanfor Noreg, spesielt i nord. Alvorlege utfordringar mot norsk råderett og forvaltning vil derfor utgjere utfordringar mot Noreg sin tryggleik. Forvaltninga må skje på ein føreseieleg måte som ikkje berre vernar norske økonomiske interesser, men også oppfyller pliktene til Noreg som kyststat. Dette er særleg viktig i fiskevernsona.

Forsvaret skal vere eit viktig instrument for Noreg i nord, gjennom eit operativt nærvær som signaliserer plikt, aktpågeving og fastleik. Vidare skal Forsvaret stå for ei tidsmessig overvaking og etterretning. Det sikrar eit nasjonalt avgjerdsgrunnlag for å reagere hurtig på utfordringar og hendingar, i tillegg til den daglege utøvinga av norsk styresmakt. Forsvaret medverkar såleis vesentleg til å sikre ei føreseieleg og stabil framtid, til å signalisere interessene til Noreg, prioriteringar og engasjement, og til effektivt å hevde suverenitet og rettar.

Nato er den sentrale ramma for norsk tryggleik dersom Noreg skulle stå overfor ein alvorleg militær konflikt i nordområda. Utfordringane Noreg står overfor i nord er likevel i stor grad av ein slik art at

Noreg ikkje vil kunne, eller ønskjer å, handtere desse gjennom Nato. Dette gjeld særleg utfordringar knytte til råderetten over ressursar i havområde med uavklart folkerettsleg status, der Noregs allierte til dels ikkje deler norske synspunkt. Noreg må derfor førebu seg på store utfordringar utan garantiar om stønad frå allierte og internasjonale partnarar. Auka aktivitet i nordområda, også auka militær aktivitet, aukar sannsynet for at norsk suverenitet blir broten. Dermed aukar også verdien av ei norsk suverenitetshevding, som må vere sterk og tydeleg.

18.2. Eit truverdig forsvar av og for folket

Noreg skal ha eit truverdig nasjonalt forsvar som er i stand til å møte dei tryggingspolitiske utfordringane norske territorium kan bli utsette for. Det norske forsvaret bør kjenneteiknast av nærvær, fleksibilitet, mobilitet og rask reaksjonsevne. Eit godt nasjonalt forsvar må ha sjølvstendig kapasitet til å opptre både på land, i luft og på sjøen. Noreg har større nasjonale tryggingspolitiske utfordringar enn dei fleste andre vesteuropeiske statar. Derfor har Noreg også større behov for råderett over eigne styrkar enn mange moglege partnarar.

Noreg skal ha eit folkeforsvar basert på verneplikt. Allmenn verneplikt medfører at svært mange får ei militær grunnutdanning. Dette er viktig for å skape gjensidig forståing mellom forsvarsmakta og innbyggjarane, og for å oppretthalde forsvarsviljen og forsvarsevna i folket. Den allmenne verneplikta bør oppretthaldast og vidareutviklast, og systemet for utveljing av skikka og motiverte menneske til fyrstegongsteneste må betrast, i tillegg til at fyrstegongstenesta må gjerast meir attraktiv.

Senterpartiet vil at den allmenne verneplikta skal gjelde alle menn, men vil at det skal leggjast til rette for at fleire kvinner kan gå inn i Forsvaret.

Gode lokale vernebuingsplanar er ein føresetnad for å verne folk og samfunn mot ekstraordinære påkjenningar under kriser i krigs- og fredstid. Auka politisk fokus på totalforsvaret og ei styrking av dei sivile tiltaka for å minske sårbare område i samfunnet er viktig. Stønaden frå Forsvaret til det sivile samfunnet til dagleg og i krise, og fokuset på heilskapleg konfliktløysing i internasjonale operasjonar, medfører totalt sett at det sivilmilitære aspektet ved verksemda i Forsvarets blir stadig viktigare og meir utfordrande i framtida.

Senterpartiet meiner at både evne til å reagere, å halde ut og kvalitet er viktige for Forsvaret. Volumreduksjonen av Forsvaret i perioden 2002–2008 har delvis medverka til å rette opp ubalansar mellom desse tre grunnleggjande forholda. Volumreduksjonane har likevel gått for langt, noko som i stor grad skuldast lågare løyvingar til Forsvaret.

Heimevernet skal vere ein desentralisert, landsdekkjande og attkjenneleg del av det norske forsvaret. Som ein del av Forsvaret skal Heimevernet verne menneske og viktige samfunnsfunksjonar, medrekna utføre styrkjevern, sikre infrastruktur, nøkkelpersonell og materiell, medverke til overvaking og kontroll, forutan stønad til det sivile samfunnet. Heimevernet skal kunne løyse desse oppgåvene i fred, krise og krig, i alle delar av Noreg og i tett samarbeid med sivile aktørar. Innsats frå Heimevernet vil ofte utgjere Forsvarets viktigaste medverknad i kriser som trugar samfunnstryggleiken, som ved naturkatastrofar eller behov for omfattande og langvarig sikring av viktige installasjonar. Moderniseringa av Heimevernet må derfor halde fram, og Heimevernet må bli styrkjebrønnen for resten av Forsvaret, også i høve til internasjonale operasjonar.

Kystvakta hevdar nasjonal suverenitet, utøver jurisdiksjonsmakt og støttar det sivile samfunnet. Senterpartiet vil auke løyvingane til Kystvakta for å få fleire patruljedøgn på havgåande farty. Større økonomiske ressursar må stillast til disposisjon slik at ressursovervakinga og det norske militære

nærværet i dei store havområda våre kan auke. Øvingsaktiviteten til marinen og nærvær i Nord-Noreg må samtidig aukast.

Hæren er viktig i høve til nasjonal krisehandtering, kollektivt forsvar og internasjonale operasjonar. Senterpartiet er oppteke av at vi skal ha eit vernepliktsbasert forsvar, eksempelvis ved utdanningsbataljonar i Nord-Noreg, HMKG i Oslo og grensevakta ved Garnisonen i Sør-Varanger. Senterpartiet går imot å etablere fleire verva bataljonar enn Telemark bataljon, da dette kan truge folkeforsvaret på sikt.

Luftforsvaret med kampflya sine er ein viktig og heilt naudsynt del av Forsvaret i overskodelig framtid. Kampfly blir brukt for å kunne løyse eit breitt spekter av oppgåver, frå overvaking og suverenitetshevdning til nasjonale og internasjonale kampoperasjonar.

Den økonomiske styringa av Forsvaret må bli betre. Nye prosjekt må kvalitetssikrast og budsjettstyringa må kome under kontroll. Forsvaret må i stor grad vere open for innsyn og ha gode kontrollrutinar for å førebygge korrupsjon og ukultur. Behovet for nytt militært utstyr eller system må i større grad vurderast ut frå kva behov det nasjonale forsvaret har.

Senterpartiet vil:

- Dimensjonere og organisere Forsvaret ut frå særpreget og utfordringane til landet vårt. Den nasjonale forsvarsevna skal alltid få fyrsteprioritet ved bruk av knappe ressursar.
- Ha eit forsvar basert på allmenn verneplikt. Alle tenestedyktige menn skal utføre militær eller sivil fyrstegongsteneste.
- At det blir innført ein vernepliktsdag på dei vidaregåande skulane i tillegg til sesjon for både kvinner og menn.
- Styrkje Heimevernet for å sikre ei lokal vernebuing i heile landet gjennom betre utdanning, utstyrsnivå og kompensasjonsordningar.
- Auke løyvingane til Kystvakta for å få fleire kystvaktfarty, auka sigling for auka kystvaktarbeid og nærvær, og dessutan å kunne medverke meir i høve til miljøkriser.
- Flytte stabs- og støttestøttefunksjonar ut av Oslo til operative avdelingar i Sør- og Nord-Noreg og vurdere relokalisering av Krigsskulen og andre forsvarsinstitusjonar i Oslo.
- Sikre at den strategisk viktige marinebasen Olavsvern blir vedlikehalden ut frå omsynet til allierte og eit mogeleg framtidig behov for ein stor marinebase i nord.
- Legge til rette for at fleire tilsette og familiane deira buset seg i forsvarskommunane i staden for å pendle.

18.3. Internasjonalt samarbeid og deltaking

Noreg er avhengig av alliert støtte frå Nato for å kunne møte utfordringar mot norsk tryggleik. I tillegg til samarbeid med andre Nato-land, er det ønskjeleg å utvikle eit betre nordisk forsvarssamarbeid.

Både internasjonal solidaritet, kampen mot terror og omsynet til norsk tryggleik tilseier at Noreg må vere ein aktiv samarbeidspartnar i internasjonal krisehandtering. Medverknad til internasjonal krisehandtering må ikkje gå ut over evna til å forsvare norsk territorium. Noregs profil og medverknaden vår til internasjonal krisehandtering har verdi for den tryggingspolitiske situasjonen til Noreg.

Norsk militært og sivilt personell må i større grad enn i dag bli stilt til rådvelde for operasjonar under leingi av FN. I den graden Noreg deltek i Nato-operasjonar utanfor området til alliansen, skal dette

skje på oppdrag frå FN med bakgrunn i eit klart FN-mandat. Senterpartiet vil prioritere allianseoppdrag og internasjonale FN-operasjonar framfor deltaking i kampgruppene til EU. Senterpartiet vil arbeide for endring av Nato sitt strategiske konsept til igjen å leggje større vekt på felles forsvar av territoria til medlemslanda.

Senterpartiet vil:

- Arbeide for eit tettare nordisk forsvarssamarbeid blant anna når det gjeld ressursovervaking, deltaking i internasjonale operasjonar, materiellinnkjøp, øvingar, skytefelt og utdanning
- Ikkje avgje militære styrkar til internasjonale operasjonar utanfor Nato utan ei forankring i FN-pakta og eit klart FN-mandat.
- At Noreg skal avstå frå deltaking i preventiv krigføring og forkjøpskrig som ikkje har ei klar forankring i folkeretten.
- Vere restriktiv til ei vidare utviding av Nato sitt geografiske område.
- Betre ettervernet for veteranar.

19. Den samiske befolkningen

Mål

Senterpartiet vil sikre den norske urbefolkningens levesett og kultur og befolkningens muligheter til kulturell og materiell utvikling på egne premisser i tråd med internasjonale avtaler og konvensjoner.

Urfolkets kår og utøvelse av kulturen sin er et fellesskapsansvar der både norske og samiske myndigheter skal bidra. Den samiske kulturen må tas vare på og formidles til resten av befolkningen for å øke kunnskap om Norges urbefolkning og Norges internasjonale ansvar for urfolk. De samiske maktorganene må ha reell beslutningsmyndighet slik at de kan utøve en god politikk på vegne av sine innbyggere og ivareta samisk næring og kultur.

19.1. *Det moderne samiske samfunnet*

Norge har et særskilt ansvar for samene som urfolk. Norges ratifikasjon av ILO-konvensjon nr. 169, Grunnlovens paragraf 110 a, inkorporering av internasjonale konvensjoner i norsk rett, og det arbeidet Norge gjør internasjonalt for minoriteter og urfolk, gir også Norge et særlig ansvar for utviklingen til sitt eget urfolk. Gjennom samarbeid mellom regjeringen og Sametinget har Norge sluttet seg til FNs urbefolkningserklæring (2007). Senterpartiet vil arbeide for at denne erklæringen skal bli inkorporert i nasjonal lovgivning.

19.1.1. Samiske næringer

Lov- og regelverk må være i samsvar med de internasjonale forpliktelser Norge har påtatt seg. Det skal derfor ikke gjøres inngrep i samiske bruksområder i strid med samisk selvråderett som urfolk, eller på en slik måte at samiske næringsveier og kultur blir svekket. Lov om rettsforhold og forvaltning av grunn og naturressurser i Finnmark skal gi samene og den øvrige lokalbefolkningen eierskap til grunn, og myndighet til forvaltning av grunn og ressurser i fylket. Loven må bygge på internrettslige forpliktelser overfor samene og folkerettens bestemmelser, og bli utformet i konsultasjoner mellom Sametinget, fylkestinget og Stortinget. Næringspolitikken må ta sikte på at det skal være interessant og attraktivt å drive med rein. Senterpartiet har som mål å utvikle reindriften innenfor naturens tåleevne, slik at nye generasjoner får muligheter til inntekt, og næringen sikres rekruttering i framtida.

Senterpartiet vil:

- Styrke markedsadgangen for reinkjøtt og tilpasse reintallet til beitegrunlaget blant annet gjennom å øke slaktevekta.
- At samisk og skogfinsk kultur ikke må forringes på grunn av for stort antall rovvilt.
- Tilføre fjelltjenesten og utmarkstilsynet kompetanse om reindriftnæringen.
- At kvinner og ungdom i reindriften må ha rett til å bli registrert som næringsdrivende.
- Sikre tradisjonelle fiskerettigheter til befolkningen i sjøsamiske områder og sette i gang lokale og regionale forvaltningsordninger som ivaretar nærhets- og avhengighetsprinsippet.
- Arbeide for at lokale mottaksstasjoner for fisk kan opprettes med nærhet til sjøsamiske områder.
- At lokalbefolkningen i samiske områder sikres rettigheter for oppdrett og fangst av nye arter.
- At de sjøsamiske sentre som er etablert må ha en rolle i forvaltningen av maritime ressurser.

19.1.2. Språk og kultur

Samiske sentre er gjerne utkanter i storsamfunnet. God kommuneøkonomi er avgjørende for å opprettholde barnehager, grendeskoler og kulturhus i mange samiske samfunn. Dette er svært viktig for bevaring og videreutvikling av samisk språk, kultur og samfunnsliv. Senterpartiet vil derfor prioritere samiske kultur- og opplæringsaktiviteter for barn, unge og eldre, også i byer og større tettsteder.

Senterpartiet vil:

- Videreføre og øke tospråklighetstilskuddet til de kommunene og fylkeskommunene som omfattes av samelovens språkregler, slik at de får dekt sine reelle utgifter.
- Sikre at samelovens språkregler oppfylles ved statlige etater i samiske kommuner.
- Sørge for at samiske elever har gode og tilstrekkelige læremidler tilpasset samiske behov, og ta i bruk teleundervisning som et supplement både i grunnskolen og i videregående skole.
- Sikre et godt og variert tilbud av barne- og ungdomslitteratur på samisk.
- Følge opp statens ansvar for å sikre sør-samisk, østsamisk, lulesamisk og kvensk språk og kultur, blant annet gjennom økonomisk støtte til forskning og kulturformidling.
- Styrke sjøsamisk kultur slik at nye generasjoner lærer sjøsamiske dialekter.
- Gi alle samiske barn rett til undervisning i og på samisk i grunnskolen og videregående skole.
- Gi voksne samer som ønsker det, opplæring i samisk.
- Likestille elever som har norsk og elever som har samisk som førstespråk i videregående skole, når det gjelder antall språk og timetall.
- At samisk kulturkunnskap skal være obligatorisk i grunnskolen og den videregående skolen.
- Arbeide for at Samisk høyskole skal utvikles til et nordisk samisk universitet.
- Styrke Nav med nødvendig samisk språk- og kulturkompetanse.
- Sikre at materiell på samisk er tilgjengelig i offentlig informasjonstjeneste.
- At samisk språk og kulturforståelse skal være sentrale elementer når samiske helse- og sosialtilbud utvikles for det samiske folket.
- At rettsvernet for samer styrkes ved at samiske rettsoppfatninger blir en del av jusstudiet ved universiteter.
- Opprette ei samisk prestestilling for Sør-Norge.
- Bygge ut et bredest mulig samisk medietilbud for å sikre bredden i den samiske samfunnsdebatten. Det er viktig å sikre medietilbudet i lule- og sørsamiske områder.

19.2. Sametinget

Sametinget, som er samenes folkevalgte organ i Norge, skal utvikle samisk språk, kultur, næringer og rettigheter på samenes eget grunnlag. Sametingets legitimitet bygger i første rekke på Norges internrettslige forpliktelser i form av Grunnlovens § 110 a. De folkerettslige forpliktelsene følger av internasjonale lover og forpliktelser. Sametinget må få adgang til konsultasjoner og forhandlinger med regjering og storting i saker som berører den samiske befolkning. Det er viktig at Sametinget styrkes økonomisk, kompetansemessig og at den økonomiske rammen er forutsigbar, slik at Sametinget kan være en sentral utviklingsaktør i det samiske samfunnet. Sametinget må få myndighet til å oppnevne representanter til utvalg, styrer og råd som behandler saker knyttet til samiske interesser.

19.3.   *Internasjonalt samarbeid*

Senterpartiet vil arbeide for at det nordiske samiske samarbeidet styrkes, ved at Samisk parlamentarisk råd får formell status som nordisk samisk samarbeidsorgan. Samisk parlamentarisk råd må gis myndighet til å oppnevne representanter til Nordisk råd og andre internasjonale organer der urfolkssaker behandles.

Arbeidet med Nordisk samekonvensjon må fullføres, slik at statenes lov- og regelverk som gjelder samisk språk, kultur, næring og rettigheter samordnes.

Norge må arbeide aktivt for å styrke urfolks rettigheter over hele verden ved å sikre retten til egne ressurser, eget språk, utdanning, kultur, religion og sjølstyre.

20. Internasjonal politikk

Mål

Visjonen til Senterpartiet globalt og nasjonalt er å byggje samfunn nedanfrå. Vi vil ha folkestyre, rettferdig fordeling, sterke menneskerettar og ei ansvarleg forvaltning av naturressursane. Det inneber framleis motstand mot reindyrka økonomisk liberalisme og frikopling av marknadskreftene frå politisk styring, og dessutan arbeid for desentralisering av eigedomsrett, makt, busetjing og kapital.

Auka økonomiske skilnader er vår tids tryggingpolitiske utfordring. Fordeling av fellesgode, ressursane, kunnskapen og makta i verda er ein føresetnad for å oppnå rettferdig, stabil og berekraftig utvikling. Senterpartiet vil arbeide for å sikre alle land kontroll over egne ressursar, økonomisk og politisk utvikling. Internasjonal handelspolitikk må styrast og utviklast slik at handel kan bli berekraftig og eit verkemiddel for å omfordele frå rike til fattige land. Senterpartiet meiner at Noreg som eit rikt land skal ha eit høgt nivå på utviklingshjelp og naudhjelp til land som treng det.

Senterpartiet vil oppnå fredeleg sameksistens mellom nasjonane ved å føre ein politikk som varetek intensjonane og prinsippa i folkeretten. Det inneber framleis oppbygging av eit sterkt og effektivt FN og ein verdsorden som førebyggjer konflikt, og der krig ikkje er noka løysing. Senterpartiet vil framleis arbeide mot åtakskrigar, og utanlandsoperasjonar som ikkje er forankra i folkeretten.

FN er det beste og mest legitime systemet verda har for eit balansert samarbeid mellom sjølvstendige nasjonar, basert på folkerettslege prinsipp og universelle normer. Senterpartiet vil vidareutvikle FN og folkeretten, baserte på prinsippet om eitt land – éi røyst. Handel og kapital er verkemiddel, ikkje mål, og må underleggjast demokratisk kontroll i FN-systemet. Senterpartiet vil jobbe aktivt for å innfri tusenårs målet til FN

Suverenitet bør berre gjevast ifrå for å oppnå globale mål og verdiar, og for at nokre statar ikkje skal hindre utvikling og tryggleik for andre. Senterpartiet meiner mellomstatleg samarbeid mellom suverene statar gjev dei beste vilkåra for folkeleg medverknad.

20.1. Nye globale utviklingstrekk

I to tiår har den globale politikken vore prega av nyliberalistisk tenking. Den sentrale målsetjinga til den globale nyliberalismen har vore å redusere nasjonal styring til fordel for marknadsmekanismar. Det har ført til at ansvaret for tradisjonell felleseigedom som vatn, luft og biologisk mangfald har blitt privatisert, saman med offentlege velferdstenester. Store globale selskap har etter kvart fått dominere både verdsmarknadene og politikktutforminga.

Sidan tusenårsskiftet har svingningar i den globale økonomien skapt auka utryggleik. Både klimakrisa og den globale matvarekrisa kom til overflata før finanskrisa. Men desse krisene hadde enno ikkje råka maktsentruma i verda nok til å samle full politisk handlekraft frå leiarar og media. Veikskapane ved ei globalisert finansnæring utan overordna politisk rammeverk og styring slo inn for fullt hausten

2008. I kjølvatnet av finanskrisa spør stadig fleire aktørar no etter nye mekanismar og sterkare politisk styring av finansmarknadene ut frå meir heilskaplege samfunnsbehov.

Både klima- og energikrisa, matvare- og matjordkrisa og vassforsyningskrisa har vore varsla lenge, heilt sidan Stockholmskonferansen i 1972 og Brundtlandrapporten frå 1987. Krisene er globale, og synleggjer at løysingar må vere felles og at alle må medverke. Samtidig er det også slik at konsekvensar av krisene rammar dei svakaste hardest, medan hovudansvaret for krisene må dei rike bere.

20.2.   *Forvaltning av dei globale fellesgoda våre*

Respekten for menneskerettane må liggje til grunn for internasjonale engasjementet som Noreg tek del i. Kunnskap, kommunikasjon og kulturelt mangfald er fellesgode som bør vere internasjonale og tilgjengelege for alle. Rett til arbeid og inntekt vil i hovudsak vere eit nasjonalt ansvar. Nasjonale styresmakter må derfor ha handlingsrom til å byggje nasjonal produksjonskapasitet, identitet og sjølvtilitt, som gjev eit solid fundament for å dele idear, samarbeide og drive handel på likeverdige vilkår.

Klimaendringane har gjort oss meir merksame på dei globale fellesgoda våre: luft, jord og vatn. Utsleppa har i all hovudsak kome frå dei vestlege landa. Det er likevel dei fattigaste menneska i fattige land, som lever nær og av naturen, som er dei fyrste som merkar konsekvensane og må bere dei største kostnadene. Dette er både urimeleg og urettferdig og krev ein ny politikk som Senterpartiet vil medverke til ved å utvikle prinsippet om å handle lokalt, men tenkje globalt. Klimaendringane kan føre til store endringar i tilgang på dyrkbar jord og vatn til matproduksjon. Store område som i dag er dyrkbare kan bli uskikka til matproduksjon på grunn av tørke og/eller mangel på nedbør.

Kamp om jord- og vassressursar kan skape konflikhtar mellom folk og nasjonar. For å sikre alle menneske ein tilgang til naudsynnte ressursar må den rike delen av verda avgrense forbruket sitt. Senterpartiet vil fremje ein internasjonal forvaltingspolitikk som tek omsyn til at jord og vatn er ein underskottsressurs, som må underleggjast langt strengare forvaltning og fordelingsomsyn enn i dag.

20.3.   *Solidarisk global miljø- og klimapolitikk*

Tiltaka som blir sette i verk for å motverke klimakrisa er naudsynnte for heile verda, og ikkje berre ei solidaritetshandling overfor dei som blir ramma fyrst. Vi har aldri tidlegare fått tydelegare illustrert at vi berre har éin klode. Nedhogging av tropiske skogar i Sør-Amerika påverkar nedbørsmengda i Himalaya, og ferskvasstilgangen eller flaum for millionar av menneske i Asia. Klimaflyktningar kan få eit omfattande omfang frå land der jorda ikkje lenger gjev levebrød, vasskjeldene tørkar ut, eller kystsona blir ubueleg. Klimautfordringane vil bli ein test på evna til å ta eit felles ansvar for framtida og finne fram til felles handling som omfattar alle land. Internasjonalt miljør samarbeid må ta sikte på å redusere forbruk og transport i den rike delen av verda, styrkje evna til matproduksjon ut frå lokale behov, sikre vassressursane og det biologiske mangfaldet, og hindre avskoging og ørkenspreiing. Energiforbruket i verda må vriast bort frå fossilt brensel og over på fornybare alternativ.

Senterpartiet vil:

- Arbeide for ein ny klimaavtale etter Kyoto-perioden, som inkluderer alle land. For å skape ei forståing hos alle for eit felles ansvar, må dei rike landa bere hovuddelen av kostnader som fattige land blir påførde som følge av klimaendringane til no.
- At minimum 2/3 av norske klimaforpliktingar skal gjennomførast i Noreg.
- Leggje til rette for at fattige land og folk kan auke forbruket sitt innanfor tolegrensa for jorda.
- Intensivere satsinga på forskning og teknologiutvikling for rein og fornybar energi både i Noreg og internasjonalt.
- At produksjon av rein energi i utviklingsøkonomiar skal gjerast tilgjengeleg gjennom teknologi- og kunnskapsdeling.
- At store rein-energi prosjekt i utviklingsland der norske bistandsmidlar medverkar, må leggje til rette for at teknologi og anlegg på sikt blir tilbakeført til vertslandet (heimfall).
- At energibehovet for dei fattigaste må dekkjast gjennom prioritering av klimanøytrale, desentraliserte og lokale løysingar.
- At økonomiske tilskot til regnskogbevaring må vere basert på nasjonale planar med lokal forankring.
- Forby bruk av usertifisert regnskogtømmer.
- At internasjonale fond til å ta vare på regnskog og klima skal forvaltast i tråd med prinsipp vedtekne i klimaforhandlingane i FN.
- At bio-drivstoff må sertifiserast etter kjelde, og bør i prinsippet vere basert på nasjonal og regional sjølvforsyning, for å hindre at rike land med høg kjøpekraft undergrev mattryggleik i fattige land
- Oppgradere FN sitt miljøprogram (UNEP) til ein miljøvernorganisasjon for heile verda, som skal arbeide for internasjonale miljøstandardar og effektive kontrollordningar. Eit internasjonalt kontrollorgan må ha oversikt over utsleppa til luft og vatn frå dei ulike landa.
- Underordne regelverket for handel i Verdas handelsorganisasjon (WTO) miljøavtalane og måla til FN. Innanfor WTO må Noreg arbeide for reglar som ikkje hindrar meir miljøvennlege produksjonsprosessar. Førre var-prinsippet må gjelde også her, det vil seie at det må vere høve til å avgrense handel ved mistanke om at bestemte kjemikal og andre tilsetningsstoff i produkt er skadelege.
- At Noreg skal arbeide for fleire internasjonalt forpliktande miljøavtalar under FN.
- Arbeide for å styrkje Basel-konvensjonen for å hindre at miljøfarleg avfall blir eksportert til utviklingsland.
- Arbeide for å hindre at det gjennom tenesteregulering i WTO skjer ei liberalisering av handel med miljøfarleg avfall som kan medføre dumping av farleg avfall, inkludert skipsvrak, i utviklingsland.
- At Noreg skal halde fram med å gje Sentral- og Aust-Europa fagleg hjelp for å fjerne og destruere sivile og militære atominstallasjonar som kan vere ein alvorlege miljøfare.
- Arbeide for forpliktande avtalar om informasjonsutveksling og varsling om kjernekraftulukker og andre store miljøkatastrofar.
- Gje stønad til samarbeid mellom frivillige organisasjonar i Noreg og utviklingsland.

20.4. Ein ny internasjonal matpolitikk

Verdsmarknadsprisane på mat stig og matvarelagera i verda er mindre enn på mange år. Matvareorganisasjonen til FN (FAO) vurderer at produksjonen må auke med 50 prosent innan 2030 for at folket i verda skal ha tilgang på nok mat. Klimautfordringane tydeleggjer også behovet for ein politikk globalt som stimulerer ein berekraftig matproduksjon lokalt og nasjonalt, og som ikkje stolar på ein verdsmarknad for fordeling av mat. Senterpartiet meiner alle land skal ha rett til å produsere

mat til eige folk, og vil stanse all dumping av matvarer. Posisjonen til Senterpartiet i internasjonale forhandlingar er at alle land skal få handlingsrom til å utvikle verkemiddel som varetek mattryggleik og produksjon av mat til eige folk.

Noreg importerer cirka 50 prosent av forbruket sitt av landbruksvarer. Den delen som blir importert frå EU er meir enn 70 prosent og aukande. Senterpartiet vil medverke til auka import frå utviklingsland gjennom styrkte og målretta tiltak for produksjon og handel. Stønad til produksjon til internt forbruk i eit land må behandlast annleis enn eksportretta produksjon.

Matkrisa viser tydeleg at rammeverket som blir forhandla i WTO må vidareutviklast. Det blir forhandla om reduksjon av importtoll, samtidig som mange tradisjonelle eksportørar av mat legg ned forbod mot eksport eller innfører eksporttoll for å unngå matmangel hos eige folk. Industrialisering og sentralisering av jordbruket har utarma jord, humus og vatn, og lagt såkalla marginale område brakk. I framtida må slik jord takast i bruk gjennom ein aktiv landbrukspolitik. Grunnlaget for framtidig matproduksjon må bli betre teke vare på og internasjonale handelsreglar må blant anna støtte opp om langsiktig ressursforvaltning, mattryggleik og klimautfordringar.

Senterpartiet vil:

- At Noreg skal forsvare retten til å styrkje marknadstilgangen for utviklingslanda til Noreg på kostnad av annan, og subsidiert, import frå den rike delen av verda.
- Arbeide internasjonalt for at alle former for eksportstønad og dumping av matvarer skal stanse.
- At Noreg arbeider for å halde oppe importvernet på jordbruksvarer for å sikre matvareproduksjon til eige folk.
- At Noreg støttar naudsynte sikringsmekanismar for nasjonal mattryggleik og utvikling i landbruksproduksjonen til utviklingslanda.

20.5. Handel som utjamnar

Handelspolitikken må utformast slik at han kan medverke til politikk for lokal, regional og global omfordeling, frå rike til fattige land og folk. Handelspolitikken må bli mest mogeleg klimanøytral, økologisk berekraftig og solidarisk. Noreg har eit høgkost-jordbruk og ein eksportretta fiske- og sjømatindustri. I internasjonale forhandlingar om handel vil Noreg ha defensive jordbruksinteresser og offensive interesser på industritoll. Senterpartiet meiner Noreg må unngå å stille seg i ein usolidarisk posisjon der vi ønskjer nasjonal kontroll når vi har eigne interesser, men ikkje gjev utviklingsland same fleksibilitet på kjenslevare område for dei. Noreg må unngå ei uheldig samanblanding av nærings- og handelsinteresser, og utviklingspolitikk innan energitenester, miljøtenester, teletenester og finansielle tenester og industrivarer.

Senterpartiet vil støtte opp om interessene til dei fattigaste landa i WTO Fleirtalet av dei fattigaste landa i verda er fyrst og fremst avhengig av betre infrastruktur for å få tilgang til eigne heimlege og regionale marknader, og ei handelsliberalisering trugar ofte dette. Senterpartiet meiner at WTO tradisjonelt har vore prega av lukka prosessar og manglande open praksis.

Utfallet av dei vidare WTO-forhandlingane er avhengig av kvart enkelt medlemsland sine eigne ønskje og strategiar. Senterpartiet meiner at Noreg må utnytte dette handlingsrommet for å finne fram til gode løysingar som varetek eigen matvareproduksjon/-tryggleik. Noreg bør byggje alliansar med andre netto matimporterande land, basert på retten til å styre eigen matpolitikk.

Ikkje alle sektorar eignar seg for liberalisering gjennom internasjonale handelsavtalar. Senterpartiet meiner blant anna at naturressursar, essensiell infrastruktur, kommunikasjon og sentrale offentlege tenester er område som ikkje bør inkluderast i eit internasjonalt handelssystem.

Senterpartiet vil:

- At FN og organisasjonen si tusenårsfråsegna og mål om berekraftig utvikling skal vere overordna WTO-avtalar.
- At WTO skal evaluere konsekvensane av gjeldande avtalar før nye område blir inkluderte i forhandlingane.
- At Noreg skal vere pådrivar for å reformere WTO i ei meir open og demokratisk retning, med tydelege reglar for forhandlingane og gjennomføring av ministermøte.
- Gå imot ein investeringsavtale gjennom WTO, eller bilaterale investeringsavtalar med utviklingsland.
- Ikkje inngå internasjonale avtaler med investor-stat-tvisteløysing (slik EØS-avtalen er)
- Evaluere medlemskapen til Noreg i den europeiske patentorganisasjonen (EPO).
- At Noreg skal trekkje alle krav retta mot utviklingsland i GATS-forhandlingane i WTO
- Leggje betre til rette for at varer som både rike og fattige land produserer, blir importerte frå dei fattigaste landa (MUL).
- At Noreg skal arbeide for at offentlege velferdstenester blir tekne ut av forhandlingane om ein ny GATS-avtale.
- At Noreg klart støttar interessene til dei fattige landa når det gjeld spørsmål om teknologioverføring og patent (TRIPS-avtalen), og ikkje inngår såkalte TRIPS+-avtalar som stiller strengare krav til patentregelverket i utviklingsland som undergrev blant anna rettane til bonden.
- Styrkje presset på å få bort ugrunna og urettferdig straffetoll mot norske sjømatprodukt i EU og USA.
- Arbeide aktivt for at det ikkje skal vere tillate å ta patent på genetiske ressursar eller biologiske produksjonsmetodar, og verne rettane til bonden.
- Arbeide aktivt for å gjere mogeleg teknologideling med utviklingsland, slik at dei kan få del i teknologiutviklinga.
- Sikre at distriktspolitikk, sysselsetjingspolitikk og likestillingspolitikk ikkje skal kunne utfordrast av internasjonale handelsreglar.
- Arbeide for bindande nasjonale retningslinjer for samfunnsansvaret til bedriftene, samtidig som det blir etablert bindande globale retningslinjer.

20.6. Bistand

20.6.1. Institusjonsbygging

Senterpartiet meiner alle samfunn best blir sett i stand til å styre eiga utvikling når organiseringa av samfunnet har lokal legitimitet og demokratisk forankring. Utvikling av det sivile samfunnet er avgjerande for at politiske leiarar skal kunne stillast til ansvar og for å kunne etablere ein demokratisk, legitim og global rettsorden. Senterpartiet vil medverke til at utviklingslanda sjølv i større grad kan ta ansvar for eiga utvikling. Samarbeid om å styrkje demokratiske institusjonar og etablere god forvaltingspraksis må prioriterast.

Det har blitt hevda at bistanden har blitt ein allianse mellom sterke interesser i vestlege land og elitane i utviklingsland, og at hjelpa har undergrave utvikling og fattigdomsnedkjemping. Noreg kan med Statens pensjonsfond – Utland, sterke eigarskap i tidlegare statsmonopol, offensive handelsinteresser og etter måten store u-hjelpsbudsjett kome i skade for å blande roller som ikkje er

i tråd med verdiane våre om å medverke til å byggje nasjonar og fremje ein solidarisk utviklingspolitikk.

Senterpartiet vil:

- På sikt auke bistanden til 1,5 prosent av BNI
- Vidareføre ei line der Noreg i aukande grad legg vekt på å hjelpe med å byggje rammeverk basert på institusjonar og lovgjeving, og som styrkjer eigenkontrollen i utviklingslanda med naturressursar, næringspolitikk, sysselsetjingspolitikk og velferdspolitikk.
- Medverke til å styrkje rettssystemet i utviklingslanda.
- Medverke til å halde fokus på dei områda der det kan bli konflikt mellom eigeninteressene til Noreg og utviklingshjelpa.
- Utvikle ein "ver varsam"-plakat for bistanden slik at uheldig samanblanding blir unngått og at handelspolitikken i Noreg, WTO og i bilaterale avtalar ikkje tek frå utviklingslanda politisk handlingsrom til å føre ein politikk for utvikling.
- Hjelpe til å styrkje lokalsamfunn, kvinneorganisasjonar, fagrørslar, landbruksorganisasjonar, miljøorganisasjonar og parlamentarikarar, slik at dei kan halde regjeringane og næringslivet sitt ansvarleg for interessene til folket.
- Medverke til å styrkje regionalt samarbeid, produksjon og handel i utviklingsland
- Støtte opp om tiltak som styrkjer sør-sør-handel gjennom deira egne preferansesystem
- Støtte opp om velferdsutvikling gjennom støtte til skule, helse, infrastruktur og kollektive transportsystem under demokratisk kontroll.
- At støtte som ikkje øver press på norsk økonomi ved å bruke arbeidskraft i Noreg, skal definerast utanfor handlingsregelen.
- Jobbe for å oppnå FN sitt tusenårsmål for fattigdomsnedkjemping.

20.6.2. Jordbruk i bistanden

Senterpartiet meiner Noreg har dei beste føresetnader for å medverke til landbruksutvikling i sør. Noreg har kompetanse bygt opp ved Universitetet for miljø- og biovitenskap, røyntslene med landbrukssamvirke, utvikling av foredling, prisstøtte, standardar og bonden sine rettar og kontroll med egne produkt. Som netto importerande land av landbruksvarer har Noreg meir legitimitet enn mange andre vestlege land i å støtte produksjonskapasitet og lokale marknader i utviklingsland i same situasjon.

Landbruk og matproduksjon i bistandsarbeidet er blitt forsømt både av norsk bistand og av internasjonale organisasjonar. Det har skjedd ei dobbelt diskriminering, av periferien og av bønder fordi dei er kvinner, særleg i Afrika. Ingen andre næringar kan som landbruket skape sysselsetjing og økonomiske ringverknader blant dei fattige. Tilgang på mat og arbeid for fattige i byområda vil vere avgjerande for å førebyggje sosial uro og moglege kaos og konflikhtar i fattige land.

Senterpartiet vil:

- Arbeid for ei auka satsing på landbruksbistanden, stønad til FAO og stønad til genbankar og planteforedling.
- Jobbe for ein bistand som sikrar produksjon og styrking av rettane til familiebruket i utviklingsland, med særleg vekt på å hindre diskriminering av kvinner som bønder og matprodusentar.
- Styrkje prosjekt som kan hjelpe utviklingsland inn på norske marknader på kostnad av den auka importen frå blant anna EU.
- Støtte folkelege rørsler som arbeider for jordlause, for kvinner og familiejordbruk – som ein viktig føresetnad for eit berekraftig jordbruk.

- Støtte lokale program for bioenergiproduksjon med tanke på å dekkje lokale, nasjonale og regionale behov.
- Hjelpe med å utvikle regelverk som varetek rettane til bonden til å vidareforedle eigen produksjon og dele tradisjonell kunnskap om genetiske ressursar.
- Hjelpe til med å utvikle ressursvennleg, robust og berekraftig landbruksproduksjon som medverkar til å styrkje både matvaretryggleik og energibehov, med vekt på minst mogeleg transport.

20.7. Eit sterkare FN

I kjølvatnet av den økonomiske globaliseringa har grensene mellom land fått stadig mindre å seie. Mangfaldet av mellommenneskeleg deltaking og representasjon, påverknad og innverknad representerer positive tilskot til internasjonalt samarbeid.

Korrupsjon på alle nivå er ei av dei største hindringane i arbeidet mot fattigdom og for ei meir rettferdig fordeling. Tryggj velferdsstatar er sentrale for å byggje ned korrupsjonskultur. FN bør styrkjast som fredsbyggjar og politisk rådgjevningsorgan som kan stå i sentrum for arbeidet med å etablere funksjonsdyktige statar baserte på ei open forvaltning, ansvar, demokrati, menneskerettar og lov og rett som berande prinsipp. I dette arbeidet må dei politiske organa i FN og bistandsorganisasjonane til FN, med utviklingsprogrammet til FN i spissen, bringast tettare saman. Det er behov for meir langsiktig bistand og berekraftige tiltak i ei heilskapleg tilnærming til fredsbygging. På den bakgrunnen meiner Senterpartiet at ein vesentleg større del av bistandsbudsjettet bør gå til å styrkje utviklingsarbeidet og til FN som organ for meir effektiv førebyggjande handling.

Senterpartiet vil ha ei betre rolleavklaring mellom FN og Verdsbanken/Pengefondet (IMF). FN bør ha eit overordna politisk ansvar. Rolla til Verdsbankens og Pengefondet (og dei regionale utviklingsbankane) bør vere meir operative som rådgjevarar og støttespelarar for økonomisk utvikling og fordeling, underlagt dei overordna målsetjingane til FN.

Senterpartiet vil:

- Arbeide for at FN skal vere ein slagkraftig og handlekraftig global organisasjon.
- Gå inn for ei utviding av tryggingsrådet i FN for å få ein betre representasjon av mangfaldet blant medlemslanda i FN.
- Arbeid for ei meir heilskapleg internasjonal organisering, med ei klarare rollefordeling mellom FN, Verdsbanken og Pengefondet underlagt FN-charteret.
- Modernisere styringa av Verdsbanken og Pengefondet ved å gje utviklingslanda medansvar og representasjon i styrande organ.
- Arbeide for eit nytt finansieringssystem for FN si samla verksemd til dømes gjennom karbonskatt, avgift på valutatransaksjonar/Tobinskatt og skattlegging av internasjonale selskap.
- At medverknad frå Noreg til internasjonale klimatiltak (førebygging og tilpassing) kjem i tillegg til utviklingshjelpa, fordi det er medverknad til fellesgoda våre.
- Dekkje utgifter til flyktningar i Noreg utanfor bistandsbudsjettet.
- At u-land med gjeldsproblem skal kunne søkje FN om ein uavhengig gjennomgang av gjelda og om gjeldslette.
- Slette resten av gjelda frå u-landa til Noreg og arbeide for ein gjennomgang av norsk utlånspraksis, medrekna Garantiinsittuttet for eksportkreditt (GIEK) og Statens Pensjonsfond – Utland gjennom norske statsobligasjonar. Noreg skal ikkje knyte krav om strukturreformer til gjeldsslette og vil arbeide for at andre kreditorar også avstår frå slike krav.

- At bistand, lån eller gjeldsslette ikkje skal stille krav om liberalisering eller privatisering.
- At Noreg tek initiativ overfor likesinna land til å utarbeide retningslinjer for ansvarleg utlån og fremje prinsippet om kreditoransvar også i dei internasjonale finansinstitusjonane, med mål om eit bindande regelverk for ansvarleg långjeving.
- At Noreg framleis skal vere ein pådrivar for effektive tiltak mot korrupsjon, kvitvasking og skatteparadis, som undergrev felles reglar og normer for ansvarleg handling og internasjonale reglar.
- Arbeide for open informasjon om kapitalrørsler og bindande retningslinjer for samfunnsansvaret til bedrifter for å hindre korrupsjon gjennom utanlandske selskap.
- Jobbe for eit FN-regime for overvaking og sanksjonering av etiske overtramp ved utanlandsengasjementet til næringslivet/transnasjonale selskap.
- Styrkje FN si overvaking av menneskerettane.
- Ta initiativ til at Noreg forsterkar arbeidet mot dødsstraff.

20.8. Samarbeid mellom likeverdige statar

20.8.1. EU og EØS

Noreg har i dag eit nært samarbeid med EU på ei lang rekkje politikkområde. Senterpartiet vil vidareutvikle samarbeidet med land i EU på same måte som med andre land i Europa på folkerettsleg grunnlag, som eit gjensidig forpliktande samarbeid mellom sjølvstendige statar.

Utfordringane vi står overfor internasjonalt krev samarbeid på tvers av kontinent, samarbeid mellom den rike og den fattige delen av verda. Styreforma i EU avvik frå korleis vestlege demokrati hittil har vore styrt, fordi EU ikkje skil mellom utøvande og lovgjevande makt, og lovgjevande makt har ikkje forslagsrett. Til skilnad frå alle andre grunnlover, grunnlovs- eller traktatfestar EU ein bestemt ideologi. I EU er nyliberalismen nedfelt som lov.

EU sin Lisboa-traktat (grunnlov) samsvarer ikkje med Senterpartiet sine grunnhaldningar når det gjeld politikk, ideologi og verdier. Senterpartiet vil framleis arbeide aktivt imot ein søknad om norsk EU-medlemskap.

Senterpartiet har i regjering vist at det er mogeleg å reversere pålegg frå EU som ikkje er samsvarer med norsk oppfatning av god ressursforvaltning og samfunnsutvikling (bl.a. differensiert arbeidsgjevaravgift og heimfallsregimet). Dette er svært arbeids- og tidkrevjande prosessar som kunne vore løyst enklare ved ei anna samarbeidsform med EU.

EU utviklar seg mot ei føderal statsdanning. Det medfører at stadig nye område som utdanning, offentlege velferdstenester, helsestell, skattepolitikk, naturressursar, infrastruktur og tenester blir vurderte som relevante for verkeområde og konkurranseregulering i unionen. Senterpartiet meiner Noreg må leggje ei restriktiv haldning til grunn og ikkje godta avståing av suverenitet over essensielle og samfunnsberande oppgåver gjennom EØS-avtalen. Schengensamarbeidet kan påverke tilhøvet mellom den sjølvstendige utanrikspolitikken i Noreg og den felles utanriksen og- tryggingspolitikken i EU. Det viser blant anna opprettinga av det felles grensekontrollsystemet Frontex.

Likevel er det ein vesentleg skilnad på dagens tilknytningsform og ein medlemskap i EU. Landbrukspolitikk, fiskeripolitikk, økonomisk politikk og utanriks- og tryggingpolitikk er døme på område der vi i all hovudsak ikkje er underlagt den felles politikken til EU, og der ein medlemskap ville tyde vesentlege endringar i negativ retning. Så lenge Noreg er ein del av EØS vil Senterpartiet arbeide for ein aktiv bruk av reservasjonsretten når det er naudsynt for å sikre avgjerande interesser.

EØS-avtalen blei etablert som ein mellombels avtale. Dagens tilknytingsform til EU gjennom EØS- og Schengenavtalen bind Noreg for tett til EU og medverkar til å svekkje den politiske og økonomiske handlefridomen vår. Senterpartiet vil evaluere EØS-medlemskapen og konsekvensane for Noreg og utgreie alternativ til avtalen. Vi ønskjer å seie opp EØS-avtalen og i staden ha handels- og samarbeidsavtalar med EU for å sikre interessene våre.

Senterpartiet vil:

- Aktivt arbeid imot ein norsk EU-medlemskap.
- Seie opp EØS-avtalen i samsvar med avtalen artikkel 127 og erstatte han med bilaterale handels- og samarbeidsavtalar med EU.
- At så lenge vi er underlagt EØS-avtalen, krevje ei evaluering av denne avtalen og konsekvensane av den tilhøyrande domstolsordninga for det norske samfunnet, og utgreie alternativ.
- Framleis reservere oss mot direktiv som trugar den norske velferdsmodellen eller grunnleggjande interesser i det norske samfunnet.
- Avvise eikvar norsk deltaking i Frontex, eller medverknad til mannskap til vern av den ytre grensa i EU, som ikkje tek utgangspunkt i paragraf 26 i Grunnlova. Paragrafen slår fast at einkvar medverknad av styrkar skal bli vurdert av Stortinget.
- Avvikle ESA og EFTA-domstolen og basere tvisteløysing på nasjonale domstolar og tvisteløysingsmekanismen til WTO.
- At Noreg heller medverkar til ein nordisk styrke i FN-regi framfor deltaking i den nordiske militære innsatsgruppa til EU.

20.8.2. Norden

Senterpartiet vil jobbe for å vidareutvikle det nordiske samarbeidet innanfor område som kultur, utdanning, internasjonalt fredsarbeid, økonomi og forsvar. Dei nordiske landa har valt ulik tilknytingsform til EU og NATO. Dei nordiske landa bør i større grad utnytte dei europeiske og globale arenaene ein deltek i til å fremje nordiske standpunkt. Austersjø-området har historisk sett hatt mykje kontakt. Noreg må styrkje samarbeidet i regionen gjennom auka satsing på område som atomnedrustning, fredstryggjande arbeid, handel, kultur, utdanning og forskning. Dei vestnordiske landa har mange fellestrekk både kulturelt, innan næring og når det gjeld utvikling av små berekraftige lokalsamfunn. Saman forvaltar Færøyane, Grønland, Island og Noreg store delar av Nord-Atlanteren gjennom sine økonomiske soner.

20.9. Tyngdepunkt i polarområdet

Utviklinga etter Sovjetunionens fall, og det auka behovet for ressursar i verda har gjeve nordområdepolitikken fornya vekt. Barentsregionen og Barentshavet utviklar seg til å bli ein regional motor. Dette tyder auka fokus på stabilitet, tryggleik og vernebuving. Landa i regionen blir integrerte politisk, økonomisk og gjennom folkeleg og kulturelt samarbeid. Dialog må løyse eventuelle usemjer. Ressursovervaking vil i mykje større grad kome i fokus i tida som kjem.

Målet til Senterpartiet om å ta heile Noreg i bruk føreset ein berekraftig befolknings- og forvaltingsstruktur i Nord-Noreg. Regionale ressursar må gje regional utvikling. Tryggingpolitisk er også Noreg heilt avhengig av ein livskraftig nordleg landsdel.

Røynsler frå andre regionar med oljeutvinning, i Noreg og utanlands, viser at det langt frå er garantert at ein ressursrik region vil få velferds- eller sysselsetjingseffektar på lang sikt av utvinning av naturressursane i området. Ofte ser vi at ressursrikdomen og pengestraumane går ein annan veg. Forventningane om snarleg velstand hindrar ofte ei offensiv satsing på langsiktig og berekraftig

utvikling. Senterpartiet vil følgje ei varsam line når det gjeld press om rask utvinning av olje- og gassressursar i Barentshavet. Teknologisk grenseland, omsynet til arktisk fiske og økosystem og globale klimaomsyn tilseier dette. Det er behov for ein tydeleg og samstemt politikk for å hindre at olje- og gassutvinning i desse sårbare områda medfører varige miljø-, klima- og kulturelle øydeleggingar.

Derfor vil Senterpartiet at det skal satsast offensivt i Nord-Noreg, ut over ei avgrensa oljeverksemd. Regionen har potensial til å utgjere eit teneste-, nærings- og kunnskapstyngdepunkt til nytte for heile polområdet. Noreg sin langsiktige distrikts- og busetjingspolitikk i regionen er unik, og gjev oss spesielle sjansar for å ta ei rolle i det internasjonale samarbeidet i heile regionen. Det krev eit aktivt medverkande lokalsamfunn, diplomatiske, økonomiske og politiske investeringar. Det må leggjast spesielt vekt på tryggleik og stabilitet, miljø, utdanning, kompetanse, landbasert næringsverksemd og infrastruktur. Senterpartiet vil ha ei satsing på nordområda som skal peike langt ut over tidsalderen til petroleumsverksemda.

Senterpartiet vil:

- Gjennomføre ein aktiv nærings- og utviklingspolitikk for å styrkje Nord-Noreg som eit tyngdepunkt i polområdet.
- Arbeid for at Noreg tek eit leiande ansvar i nord for tryggingpolitisk vernebuing, miljø- og ressursovervaking og redningsvernebuing i samarbeid med dei andre nordiske landa, Nato og Russland.
- At Noreg tek initiativ til forhandlingar knytte til Havrettstraktaten om eit moratorium for prosjektering av olje og gass i dei arktiske områda, etter førebilete frå Antarktis der ein lukkast å bli einig om eit moratorium på 50 år for all kommersiell utvinning av mineral.

20.10. Nedrusting og tryggleik

Ustabilitet og urett gjer konfliktløysing og konfliktførebygging vanskeleg og skaper grobotn for terrorisme. Senterpartiet meiner det polariserte verdsbiletet som er skapt i kjølvatnet av "krigen mot terror" frå 2001, har verka konfliktintensiverande.

Senterpartiet ønskjer eit auka fokus på førebyggjande handling. Det er svært få mellomstatlege konflikhtar i dag. Dei fleste konflikhtar skjer mellom grupper innan land. Ein strategi for førebyggjande handling må røre ved dei vanlegaste årsakene til konflikhtar både mellom statar og internt, mangel på kontroll over land og vatn og innverknad over eigen livssituasjon. Internasjonale selskap som driv ressursutvinning kan ofte vere ein del av slike konflikhtar, og det er viktig at det blir utvikla bindande retningslinjer, nasjonalt og globalt, for samfunnsansvaret deira.

Utviklingshjelp må i større grad nyttast til konfliktførebygging, fredsmekling eller gjennomføring av fredsavtalar. Reglar i FN-pakta om bruk av makt, der berre Tryggingrådet kan autorisere maktbruk, må respekterast av alle statar. Skal Tryggingrådet kunne spele ei større rolle i konfliktførebygging må det få ei meir demokratisk samansetjing og det må bli meir proaktivt.

Ein strategi for førebyggjande handling må omfatte eit oppdatert rammeverk for ikkje-spreiing av atomvåpen og nedrusting og tiltak for å nedkjempe terrorisme. Avtalar om atomnedrusting må ratifiserast og nye avtalar utviklast. Det er framleis behov for strengare handheving og kontroll med ikkje-spreiingsavtalen. Kjernevåpensystem må destruerast. Russland har ansvaret for å rydde opp i radioaktivt materiale i Nordvest-Russland, men vestlege land må medverke med hjelp og kompetanse. Noreg må følgje opp meir målretta enn i dag. Avtalen om tak på konvensjonelle våpen (CFE-avtalen) må utviklast blant anna gjennom tillitskapande tiltak. Noreg var ein sentral pådrivar i den suksessrike internasjonale kampanjen for å forby landminer. Likeins viser avtalen om forbod

mot klasevåpen at det er viktig å oppretthalde eit sterkt press frå norsk side for vidare nedrusting. Senterpartiet vil leggje menneskerettane til grunn i arbeidet sitt mot atomvåpen, atomvåpenprogram og spreiding av atomvåpen, og krevje innsyn omkring utbygging av atomenergiprogram for å hindre utvikling og spreiding av atomvåpen. I den samanhengen er revitalisering av ikkje-spreiingsavtalen avgjerande.

Senterpartiet meiner Noreg må ta internasjonale initiativ som kan redusere omsetjing og bruk av handvåpen. Innsatsen må i fyrste rekkje bli retta inn mot konfliktområde. Senterpartiet meiner også at Noreg bør ta initiativ, og gå føre, når det gjeld sluttbrukarfråsegn for våpeneksport og eksport av våpendelar. Ikkje minst gjeld det i ein situasjon der Nato og Noreg sjølv er med i aktive krigshandlingar utanfor området til alliansen.

Senterpartiet vil:

- Arbeide for at Noreg skal vere ein pådrivar i arbeidet for eit verdsomspennande forbod mot atomvåpen.
- Arbeide mot eikvar militarisering av verdsrommet
- Framleis arbeide imot etablering av våpenskjoldet til USA i Europa
- Arbeide imot nye atomprøvesprengingar.
- Arbeide aktivt imot utvikling, lagring og bruk av biologiske og kjemiske våpen, gå imot alle planar om militær opptrapping i verdsrommet, og arbeide imot vidareutvikling av romvåpen i internasjonale forum.
- Styrkje FN-registeret for konvensjonelle våpen ved at alle land forpliktar seg til å melde frå om produksjon og sal av våpen.
- Arbeide for å skjerpe og auke tilslutninga til den internasjonale avtalen mot klasebomber.
- Innføre sluttbrukarfråsegn av alle land ved våpensal, også til Nato-land, og stille vilkår ved eventuelt vidaresal.
- Ta initiativ for å redusere omsetning og bruk av handvåpen spesielt i høve til statar i konflikt.
- Arbeide for ein norsk eigarskapspolitikk som hindrar staten i å eige selskap som produserer klasevåpen eller komponentar som produserer klasevåpen; både direkte gjennom oljefondet, og indirekte gjennom statlege selskap og selskap der staten har ein aksjemajoritet
- At Noreg snarast mogeleg destruerer klasevåpen som ligg i norske våpenlager.
- Setje ned ein kommisjon etter modell av Sverige som kan overvake våpensal med utlandet.

20.11. Noreg sine internasjonale militærbidrag

Senterpartiet har historisk og ideologisk lagt til grunn at hovudansvaret for det norske forsvaret er å forsvare norsk territorium. Rolla til Nato har vore å støtte behova til medlemslanda for suverenitetshevding innanfor eigne grenser. Med fallet til Sovjetunionen og utviklinga av det nye strategiske konsept til Nato blei denne lina endra, og i dag opererer også Nato utanfor eige territorium. Senterpartiet vil utvikle Nato-samarbeidet under prinsippet om at forsvar av dei nasjonale territoria til medlemsstatane er hovudføremålet for alliansen.

Senterpartiet meiner Noreg med det store landarealet og sjøterritoriet sitt, men med eit lite folketal, må gjere tydelege prioriteringar når nasjonen skal avgjere kva det norske forsvaret skal medverke med globalt i framtida. Senterpartiet meiner Noregs tryggingspolitiske utfordringar og geografisk plassering framleis tilseier at territorialforsvaret og suverenitetshevding er det fremste bidraget frå Noreg til internasjonal stabilitet og tryggleik. Desse prioriteringane må styre kva bidrag Noreg kan gje til andre internasjonale fredsoperasjonar.

Senterpartiet vil:

- Ta initiativ i Nato til ei evaluering av Natos nye strategiske konsept.
- Styrkje den fredstryggjande og humanitære støtta frå Noreg og FN på kostnad av militær krigsdeltaking.
- Styrkje støtta frå Noreg til dei fredstryggjande operasjonane til FN
- Dreie norske forsvarsinvesteringar mot eit nasjonalt fokus, med spesiell vekt på det internasjonale ansvaret for suverenitetshevdning og samarbeid i nord.
- Arbeide for at krigen i Afghanistan finn løysinga si gjennom politiske forhandlingar og økonomiske midlar.

20.12. Midtausten

Senterpartiet meiner at varig fred i Midtausten berre kan bli oppnådd gjennom ei to-statsløyning mellom Israel og Palestina og at FN-resolusjonen frå 1967 blir respektert. Ein fredsavtale må vareta dei palestinske flyktingane sine rettar og ei løysing må vere basert på FN sin resolusjon 194 og menneskerettsfråsegna til FN. FN-resolusjonane 242 frå 1967 og 338 frå 1973 slår klart fast at Israel må trekkje seg ut av områda dei okkuperte i 1967. Israel si ignorering av FN-vedtaka undergreiv folkeretten og rolla til FN.

Eit stabilt palestinsk samfunn føreset institusjonsbygging og utvikling av eit velfungerande statsapparat. Krava til forsvarleg forvaltning av norske bistandsmidlar til dei palestinske områda okkupert av Israel må vere ein føresetnad for det høge bistandsnivået. Krava til palestinske styresmakter om å forhindre væpna angrep inn i Israel, nedkjempe korrupsjon og avslutte den interne krigføringa, må halde fram. Det internasjonale samfunnet må arbeide for ei stabilisering som underbyggjer evna til dei palestinske styresmaktene til å opptre som samfunnsbyggjar og ordensmakt. Krigføringa til Israel og blokaden mot Gaza fører til enorm lidning for sivilbefolkninga og medverkar ytterlegare til å undergrave høvet for palestinarane til å løyse interne konflikter.

Senterpartiet støtta ikkje invasjonen av Irak og meiner at tilnærminga til Iran må basere seg på ønsket om ikkje- konflikt og stabilisering av tilhøvet mellom Midtausten og Vesten. Det er avgjerande for folket i Irak og for stabilitet i verda at krigen i Irak stansar.

Senterpartiet vil:

- Krevje at Israel følgjer dei klare resolusjonane frå FN og avsluttar blokaden og krigføringa mot Gaza.
- Krevje at norske bistandsmidlar til dei palestinske områda kjem den palestinske befolkninga til gode på best mogeleg måte. Det betyr at NGO-ar framleis må få ein monaleg del av bistanden, sjølv om statsbygging er målsetjinga på sikt.
- Jobbe for at det blir gjeve bistand til sjølvstyrestyresmaktene i Palestina og for at Israel skal betale tilbake heilt midlar til Palestina
- Jobbe for at aktørane i regionen får – og tek – ei større rolle i å stabilisere situasjonen i Irak. Denne gjeld også Syria og Iran.

Stikkordregister

A

abort..... 59
adopsjonsstøtte..... 65
aktiv dødshjelp 59
allemannsretten 31; 49
anabole steroider 51
arbeidende kapital 21; 22; 90
arbeidsgiveravgift..... 21; 39; 61; 70; 71; 91
arbeidstillatelse 90; 91
arveavgift 22; 90
atomkraft 108
atomvåpen 136; 137
avgifter 21; 22; 50; 89; 93; 107; 109

B

barnetrygd..... 65
biodrivstoff..... 22; 85; 87; 114
bioenergi 95; 98; 105; 107; 108; 109
bistand..... 53; 120; 131; 132; 138
boplikt 99
bostøtte..... 64
breiband 10; 88
BSU 21; 89
bunnfradrag 21; 22
bybane..... 84
bærekraftig utvikling 19; 20

C

cannabis 51

D

demokrati.....9; 10; 15; 17; 18; 66; 72; 78; 118
desentralisering..... 7; 8; 10; 12; 13; 17; 19; 21
desentralisert skolestruktur 36
distriktsmedisinske senter..... 56
distriktpolitikk 11; 99; 131
DNA 59; 119
dyrket mark 96

E

eiendomsrett..... 19; 99; 118
eiendomsskatt..... 16
eierskap 16; 19; 21; 22; 57; 89; 99; 102; 105; 110; 111;
112; 113; 124
eldreomsorg 51; 55
Enova..... 85; 109
entreprenørskap 37; 39
ESA 135
EU 9; 10; 12; 18; 32; 109; 123; 130; 131; 132; 134; 135
EØS 18; 91

F

fattigdom 63
FN 18; 70; 78; 87; 93; 101; 103; 105; 120; 122; 123; 127;
129; 131; 132; 133; 134; 135; 136; 137; 138
folkehøgskoler..... 40
folkestyre 7; 8; 10; 13; 14; 17; 18
Folketrygda 55; 62
forebygging 47; 49; 115
forenkling..... 15; 91
formueskatt 21; 22
fornybar elektrisitet 107; 108
fornybar varme 109
forsterkede sykehjem 52; 53; 56
forvalteransvar 12
forvaltingsreformen 17
Frifond..... 73; 79; 81
frikortgrensen for skatt 21
frivillig vern 26
frivillige organisasjoner 11; 16; 22; 37; 50; 52; 71; 72; 117
Frontex..... 134; 135
fylkeskommunen..... 17; 42; 45; 111
fylkesmannen..... 17; 26
fødetilbud..... 58
fødselspermisjon..... 65

G

gartneri- og hagebruksnæringen 97
gass 44; 87; 94; 108; 111; 112; 113
gasskraftverk 110; 113
genteknologi 31; 59
GMO 31
gratis kjernetid 71
grunnforskning..... 42; 43

H

havner 103
havvindkraft 94
heimevernet..... 121; 122
heldagsskole..... 37
helsesøster 37; 66
hjemfall 111
Hurtigruta..... 87; 92
Husbanken 20; 64
høgfartstog..... 86

I

import 26; 30; 32; 51; 68; 97
importvern 95; 96
infrastruktur ..9; 10; 11; 12; 13; 22; 23; 29; 83; 85; 87; 88;
89; 92; 93; 94; 96; 109; 110; 113; 121
inn klima..... 36; 38; 47; 48
innovasjon..... 30; 44; 74; 91
innsatsstyrt finansiering 57
integrering..... 61; 69; 70; 71

interkommunalt samarbeid..... 15; 48; 52; 54

J

jordvernpolitikk..... 27; 96
jury 118

K

kildesortering 29
kirkehovedstad 80
kjøreopplæring 39
klimaavtale 106
kommunehelsetjenesten 47; 51; 52; 54; 55; 56; 57
kommunen 15
kommunesammenslåing 15
kommunestruktur 17
kommuneøkonomi 16; 35; 52
konfliktråd 116
kontantstøtte 65
kriminalitet 19; 50; 115; 117; 119
kriminalomsorg 116
kriminelle lavalder 117
kulturskole..... 73
kvensk 125
kyst- og oljevernberedskap 112
kystflåten 101; 102
Kystvakta 101; 121; 122

L

leirskoleopphold 34
leksehjelp 34; 37; 71
likelønn 60; 67
lokaldemokrati 10; 14
lokalt selvstyre 15
lulesamisk 125
lærlingeplasser 39; 40
lærlingetilskudd..... 39
lærmiddelstipend 39

M

marine næringer 101
matmoms 22
matpolitikk 129; 130
matproduksjon 95; 96; 98; 128; 129; 130; 132
Mattilsynet 28; 103
Miljøfunn 114
mindreårige asylsøkere 70
momsfritak 22; 48; 72
motorferdsel i utmark 27

N

Nasjonal transportplan..... 86
nasjonalstaten 10; 18
Nato..... 120; 122; 123; 136; 137; 138
Nav 40; 61; 63; 64; 125
nettleie 111
nordområdefond..... 93; 94
NRK..... 76; 77
nynorsk..... 39; 76; 79

O

Opplysningsvesenets fond 27; 81
organonasjon 58; 59

P

pensjonsforlik..... 62
petroleumsutvinning..... 112
plugg inn-hybridbiler 22; 85
politi 52; 115; 116; 117; 118
PP-tjenesten 36; 37
privatskolelov 34
psykiatri..... 54; 58

R

rassikring 86
regnskogtømmer 30; 129
religionsfrihet 80
rovvilt 28; 96; 124

S

Sametinget 124
seismikk 94; 101
SFO 34; 37; 48; 65
sidemål 34; 39
skattefradrag 21; 91; 97
skattefradrag for enslige 21
Skattefunn 44; 91
skolemåltid 34
små og mellomstore bedrifter 21; 89; 90; 91; 92
småkraft 107; 111
småkraftverk 108; 109
sosial utjevning 19
Stad skipstunnel 87
Statens lånekasse 20
Statens pensjonsfond – Utland 23
statsborgerskap 71
stemmerettsalder 15
stipend og lån 42
stipendiatstillinger 44
studentboliger 43
studentrabatt 43
sør-samisk 125

T

Tobinskatt 24
tomtefestelov 118
TT-ordningen 63
tv-lisens 76

U

ungdomsråd 15
Ungt entreprenørskap..... 37
urbefolkning 124
urdu 76
urfolk 124
utvidet skoledag 34; 35

V

veiprisning	85
vern	26–27
verneplikt	120; 121; 122
vindkraft	107; 108; 111; 114
Vinmonopolet	50
vold	115; 117
vrakpant	22; 85
VTA-bedrift	61

W

WTO	18; 32; 106; 129; 130; 131; 132; 135

Y

yrkesskadeerstatning	61
ytringsfrihet	118

Ø

østsamisk	125